

जनवकालत रणनीति तथा तरिकाहरू

हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रमा कार्यरत
सामुदायिक सङ्घ-संस्थाहरूका लागि उपयोगी
जनवकालत सम्बन्धी प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम पुस्तिका

About the Organisations

ICIMOD

The International Centre for Integrated Mountain Development (ICIMOD) is an independent 'Mountain Learning and Knowledge Centre' serving the eight countries of the Hindu Kush-Himalayas – Afghanistan , Bangladesh , Bhutan , China , India , Myanmar , Nepal , and Pakistan – and the global mountain community. Founded in 1983, ICIMOD is based in Kathmandu, Nepal, and brings together a partnership of regional member countries, partner institutions, and donors with a commitment for development action to secure a better future for the people and environment of the Hindu Kush-Himalayas. The primary objective of the Centre is to promote the development of an economically and environmentally sound mountain ecosystem and to improve the living standards of mountain populations.

NAFAN

The National Forum for Advocacy, Nepal (NAFAN) is a network of non-government organisations committed to serve as a resource centre for capacity building in advocacy. The network was founded in 2004 and is based in Kathmandu, Nepal. The primary objective of the network is to bring clarity on the concept of advocacy and advocacy tools and techniques by means of capacity building activities throughout Nepal.

जनवकालत रणनीति तथा तरिकाहरू

(Advocacy Strategies and Approaches)

हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रमा कार्यरत सामुदायिक
सङ्घ-संस्थाहरूका लागि उपयोगी जनवकालत सम्बन्धी
प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम पुस्तिका

(A Training of Trainers Manual on Advocacy Strategies for
Community-based Organisations in the Hindu Kush-Himalayas)

राष्ट्रिय जनवकालत मञ्च, नेपाल (नाफान)
तथा
अन्तराष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (इसिमोड)
काठमाडौं, नेपाल
अक्टोबर २००५

This publication is a full text translation of the manual 'Advocacy Strategies and Approache: A Training of Trainer Manual on Advocacy Strategies for Community-based Organisations in the Hindu Kush-Himalayas' originally published in English by the International Centre for Integrated Mountain Development (ICIMOD) in Kathmandu, Nepal in 2005 with ISBN 92-9115-031-2

सर्वाधिकार © २००५

राष्ट्रिय जनवकालत मञ्च, नेपाल (नाफान) र
अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (इसिमोड) मा
सर्वाधिकार सुरक्षित

ISBN 92-9115-160-2

प्रकाशक

राष्ट्रिय जनवकालत मञ्च, नेपाल (नाफान)
पो.ब. नं. ३२९६
ललितपुर, नेपाल
फोन नं. ९७७-१-५५३०२४४

अंग्रेजी संस्करणको सम्पादक मण्डल

नानीराम सुवेदी (मुख्य लेखक)
रोजमेरी ए. थापा (सल्लाहकार सम्पादक)
धर्मरत्न महर्जन (प्राविधिक सहयोग र साजसज्जा)

नेपाली अनुवाद

राम प्रसाद गौतम

नेपाली भाषा सम्पादन

डिल्लीराम अधिकारी

छापाखाना

हिलसाइड प्रेस
काठमाडौँ

If extended parts of these materials are used in formal training programmes, please credit ICIMOD as appropriate.

The views and interpretations in this paper are those of the authors. They are not attributable to the National Forum for Advocacy, Nepal (NAFAN) or International Centre for Integrated Mountain Development (ICIMOD) and do not imply the expression of any opinion concerning the legal status of any country, territory, city, or area of its authorities, or concerning the delimitation of its frontiers or boundaries.

प्राक्कथन

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (ICIMOD) ले दिगो पर्वतीय विकासका लागि नागरिक समाजका संस्थाहरूको विकास प्रक्रियामा सहभागिता हुनुपर्ने कुरा एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो भन्ने कुरामा मान्यता प्रदान गर्दछ । हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रमा बसोबास गर्ने अधिकांश मानिस विकासको नीति निर्माणप्रक्रियाको मूलधारबाट पछि परेका छन् भन्ने कुरा हालसम्म प्राप्त प्रमाणले देखाउँदछ । समुदायमा आधारित सङ्घ-संस्थाहरूको क्षमता वृद्धि उनीहरूका आवश्यकता र आवाजलाई नीति निर्माता तथा विकास संस्थाहरूको ध्यान पर्वतीय क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनताको विकासका आवश्यकतामा ध्यान आकर्षित गर्ने एक प्रभावकारी माध्यम हुन सक्दछ जसले यस प्रकारको असमानता र केही हदसम्म अस्थिर प्रकारको दूरी कम गर्ने काम प्रभावकारी रूपमा अधिबढाउन सक्छ । हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रका सामुदायिक सङ्घ-संस्थाहरूका जनवकालत रणनीतिमा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने हेतुले अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्रले सन् २००२ देखि क्षेत्रीय स्तरमा नयाँ कार्यक्रमको पहल सुरु गर्‍यो जुन कार्यक्रमका लागि Interchurch Organization for Development Co-operation, Netherlands को सहयोग प्राप्त भएको छ ।

पर्वतीय क्षेत्रमा बसोबास गर्ने समुदायका आधारभूत अधिकारको रक्षा गर्ने उद्देश्यले अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्रले प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित सवालहरूलाई स्थानीय तहमा वैधानिक तथा वैज्ञानिक रूपले उनीहरूलाई सुसूचित गर्दै जनवकालत प्रक्रिया प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न सक्षम बनाउन यस क्षेत्रका संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने कार्य गरिरहेको छ ।

हालमा भएका अनुसन्धान तथा व्यावहारिक अनुभवबाट के सिक्िएको छ भने यदि हिमाली क्षेत्रमा कार्यरत संस्थाहरूले पर्याप्त अनुसन्धान गरी प्राप्त उपयुक्त तरिकाहरूको प्रयोग गर्नसके भने वास्तविक रूपमा यी संस्थाहरूले पर्वतीय क्षेत्रमा बसोबास गर्ने समुदायको अधिकार प्राप्तिका लागि प्रभावकारी वकालत गर्न सम्भावित सबलशक्तिका रूपमा स्थापित हुन सक्दछन् । यद्यपि यस क्षेत्रका सामुदायिक सङ्घ-संस्थाहरूमा जनवकालत सम्बन्धी धारणा, साधन, क्रियाविधि, प्रक्रिया र तरिकाहरूका बारेमा अपर्याप्त ज्ञान र जानकारी रहेको तथ्य हामी सामू स्पष्ट छ । साथै वैज्ञानिक रूपमा प्रमाणित सूचनाको पनि कमी छ । यस कारणले गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्रले हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रका छनोटमा परेका सामुदायिक संस्थाहरूको क्षमता वृद्धि तथा प्रवर्द्धन गर्ने कार्य गर्दछ, जसले गर्दा ती संस्थाहरूले हिमाली भेकका समुदायमा रहेको सामाजिक, आर्थिक, लैङ्गिक असमानताका सवालहरूमा ज्ञान वृद्धि गरी सम्बोधन गर्नका लागि रणनीति बनाउन सक्षम हुन्छन् । यसका साथै उनीहरूको जनवकालत सम्बन्धी धारणा र ज्ञान विकास गर्ने, जुन ज्ञानको प्रयोग गरी जनवकालतका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न उनीहरू सक्षम हुन् । यी उद्देश्य प्राप्तिका लागि बङ्गलादेश, भारत, नेपाल र पाकिस्तानमा कार्यरत ४० वटा भन्दा बढी छनोट गरिएका नागरिक समाजका सञ्जालहरू गैरसरकारी सङ्घ-संस्थाहरूसँगको साभेदारी तथा संयुक्त सहयोगमा जनवकालतका कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएका छन् ।

हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रमा जनवकालत रणनीति सञ्चालन गर्ने क्रममा सोकार्यमा सम्लग्न हुने सम्भावित प्रशिक्षकहरूको प्रयोगका लागि यो प्रशिक्षक प्रशिक्षण निर्देशिका तयार गरी प्रकाशित गरिएको छ । स्थानीय स्तरमा सञ्चालन हुने जनवकालत रणनीति सम्बन्धी तालिमका प्रशिक्षकहरूले यस निर्देशिकाको प्रयोग गर्न सक्दछन् । स्रोत निर्देशिकाका रूपमा रहेको यस प्रशिक्षक प्रशिक्षण निर्देशिकामा समावेश भएका विस्तृत

विषयवस्तुले प्रशिक्षकलाई तालिमका लागि पर्याप्त मात्रामा आवश्यक सामग्री प्रदान गर्दछ । यो एक स्रोत निर्देशिकाको रूपमा रहेको निर्देशिकाले सामुदायिक सङ्घ-संस्था र सञ्जालहरूलाई सुसूचित गरी वैधानिक जनवकालतको पहल गरी पहाडी भेगका मानिसका आवश्यकता परिपूर्तीका लागि एक विकल्प अगाडि ल्याउन सहयोग गर्दछ । निर्देशिका तथा तालिम निर्देशिका दुबै सामान्य विकासे कार्यकर्ता जो जनकेन्द्रित तथा दीगो पर्वतीय विकास प्रवर्द्धनका क्षेत्रमा संलग्न छन्, उनीहरूका आवश्यकता पूरा गर्न पनि उत्तिकै उपयोगी हुन सक्दछन् । यसका अतिरिक्त वैज्ञानिक ज्ञानको विकास (जसले जनवकालतका विषयमा सूचना दिन्छ) तथा नीति निर्माण गर्नु अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्रको लक्ष्य हो जुन आफ्ना साभेदारसित मिलेर निरन्तर अभियानका रूपमा चलिरहन्छ र यो एक पर्वतीय सिकाईको ज्ञान भण्डारको रूपमा रहन्छ । यस निर्देशिकामा समावेश गरिएको ज्ञानले पहाडी क्षेत्रको आसपासमा बसोबास गर्ने जनताको गरिबी र संकटपूर्ण अवस्थामा कमी ल्याउनका लागि नीति निर्माण गर्न गराउनका लागि निरन्तर जनवकालत गर्ने वकालतकर्ताका लागि सहयोगी हुनेछ ।

डा. जे. ग्याब्रियल क्याम्पबेल
Dr. J. Gabriel Campbell
Director General
ICIMOD

आभास्योक्ति

सन् २००३ नोवेम्बरमा बङ्गलादेशको चिटगाउँमा हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रका सामुदायिक सङ्घ-संस्थाहरूको जनवकालत रणनीतिक क्षमता अभिवृद्धि शीर्षकमा क्षेत्रीय स्तरमा सञ्चालन गरिएको कार्यशाला गोष्ठीमा गरिएको छलफलले यो निर्देशिका तयार गर्न मलाई प्रेरणा र अन्तरदृष्टि प्रदान गर्‍यो । यो कार्यशाला जनवकालतमा संभावित प्रशिक्षकहरूको सीप तत्काल विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता छ भन्ने निष्कर्ष निकाल्दै समाप्त भएको थियो । त्यस कार्यशालामा सहभागी हुने सम्पूर्ण सहभागी जसले यो निर्देशिका तयार गर्नका लागि अमूल्य विचार र उत्साह प्रदान गर्नुभयो वहाँहरूलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

सुरुमा यो निर्देशिका खेसाको (Draft) रूपमा तयार गरिएको थियो । सन् २००४ को मार्च-जुलाईमा जनवकालत रणनीतिमा सामुदायिक संस्थाको क्षमता अभिवृद्धि शीर्षकमा काठमाडौँमा सञ्चालित क्षेत्रीय स्तरको प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यशालामा यस खेसा निर्देशिका परीक्षण गरियो र त्यस कार्यशालाबाट प्राप्त सुझाव र सल्लाहलाई समेत समेटि यो निर्देशिका परिमार्जन गरी प्रकाशित गरियो । यस कार्यशालाका सम्पूर्ण सहभागीलाई यस निर्देशिकाको निर्माणका लागि उत्साहपूर्ण प्रतिक्रिया तथा अमूल्य सुझाव प्रदान गरी यस रूपमा ल्याउन सहयोग गर्नुहुने सहभागीहरूलाई म हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यो निर्देशिका तयार पार्ने क्रममा विभिन्न स्रोत सामग्रीको अध्ययन गरियो र आवश्यकताअनुसार यसमा प्रयोग गरिएको छ । पहाडी परिवेश सुहाउँदो हुने सिकाइका लागि आवश्यक र उपयुक्त साधनहरू उपलब्ध गराउन सोही अनुकूल स्रोत सामग्री सङ्कलन गरी यस निर्देशिकामा समावेश गरिएको छ । खासगरी स्रोत निर्देशिका Advocacy Tools and Guidelines: Promoting Policy Change प्रकाशन गर्ने CARE International¹ / Centre for Population and Development Activities (CEDAP) तालिम निर्देशिका Advocacy for Good Governance प्रकाशित गर्ने CARE Nepal² प्रति म हार्दिक कृतज्ञता जाहेर गर्न चाहन्छु । साथै साधारण स्रोत उपलब्ध गराई यो निर्देशिका प्रकाशन गर्न महत्त्वपूर्ण सहयोग पुर्याउने राष्ट्रिय जनवकालत अध्ययन केन्द्र, (National Centre for advocacy Studies (NCAS) पुना, भारतलाई पनि हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

काठमाडौँमा आयोजित प्रशिक्षण कार्यशाला स्रोत व्यक्तिका रूपमा इसिमोडलाई सहयोग गर्नुहुने विभिन्न देशमा काम गरिसक्नु भएका अनुभवी प्रशिक्षक (जोसन्टोनी जोसेफ) Josantony Joseph (Josanton@vsnl.com) लाई यस निर्देशिकाको पुनरावलोकन, समीक्षा गरी यसका लागि थप महत्त्वपूर्ण विचार, साधन, क्रियाविधिहरू समावेश गर्न सहयोग गर्नुभएकोमा म हार्दिक सराहना गर्न चाहन्छु । अन्य धेरै जनाले यो निर्देशिका तयार गर्ने क्रममा आफ्नो अमूल्य सूझाव, सल्लाह, विचार र समय प्रदान गरी सहयोग गर्नुहुने महानुभावहरूलाई मुरी मुरी धन्यवाद दिन चाहन्छु । विशेष गरी उद्धव भट्टराई, डिल्लीराम अधिकारी र सन्तोष शर्माले दिनु भएका विचार, सल्लाह र सहयोगका लागि हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्न चाहन्छु । यसै गरी विचार माफ्न, क्रम, लय र भाषा सुधार गर्नका लागि Judith Amtzis ले दिनु भएको

¹ Sprechmann, S.; Pelton, E. *Advocacy Tools and Guidelines: Promoting Policy Change*. Copyright © 2001 Cooperative for Assistance and Relief Everywhere, Inc. (CARE). Used by permission. CARE International, Atlanta USA

² CEDPA; CARE Nepal (2003) *Advocacy for Good Governance*. Kathmandu: Centre for Population and Development Activities (CEDPA) and CARE Nepal (in Nepali)

सहयोगप्रति विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । इसिमोडका Information, Management, Communication & Outreach Division (IMCO) सम्पादक मण्डलका साथीहरू धर्मरत्न महर्जन (Layout Design), आशाकाजी थकू (Redrawing Figures), रोजमेरी थापा (Consultant Editor), and A. Beatrice Murray (Editor) लाई यो निर्देशिका वर्तमान अवस्थामा तयार गरेर प्रकाशन गर्न सुनिश्चितता प्रदान गर्नु भएकोमा कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छु । यस स्रोत निर्देशिका र प्रशिक्षक प्रशिक्षण निर्देशिका (TOT) का लागि उदाहरण चित्र तयार गर्ने कार्यमा सहयोग गर्नुहुने अजिता पाण्डेलाई पनि म धेरै धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा इसिमोडको Culture, Equity, Gender & Governance (CEGG) विभागका पूर्व कार्यक्रम प्रबन्धक अनुपम भाटिया जसले मलाई उत्साह, सहयोग र सुझाव प्रदान गरी यस निर्देशिका तयार गर्ने कार्यमा ठूलो मद्दत गर्नुभयो वहाँप्रति म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु । यसै गरी यस CEGG का पूर्व सहकर्मीहरू सुमन राई, Phuntshok C. Tshering, Armila C. Shakya र आशिष सिन्हालाई वहाँहरूको सहयोग र उत्साहप्रति म कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु।

अन्त्यमा गोविन्द श्रेष्ठ र विष्णु के.सी. लाई यस कार्यमा सहयोग पुऱ्याउनका लागि हरेक प्रकारका आवश्यक सहयोग प्रदान गर्नु भएकोमा हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

डा. नानीराम सुबेदी
संयोजक, विकेन्द्रीकरण र सुशासन
CEGG कार्यक्रम

अनुवादकका तर्फबाट

राष्ट्रिय जनवकालत मञ्च, नेपाल (नाफान) श्रोतमाथिको पहुँचबाट बञ्चित दलित, उत्पीडित, महिला आदीवासी समुदायको हकअधिकार रक्षा गर्नका लागि जनवकालतको क्षेत्रमा लामो अनुभव बटुलि सकेका संस्थाहरूको साझा कार्यमूलक सञ्जाल हो । विकासको परिवर्तित अवधारणाको सन्दर्भमा अधिकारमुखी अवधारणा नै उत्तम विकल्प हुन सक्छ भन्ने मान्यताका साथ प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापन, मानवअधिकार, विकेन्द्रीकरण, सु-साशन, समता, र समानताका क्षेत्रमा कार्यरत संघ-संस्थाहरू बीच बिचार तथा अनुभव आदान-प्रदान गरी जनवकालत अभियानलाई संस्थागत गर्दै लैजाने उद्देश्य यस संस्थाले राखेको छ । जनवकालतका क्षेत्रमा कार्यरत सदस्य तथा सहयोगी संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गरी जनताका पक्षमा नीति निर्माण गर्न प्रेरित गर्ने उद्देश्यले यस संस्थाको स्थापना भएको हो । आफ्नो स्थापनाकालदेखि नै यो संस्था जनताका हकअधिकारहरूको पक्षमा वकालती कार्यमा सक्रिय रहदै आईरहेको छ ।

नेपालको वर्तमान अवस्थामा श्रोत माथिको पहुँचबाट बञ्चित समुदायको जीवनयापन र उन्नतिका लागि अधिकारको प्राप्ति, रक्षा र उपभोग गर्न सक्ने वातावरण सृजना गर्न गराउन सदस्य संस्थाहरू तथा अन्य सामुदायिक संघ-संस्थाहरूको जनवकालत रणनीतिमा क्षमता अभिवृद्धि गर्नु एक अपरिहार्य आवश्यकता भइसकेको छ । यही आवश्यकता पूरा गर्ने उद्देश्यले यस 'जनवकालत रणनीति तथा तरिकाहरू' नामक प्रशिक्षक प्रशिक्षण निर्देशिका अनुवाद गरी प्रकाशन गरेका । यो निर्देशिका सुरुमा अंग्रेजी भाषामा अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (ICIMOD) द्वारा प्रकाशन गरिएको थियो । त्यसै अंग्रेजी संस्करणलाई सरल ढङ्गले आम नेपालीहरूले बुझ्न सक्ने गरी नेपाली भाषामा अनुवाद गरी प्रकाशन गरेका छौं । यो निर्देशिका जनवकालत अभियानमा लागेका संघ-संस्थाहरू तथा सर्वसाधारण जनताहरूका लागि पनि उत्तिकै उपयोगी हुनेछ भन्ने हामीले आशा राखेका छौं ।

संस्थाको स्थापनाकालदेखि नै महत्वपूर्ण सहयोग पुर्याउँदै आएको अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (ICIMOD) ले यस निर्देशिका प्रकाशनमा पनि पुर्याएको आर्थिक तथा भौतिक सहयोग प्रति हार्दिक कृतज्ञता जाहेर गर्दछौं । निर्देशिका प्रकाशनका क्रममा महत्वपूर्ण सुझाव सल्लाह र उत्साह प्रदान गर्नुहुने अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (ICIMOD) का विकेन्द्रीकरण तथा सु-साशन विभागका संयोजक डा. नानीराम सुवेदीप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । यसैगरी अनुवादन कार्यमा सहयोग पुर्याउनु हुने अधिवक्ताहरू बसन्त बस्नेत, रन्जना थापा र प्रदिप चौहान लाई अन्यबाद दिन चाहन्छु । यस निर्देशिकाको भाषा सुद्धासुद्धी कार्यमा सहयोग पुर्याउनुहुने डिल्लीराम अधिकारी र ले-आउट डिजाइनर सुरेश महर्जनलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्तमा भाषाको हुबहु अनुवादन कार्य कठिन हुँदो रहेछ तसर्थ यो निर्देशिका अनुवादनका क्रममा केही कमिकमजोरी भएमा सुधारका लागि रचनात्मक सुझावहरूलाई सदैव स्वागत गर्दछु ।

अनुवादक

राम प्रसाद गौतम

राष्ट्रिय कार्यक्रम अधिकृत

राष्ट्रिय जनवकालत मञ्च, नेपाल (नाफान)

कार्तिक २०६२

बिषय सूची

प्राक्कथन
आभारोक्ति
अनुवादकका तर्फबाट
यस निर्देशिकाको बारेमा
कार्यशालाको पाठ योजना

पहिलो दिन – दर्ता, परिचय, र उद्घाटन	६
सत्र – १ दर्ता, उद्घाटन र परिचय	१०
सत्र – २ तालिमको सन्दर्भ	२०
सत्र – ३ विकासमा प्रतिमान परिवर्तन (Paradigm Shift)	२८
सत्र – ४ समाजिक संरचना र शक्ति सन्तुलन	४७
 दोस्रो दिन – जनवकालतको अर्थ र उद्देश्य	 ६५
सत्र – ५ जनवकालतको अर्थ र उद्देश्य	६६
सत्र – ६ जनवकालत र सुशासनबीच सम्बन्ध	८०
सत्र – ७ जनवकालतका चरणहरू – सवालको पहिचान र विश्लेषण	९१
सत्र – ८ खुला सत्र	१०४
 तेस्रो दिन – नीतिगत सवाल, लक्षित श्रोता, सहयोगी र विरोधी	 १०५
सत्र – ९ जनवकालतका चरणहरू – नीतिगत सवाल, दूरदृष्टि र लक्ष्यको छनोट	१०६
सत्र – १० जनवकालतका चरणहरू – लक्षितगण, मित्र र विरोधीहरूको छनोट	११३
सत्र – ११ जनवकालतका चरणहरू – मैत्रीगण निर्माण र सञ्जाल	१२१
सत्र – १२ जनवकालतका चरणहरू – सञ्चार जनवकालत	१२८
 चौथो दिन – जनवकालतको रणनीति, भूमिका, बजेट तथा अनुगमन	 १३७
सत्र – १३ जनवकालतका चरणहरू – जनवकालतको रणनीतिलाई अन्तिम रूप दिनु	१३८
सत्र – १४ जनवकालतका चरणहरू – क्रियाकलाप, समयसीमा र बजेट	१४५
सत्र – १५ जनवकालतका चरणहरू – अनुगमन र मूल्याङ्कन	१५२
सत्र – १६ आधारभूत अवस्था र बातचीतका रणनीति	१५९
 पाँचौ दिन – जनवकालतका साधन, क्रियाविधि, राज्यस्तरको रणनीति	 १६७
सत्र – १७ जनवकालत क्रियाविधि: जनवकालत पहलका समसामयिक क्रियाविधि	१६८
सत्र – १८ जनवकालतका साधन: जनवकालत पहलका केही क्रियाविधि	१७५
सत्र – १९ राज्यस्तरका रणनीति – घरफर्केपछिको योजना	१८०
सत्र – २० मूल्याङ्कन र समापन	१८३

यस निर्देशिकाको बारेमा

हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रका सामुदायिक सङ्घ-संस्थाहरूका सम्भावित प्रशिक्षकहरूले प्रशिक्षण तथा प्रशिक्षण कार्यशाला गोष्ठीहरूमा प्रयोग गर्नका लागि यो जनवकालत रणनीति सम्बन्धी प्रशिक्षक प्रशिक्षण निर्देशिका तयार गरिएको हो । यस निर्देशिकालाई छोटो सरल र रोचक बनाई सहभागीहरूलाई छोटो समयमा वकालतका धेरै पक्षहरूका बारेमा सिक्न सक्षम बनाउन धेरै प्रयासहरू गरिएका छन् ।

यस प्रशिक्षक प्रशिक्षण निर्देशिकाको प्रयोग गरी प्रशिक्षकहरूले आफ्ना सहभागीहरूलाई निम्नकुराहरूमा प्रशिक्षण दिन सहयोग पुर्याउने छु भन्ने आशा गरिएको छ :

- जनवकालतको अवधारणा र यसका विभिन्न रणनीतिहरूको बुझाई ।
- हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्र आसपासमा सञ्चालनमा रहेका जनवकालतका पहल र रणनीतिहरूका बारेमा अनुभव आदान प्रदान ।
- जनवकालतका विभिन्न साधन र उपायहरूका बारेमा विश्लेषण ।
- सहयोगी सञ्जालहरूमार्फत् हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रमा जनवकालतका स्रोतको साझाभण्डार निर्माणका लागि योगदान ।
- यस क्षेत्रका सामुदायिक सङ्घ-संस्थाहरूमा जनवकालत धारणा र साधनहरूका विषयमा क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न विभिन्न तरिकाहरूको विकास गर्न ।

आवश्यकता र तालिमको स्तरका आधारमा यस निर्देशिकाका विभिन्न सत्रहरूलाई जनवकालत रणनीतिहरूका लागि स्थानीय स्तरका तालिमहरूमा ग्रहण गर्न वा सोभै प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

यस प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिमका सबै सत्रहरू सहभागी-केन्द्रित सिकाइमा आधारित भएर तयार गरिएका छन् । यस तालिमका प्रत्येक सत्रमा सहभागीहरू सक्रिय हुनेछन् भन्ने आशा गरिन्छ । सहजकर्ताहरूले मस्तिष्क मन्थन, साना समूहमा छलफल, अभिनय, घटना अध्ययन तथा प्रश्न उत्तर सत्रहरूको माध्यमद्वारा सहभागीतामूलक ढङ्गले छलफल सञ्चालन गर्ने छन् । यसमा पाँच दिनका लागि २० वटा सत्रका साथै प्रत्येक दिनको समीक्षाहरू समेत समावेश छन् । प्रत्येक सत्र १ देखि २ घण्टाको हुनेछ । केही स्थानमा कार्यशालाको आयोजना, सञ्चालन वा प्रवर्द्धन गर्न संस्थाहरूका लागि सन्दर्भ सामग्री उपलब्ध गराइएका छन् । यहाँ कार्यशाला सन्दर्भ (Workshop Context) भनि नामाकरण गरिए तापनि यसलाई आवश्यकताअनुसार परिवर्तन गर्न सकिन्छ । प्रत्येक सत्रका ढाँचा र योजना उस्तै किसिमका छन् र प्रत्येकमा तलका कुराहरू समावेश छन् ।

शीर्षक : प्रत्येक शीर्षकको सुरुमा सत्रको शीर्षकले विषयवस्तुको वर्णन गर्दछ । मुख्य विषयवस्तुको वर्णन गर्दै प्रत्येक सत्रको माथिल्लो भागमा सत्रगत शीर्षक रहेको हुन्छ ।

समय: प्रत्येक सत्रका लागि पानाको सुरुमा दाहिने किनारमा दिएको न्यूनतम समय हो ।

सत्रको समग्र उद्देश्य: यसले त्यस सत्रको मुख्य लक्ष्यको व्याख्या गर्दछ ।

सत्रको विशेष उद्देश्य: यसले सत्रको अन्त्यमा सिकिने सिप र ज्ञानको व्याख्या गर्दछ ।

क्रियाकलाप: सत्रको मूल शीर्षकले विभिन्न क्रियाकलापमार्फत् निश्चित समय निर्धारण गरी खुला गरिन्छ । कोष्ठमा दिएको समय सत्र सञ्चालन गरिने क्रियाकलापका लागि छुट्याइएको कूल समय जनाउँदछ ।

तयारी बाकस: यसले सहजकर्तालाई सत्रको सुरु गर्नुपूर्व तयार गर्नुपर्ने कुरा बताउँदछ ।

सत्रका लागि आवश्यक सामग्री: यो मूलभूत रूपमा स्रोत सामग्रीसँग सम्बन्धित छ । सत्रमा प्रस्तुत गर्न चाहिने ह्यान्ड आउट्स (handouts) कति सङ्ख्यामा चाहिन्छ भन्ने कुरा उल्लेख हुन्छ । पहिलो नम्बर सत्रको नम्बर हो भने दोस्रो नम्बर चाहिँ प्रस्तुतीकरण तालिकाको क्रमसङ्ख्या हो । उदाहरणका लागि यदि कुनै पानामा ८.३ लेखिएको भए, ८ ले सत्रको संकेत गर्दछ भने ३ ले आठौँ सत्रको तेस्रो सामग्री तालिका हो भन्ने बुझाउँदछ ।

अन्य सामग्री: विशेष सत्रलाई चाहिने सबै सामग्री यहाँ लेखिएको हुन्छ । पहिलो सत्रका लागि तयार पारिएको सामग्रीको सूची सबै सत्रमा प्रयोग हुनेहुँदा प्रत्येक दिन तालिम कक्षामा उपलब्ध हुन्छन् । यदि अन्य सामग्री आवश्यक भए दिएको खाली ठाउँमा आवश्यक सामग्रीको नाम लेख्नु पर्दछ ।

तालिम सहजकर्ताका लागि सुझाव: यसले सत्रका प्रक्रियाका बारेमा व्याख्या गर्दछ । प्रक्रियाअनुसार सहजकर्ताले सत्र सञ्चालन गर्नुपर्दछ । सहजकर्ताका लागि कुनै सुझाव भए पानाभित्रको बाकसमा दिनु पर्दछ ।

प्रशिक्षकलाई सक्षम बनाउनका लागि यो निर्देशिका सहित स्रोत निर्देशिका पनि तयार गरिएको छ जसले दुवै पक्षको परिपूरकको रूपमा काम गर्दछ । यस निर्देशिकामा सिकनका लागि सिकाइका बुँदा दिएका छन् जुन बुलेटका रूपमा उल्लेख गरिएको छ । यसले प्रशिक्षकलाई प्रयोग गर्न, लेख्न, सार्न सजिलो हुन्छ । यसले सत्र सञ्चालन गर्न मद्दत गर्दछ । साथै प्रशिक्षकको जानकारी बढाउन, ज्ञान वृद्धि गर्न तथा निर्देशिकाले प्रस्तुत गरेको धारणा बुझ्न बल पुऱ्याउँदछ ।

जनवकालत रणनीति प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यशालाको पाठ योजना Training of Trainers (TOT) Workshop in Advocacy Strategies

पहिलो दिन				
समय	सत्रको विषयवस्तु	उद्देश्य	विधि	सामग्री
२ घण्टा	१. दर्ता, परिचय, उद्घाटन <ul style="list-style-type: none"> दर्ता उद्घाटन परिचय (सहभागितामूलक विधि बाट) सहभागीका अपेक्षाहरू उद्देश्य/अपेक्षा, विषयवस्तु र स्मरणपाटी राख्ने तालिमका विषय वस्तुका बारेमा जानकारी व्यवस्थापन तथा नियम 	<ul style="list-style-type: none"> सहभागी तथा स्रोत व्यक्तिहरूको दर्ता सहभागी तथा स्रोत व्यक्तिहरूको आपसमा चिनजान सहभागीहरूका अपेक्षाको अभिलेख तयार गर्ने कार्यशालाको उद्देश्यसित सहभागीका अपेक्षाहरू समायोजन गर्ने नियम बनाउने र व्यवस्थापन बारे स्पष्ट पार्ने 	ध्यानाकर्षक खेल र प्रस्तुतीकरण	प्रत्येक दिन प्रशिक्षणमा प्रयोग हुने सामग्री: (कापी, कलम, समाचार पत्र, विद्युतीय उपकरणहरू मेटाकार्ड आदि) र बेलुन, डोरी, कागज
२ घण्टा	२. तालिमको सन्दर्भ <ul style="list-style-type: none"> सन्दर्भ प्रस्तुत गर्ने ध्येय, उद्देश्य तथा क्रियाकलापको स्वरूप (कार्यशाला सन्दर्भ) वकालतमा क्षमता अभिवृद्धिको आवश्यकता अपेक्षा (कार्यशालामा सन्दर्भको) छलफल सन्दर्भ विश्लेषण 	<ul style="list-style-type: none"> वकालतमा क्षमता अभिवृद्धिको सन्दर्भका बारेमा व्याख्या गर्ने । ध्येय, उद्देश्य र कार्यान्वयन पक्षका क्रियाकलापको ढाँचा (कार्यशाला सन्दर्भ) को विषयमा व्याख्या गर्ने । हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रमा यस प्रकारको प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिमको आवश्यकता यस तालिमबाट प्राप्त हुने अपेक्षाहरूका बोरमा विवेचना गर्ने (कार्यशाला सन्दर्भमा) सहभागीहरूको कार्यक्षेत्रको सन्दर्भ विश्लेषण गर्ने । 	प्रस्तुतीकरण, छलफल तथा साना-साना समूह छलफल	संक्षिप्त जानकारी पत्रको तयारी
१.५ घण्टा	३. विकासको बदलिएको धारणा: <ul style="list-style-type: none"> आवश्यकतामुखी विरुद्ध अधिकारमुखी धारणा विकास सम्बन्धी धारणाहरूको छोटो समीक्षा विकास सम्बन्धी दूरदृष्टि तुलनात्मक विश्लेषण अधिकार र आवश्यकता बीचको तुलना 	<ul style="list-style-type: none"> लोक कल्याणकारी अवधारणाको फाइदा तथा कमजोरीको पुनरावलोकन गर्नु । सुधारमुखी अवधारणाको उपलब्धी तथा सीमाहरूको आँकलन गर्नु । अधिकारमुखी अवधारणाको आवश्यकता र जनवकालतसँग सम्बन्धित व्याख्या गर्नु 	प्रश्न उत्तर	प्रशस्त तयारी नमूनाहरू

पहिलो दिन				
समय	सत्रको विषयवस्तु	उद्देश्य	विधि	सामग्री
१.५ घण्टा	४. सामाजिक संरचना र शक्ति सन्तुलन: <ul style="list-style-type: none"> शक्ति विश्लेषणको महत्त्व सामाजिक संरचनाको विश्लेषण सन्दर्भ विश्लेषण (समूह कार्य) 	<ul style="list-style-type: none"> विकास कार्यमा शक्ति विश्लेषणको महत्त्व बारे समझदारी विकास गर्नु हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रका देशहरूमा रहेका प्रभावकारी संस्थाहरूको पहिचान गर्नु । पहाडी समाजमा शक्ति सन्तुलनको परीक्षण गर्नु । सशक्तीकरण गर्नुपर्ने समाजका कमजोर पक्षको पहिचान गर्नु । 	प्रश्न उत्तर, वृहद् छलफल, x, y खेल, समूह कार्य	पहिल्यै तयार गरेको शक्ति नमूनाहरू
दोस्रो दिन				
२ घण्टा	५. जनवकालत: अर्थ र उद्देश्य <ul style="list-style-type: none"> पहिलो दिनको समीक्षा जनवकालतको परिभाषाको सिर्जना गर्नु । जनवकालतको उद्देश्य र आवश्यकता के चाहीँ जनवकालत होइन ? पूर्णछलफल र निचोड 	<ul style="list-style-type: none"> पहिलो दिनको तालिमको समीक्षा जनवकालतका विभिन्न परिभाषाहरूको व्याख्या स्थानीय सन्दर्भमा जनवकालतको प्रासंगिकताको परीक्षण जनवकालत के हो ? र के होइन ? भनि पहिचान गर्नु । 	समूहकार्य प्रस्तुतीकरण र प्रश्न उत्तर	पहिल्यै तयार भएको प्रस्तुतीकरण सामग्री
२ घण्टा	६. सुशासन र जनवकालत बीचको सम्बन्ध: <ul style="list-style-type: none"> सुशासनको धारणा सुशासनका बाधक तत्त्व बाधक तत्त्वहरूका विषयमा समूहकार्य 	<ul style="list-style-type: none"> सुशासनका विशेषताहरूको पहिचान स्थानीय स्तरमा सुशासनका अवरोधहरूको विश्लेषण सुशासनका अवरोधहरू हटाउन जनवकालतको आवश्यकतामाथि प्रकाश पार्नु 	"snow balling" प्रश्नोत्तर, समूह कार्य	सुशासनका बारे तयार पारिएको विषयको प्रस्तुतीकरण
२ घण्टा	७. सवाल पहिचान र विश्लेषण <ul style="list-style-type: none"> जनवकालतका क्रमगत चरणहरू समूह कार्यका लागि सवालहरूको पहिचान निर्देशनहरूको प्रस्तुतीकरण 	<ul style="list-style-type: none"> जनवकालत प्रक्रियाका लागि आधारशीलाका सम्बन्धमा संक्षेपमा पुनरावृत्ति गर्नु । सवाल पहिचानका तरिकाहरूको धारणा तयार गर्नु । प्रत्येक क्षेत्रगत योजनाका सन्दर्भमा कम्तीमा एउटा सवालको पहिचान गर्नु । 	प्रस्तुतीकरण, प्रश्न उत्तर, र साना समूहकार्य	शासनको विशेषताका विषयमा तयार गरिएको सामग्रीको प्रस्तुतीकरण
१ घण्टा	८. खुला छलफल	<ul style="list-style-type: none"> सिकाइ प्रक्रियामा भएका कमी पूरा गर्नु या स्थलगत भ्रमण विदेशी सहभागीहरूका लागि मनोरन्जन वा नजिकैको संस्था भ्रमण गर्नु । 		

तेस्रो दिन				
समय	सत्रको विषयवस्तु	उद्देश्य	विधि	सामग्री
२ घण्टा	९. नीतिगत सवाल, दूरदृष्टि र ध्येयको छनोट <ul style="list-style-type: none"> अधिल्लो दिनको समीक्षा सवाल, दूरदृष्टि तथा ध्येयको छनोट ध्येय र दूरदृष्टि निर्माणको प्रक्रिया एउटा सवालका लागि ध्येय, लक्ष्य, र उद्देश्य बनाउनु 	<ul style="list-style-type: none"> अधिल्लो दिन छलफल गरेका सवाल छनोट प्रक्रियाको समीक्षा गर्ने । जनवकालत पहलका लागि दूरदृष्टि र ध्येय सिर्जना प्रक्रियाका बारेमा व्याख्या गर्ने अधिल्लो सत्रमा छनोट भएका सवालको लागि दूरदृष्टि र ध्येयको सिर्जन गर्ने । 	(Dreaming session) काल्पनिक सत्र, सानो समूहमा छलफल र पूर्ण छलफल	तयार प्रस्तुतीकरण
१.५ घण्टा	१०. लक्षित स्रोत, सहयोगी र विरोधीहरूको छनोट <ul style="list-style-type: none"> बल घुमाउने अभ्यास समूह कार्य प्रस्तुतीकरण र छलफल 	<ul style="list-style-type: none"> लक्षित स्रोत तथा विरोधीहरूको पहिचान प्रक्रियाको बारेमा व्याख्या गर्ने । लक्षित स्रोत तथा सहयोगीहरू पहिचान गर्दा विचार गर्नुपर्ने तत्त्वहरू प्रतिपक्षीहरूको पहिचान गर्नु 	प्रस्तुतीकरण समूह कार्य	प्रस्तुतीकरण सामग्री
१.५ घण्टा	११. सहयोगी समूह र सञ्जाल निर्माण <ul style="list-style-type: none"> सहयोगी समूहको आवश्यकता र प्रकृति असल सहयोग समूहका लागि आवश्यक तत्त्वहरू सहयोगी समूह र सञ्जाल बीच भिन्नता 	<ul style="list-style-type: none"> जनवकालतका लागि सहयोगी समूहको महत्त्वको व्याख्या गर्ने सञ्जाल निर्माणका महत्त्वपूर्ण तत्त्वहरूको पहिचान गर्ने । सहयोगी समूहहरू र सञ्जाल बीच भिन्नता छुट्याउने । 	<ul style="list-style-type: none"> अभिनय पूर्ण छलफल 	प्रस्तुतीकरण सामग्री
१.५ घण्टा	१२. सञ्चार-वकालत <ul style="list-style-type: none"> जनवकालतमा सञ्चारको आवश्यकता र महत्त्व सञ्चारमाध्यम छनोटका तत्त्वहरू 	<ul style="list-style-type: none"> जनवकालतमा सञ्चार माध्यमको महत्त्वको विषयमा व्याख्या गर्ने सञ्चार माध्यम छनोटका विभिन्न तत्त्वहरूको पहिचान गर्ने विभिन्न मुलुकका सञ्चार वकालत सम्बन्धी अनुभवको आदान प्रदान 	प्रस्तुतीकरण तथा प्रश्न उत्तर	प्रस्तुतीकरण सामग्री
चौथो दिन				
२ घण्टा	१३. जनवकालत रणनीतिहरूको निर्धारण: भूमिका, मुख्य सन्देश तथा क्रियाकलापहरू <ul style="list-style-type: none"> अधिल्लो दिनको समीक्षा अभिनय मुख्य सन्देश र भूमिका माथि छोटो प्रस्तुतीकरण प्रस्तुत टिप्समाथिपूर्ण छलफल 	<ul style="list-style-type: none"> जनवकालतका लागि विभिन्न व्यक्तिहरूको भूमिका पहिचान गर्न प्रक्रियाको व्याख्या गर्ने । जनवकालतका लागि मुख्य सन्देश निर्माणका महत्त्वपूर्ण तत्त्वहरूको पहिचान गर्ने । विभिन्न सवालमा जनवकालतका क्रियाकलापहरू पहिचान गर्ने प्रक्रियाको बारेमा व्याख्या गर्ने । 	प्रस्तुतीकरण तथा प्रश्न उत्तर र छलफल	प्रस्तुतीकरण सामग्री

चौथो दिन				
समय	सत्रको विषयवस्तु	उद्देश्य	विधि	सामग्री
२ घण्टा	१४. क्रियाकलाप समूहकार्य, समय सीमा र बजेट ध्यानाकर्षक क्रियाकलाप: <ul style="list-style-type: none"> सामूहिक नृत्य समूह कार्य: क्रियाकलाप, समयसीमा र बजेट (समूह कार्य) प्रस्तुति र छलफल 	<ul style="list-style-type: none"> दिइएको घटनाका सम्बन्धमा जनवकालत पहल सञ्चालन गर्न व्यक्तिहरूका भूमिकाको छनोट गर्ने । छनोट गरिएको घटनाका लागि मुख्य क्रियाकलाप, समयसीमा र बजेटको निर्धारण गर्ने । 	प्रस्तुतीकरण तथा प्रश्न उत्तर, छलफल, घटना अध्ययन र समूह छलफल	पूर्वनिर्धारित घटनाहरू
१.५ घण्टा	१५. जनवकालतका पहलहरूको अनुगमन र मूल्याङ्कन <ul style="list-style-type: none"> अनुगमन र मूल्याङ्कनको धारणा घटना अध्ययनको पुनरावलोकन पूर्णछलफल 	<ul style="list-style-type: none"> जनवकालतमा सामान्य योजना समावेश गर्ने तरिकाहरूको व्याख्या गर्ने । जनवकालत पहलहरूको अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्न केही कुरा व्याख्या गर्ने । 	घटना अध्ययन सानो समूह छलफल	घटना अध्ययन
१.५ घण्टा	१६. जनवकालत आधारभूत अवस्था र वार्ताको रणनीति <ul style="list-style-type: none"> जनवकालतको आधारभूत अवस्था जनवकालतमा वार्ता रणनीति 	<ul style="list-style-type: none"> जनवकालत पहलको आधार रेखा व्याख्या गर्ने आधार रेखा तयार गर्दा bottom line महत्त्वपूर्ण तथ्यहरूको निर्धारण गर्ने । जनवकालत वार्ता रणनीति तयार गर्दा आवश्यक महत्त्वपूर्ण तत्वहरूका बारेमा व्याख्या गर्ने 	छनोट गरिएका सादृश्य उदाहरण, <ul style="list-style-type: none"> अभिनय प्रश्न उत्तर 	तयारी अभिनयको भूमिकाहरू
पाँचौ दिन				
२ घण्टा	१७. जनवकालतको साधन: जनवकालत पहलको समसामयिक साधनहरू <ul style="list-style-type: none"> अघिल्लो दिनको समीक्षा साधनहरू पहिचानका लागि समूहकार्य साधनहरूको प्रस्तुतीकरण 	<ul style="list-style-type: none"> विभिन्न सन्दर्भमा प्रयोग भएका जनवकालतका व्यावहारिक साधनहरूका बारेमा व्याख्या गर्ने जनवकालतमा प्रयोग हुने मुख्य साधनहरूका लागि महत्त्वपूर्ण तथ्यको पहिचान गर्ने । विभिन्न मुलुकको अनुभवको आधारमा नयाँ साधनहरूको खोजी गर्ने । 	प्रस्तुतीकरण तथा साना समूहमा छलफल	तयारी प्रस्तुतीकरण सामग्री

पौचो दिन				
समय	सत्रको विषयवस्तु	उद्देश्य	विधि	सामग्री
१.५ घण्टा	१८. जनवकालतका साधनहरू: जनवकालत पहलका लागि केही क्रियाविधि <ul style="list-style-type: none"> जनवकालतका क्रियाविधिहरूको प्रस्तुतीकरण 	<ul style="list-style-type: none"> विभिन्न सन्दर्भमा प्रयोग भएका जनवकालतका क्रियाविधिहरूको आदान प्रदान गर्ने । सहभागीहरूको अनुभवबाट केही नयाँ क्रियाविधिहरूको पहिचान गर्ने 	प्रस्तुतीकरण तथा साना समूहमा छलफल	तयारी प्रस्तुतीकरण सामग्री
१.५ घण्टा	१९. जनवकालत पहलहरूका लागि राज्य स्तरको रणनीति <ul style="list-style-type: none"> घर फर्केपछिको योजना (Back home plan) विचारको परिचय Introduction to Idea रणनीति निर्माणका लागि समूहकार्य 	<ul style="list-style-type: none"> राज्य/राष्ट्र स्तरको जनवकालत रणनीतिहरू तयार गर्ने राष्ट्रिय स्तरको रणनीतिका आधारमा संस्थागत रणनीति तयार गर्ने । 	राष्ट्रिय स्तरको समूह छलफल	छानिएका घटना तथा सवालहरू
२ घण्टा	२०. प्रशिक्षण कार्यशालाको समापन <ul style="list-style-type: none"> जनवकालतको आधार तालिमको मूल्याङ्कन पृष्ठपोषणहरूको सङ्कलन अनौपचारिक समापन समारोह कार्यक्रम 	<ul style="list-style-type: none"> जनवकालत पहलहरूका आधारहरूको बारेमा व्याख्या गर्ने (तालिमको सारांश) तालिमको मूल्याङ्कन गर्ने पृष्ठपोषण ग्रहण गर्ने तालिमका सम्बन्धमा विभिन्न विचार आदान प्रदान गर्ने । समारोहको औपचारिक समापन गर्ने । 	पूर्ण छलफल	मूल्याङ्कन सिट

पहिलो दिन

- दर्ता, परिचय, र उद्घाटन
- जनवकालतमा क्षमता वृद्धीको सन्दर्भ
- विकासमा प्रतिमान परिवर्तनको समीक्षा
- सामाजिक स्तरमा शक्ति विश्लेषण

सत्र - १

दर्ता, उद्घाटन र परिचय

समय: २ घण्टा

सत्रको समग्र उद्देश्य

कार्यशालामा सहभागीहरूको परिचय

सत्रको विशेष उद्देश्य

- सहभागीहरू तथा स्रोत व्यक्तिहरूको दर्ता
- सहभागीहरू तथा स्रोतव्यक्तिहरूको आपसी चिनजान
- सहभागीहरूका अपेक्षाको अभिलेखीकरण
- नियम निर्माण (यदि आवश्यक परेमा) तथा बन्दोबस्ती र अन्य सम्बन्धित विषयवस्तुका बारेमा स्पष्टोक्ति

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप १.१ दर्ता	१०	(१०)
क्रियाकलाप १.२ उद्घाटन समारोह/कार्यक्रम	१०	(२०)
क्रियाकलाप १.३ आपसमा चिनजान	३०	(५०)
क्रियाकलाप १.४ सहभागीहरूको अपेक्षा सङ्कलन	१५	(६५)
क्रियाकलाप १.५ प्रशिक्षण कार्यक्रमका उद्देश्य तथा विषय वस्तुलाई सहभागीहरूका अपेक्षाहरूसँग समायोजन गर्दै विचारहरू आदान-प्रदान गर्ने र सहभागीका अपेक्षाहरूलाई स्मरण पाटी (Parking Lot) मा सङ्कलन गरी राख्ने ।	२५	(९०)
क्रियाकलाप १.६ व्यवस्थापन सम्बन्धी जानकारी प्रदान गर्ने, नियमहरू बनाउने, (आवश्यक भएमा) समितिहरू गठन गर्ने ।	३०	(१२०)

पूर्व तयारी

- तालिम कक्षामा आवश्यक पर्ने सबै सामग्रीहरू मिलाएर राख्ने र आवश्यक विद्युतीय उपकरणहरू जस्तै LCD प्रोजेक्टर, ओभरहेड प्रोजेक्टर, कम्प्यूटर आदिको परीक्षण गर्ने । सेतो पाटी र नरम पाटीलाई आवश्यक पर्ने ठाउँमा मिलाएर राख्ने । माथि उल्लेख भएका सामग्री सहभागीहरू तालिम कक्षामा प्रवेश गर्नु अगावै पूरा गर्नुपर्दछ ।
- परिचयात्मक सत्रका लागि सहजकर्ताहरू पूर्णरूपमा तयार हुनुपर्दछ । सहभागीहरूको ध्यानाकर्षक क्रियाकलाप (Icebreaker) हरू र त्यसका लागि चाहिने सामग्री पहिले नै तयारी गर्नुपर्दछ । यस पुस्तिकामा उल्लेख गरिएका विभिन्न सत्रका लागि बेलुन विधिलाई छनोट गरिएको छ । यस कार्यका लागि केही बेलुन, धागो र कागजका टुक्राहरू आवश्यक पर्दछ । यी सबै सामग्री पहिले नै तयार गर्नुपर्दछ ।

यस सत्रका लागि चाहिने सामग्री

स्रोत सामग्री १.१ परिचय गर्दा समेट्नु पर्ने जानकारी

स्रोत सामग्री १.२ कार्यशालाका समग्र उद्देश्य

स्रोत सामग्री १.३ कार्यशालाको समय तालिका (In the form of handout)

अन्य सामग्री

- कापी, कलम, कागज, तालिम भोला (आवश्यक परेमा) आदि सहभागीलाई वितरण गर्ने ।
- यदि भोला दिने भए तालिमको सुरुमा नै दिनुपर्दछ ।
- मार्करहरू, पुराना पत्रपत्रिका, मेटाकार्ड (६ x ८ का रङ्गीत कागज वा टुक्राहरू, टास्ने टेप, रूलर, तुल/ ब्यान्ड आदि ।
- दर्ता गर्नका लागि खाका वा रजिस्टर तयार गर्ने ।
- यदि भिडियोपर्दा भि.सी.आर., मनिटर वा अन्य सामग्री आवश्यक परेमा कार्यक्रम सुरु हुनुपूर्व नै व्यवस्थित गर्ने ।
- यदि तपाईं सहभागीहरूलाई साँझमा केही भिडियो चित्रहरू देखाउन चाहनुहुन्छ भने आवश्यक पर्ने चलचित्र क्यामरा र सञ्चालकको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- यदि तपाईं तत्काल फोटो खिच्न र सहभागीलाई वितरण गर्न चाहनुहुन्छ भने अथवा लिखित सामग्रीको तत्काल धेरै प्रति बनाउन चाहनुहुन्छ भने तपाईंले उपयुक्त क्यामरा, फोटो खिच्ने मानिस र फोटोकपी गर्ने उपकरणको पनि योजना बनाउनु पर्ने हुन्छ ।

माथि उल्लेखित सामग्री प्रत्येक दिन तालिम कक्षमा उपलब्ध हुनुपर्दछ । यी सामग्री आवश्यक स्थानमा छन् भन्ने कुराको पुष्टि गर्नु सहजकर्ताहरूको जिम्मेवारी हुन आउँछ । माथि सूचीकृत सामग्री प्रत्येक दिन आवश्यक पर्दछन् । त्यसैले अर्को सत्रका लागि सामग्रीको प्रतिरूप बनाइरहनु पर्दैन । यहाँ केही खाली ठाउँ छोडिएको छ यसमा तपाईं आफ्ना आवश्यकता लेख्न सक्नुहुनेछ । (तपाईंका आफ्ना आवश्यकताका लागि यहाँ केही खाली ठाउँ छोडिएको छ ।)

कार्यशालामा प्रयोग गरिने विधि

कार्यशालाका सहभागीहरू प्रस्तुतीकरण र सहजीकरण जस्ता साझा सीप र तालिमका विभिन्न विधिका बारेमा सामान्यतः परिचित हुन्छन् भन्ने कुरा यस निर्देशिकाले विश्वास गर्छ । तसर्थ कार्यशालामा प्रयोग हुने विभिन्न विधि सूचीकृत वा व्याख्या गरिरहनु पर्दैन । तथापि कार्यशाला सहभागीतामूलक विधिबाट सञ्चालन गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा बुझ्नु पर्दछ । यस सन्दर्भमा "cycle of adult learning principles" चक्रीय प्रौढ सिकाइ सिद्धान्तको प्रस्तुतीकरण सहयोगी हुनसक्छ । (यसका लागि ओभरहेड, एल.सि.डी प्रोटेक्टर वा अन्य दृश्य उपकरणहरू प्रयोग गर्न सकिन्छ र त्यस चक्रभित्रका विभिन्न विषयवस्तुका बारेमा व्याख्या गर्नु पर्छ ।

यस बाहेक कार्यशालाको सुरुमा सहजकर्ताले के कुरा आदान-प्रदान गर्न आवश्यक छन् भन्ने कुरा निर्णय गर्न सक्छन् । यसमा प्रौढ सिकाईचक्र, केही सहभागी उन्मुख र सहजकर्ता उन्मुख विधिहरूका बारेमा चित्रहरू समावेश हुन सक्छन् । यदि तपाईं यी धारणाका बारेमा प्रस्तुत गर्न आवश्यक ठान्नुहुन्छ भने, यसका लागि आवश्यक सामग्री निश्चित रूपमा तयार गर्नुपर्दछ ।

सहजकर्ताहरूका लागि सुभाष - १

क्रियाकलाप १.१ दर्ता

समय: १० मिनेट

यो अनौपचारिक सत्र हो । विदेशी सहभागीहरूको हकमा कार्यशाला सुरुहुने अघिल्लो दिन साँझमा नै दर्ता गरिसक्नु पर्छ । यस सत्रको अर्थ सहभागीहरूको आगमनको अभिलेख राख्नु र उनीहरूलाई केही सामग्री (कपि, कलम, आवश्यक व्यवस्थापन सम्बन्धी जानकारी जस्तै, टेलिफोन र यातायात खर्चको फारम भर्न दिनुपर्छ । त्यसकारण उनीहरू कार्यशालाको सुरु गर्नका लागि तयार हुन्छन् ।

दर्ता प्रक्रियालाई सहज बनाउन धेरैवटा खाका तयार गर्न सकिन्छ । यी खाकामा (क) बस्ने कोठाबारे जानकारी दिने तालिका, (ख) उपस्थिति फारम र (ग) व्यक्तिगत विवरण फारम जसमा यात्रा विवरण र के खान पाइने, नपाइने सम्बन्धी विवरण समावेश हुन्छ । स्थानीय सहभागीहरू मात्र भएको कार्यशालाको लागि दर्ताका लागि एउटा सामान्य फारम, रजिष्टर वा सादा पाना पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । यदि सबै कुरा राम्ररी तयारी गरेको भए यसका लागि छुट्टै समय आवश्यक हुँदैन । प्रत्येक सहभागीले कार्यशालाका सुरुका कुनै पनि सत्रमा आफ्नो दर्ता पूरा गर्न सक्छन् ।

प्रत्येक दिनको उपस्थितिको अभिलेख राख्नु पर्ने भए त्यसका लागि उपयुक्त रजिष्टर तयार गर्नुपर्छ । सहभागीहरूको विवरण, ठेगाना, सम्पर्क ईमेल आदि बाँड्न चाहेमा रजिष्टरमा विवरण लेख्ने खालि ठाउँ छाडि दिनुपर्छ । दर्ता प्रक्रियामा तल उल्लेखित जानकारी सङ्कलन गर्न सकिन्छ:

- सहभागीको नाम
- सहभागीको आफ्नो संस्थाको नाम
- सहभागीको पद
- विशेष रुचिको क्षेत्र/विशेष दखखल
- पत्राचारको ठेगाना
- टेलिफोन, प्याक्स
- ईमेलको ठेगाना
- यात्रा विवरण (प्रस्थान गर्ने दिन, समय, टिकट पुनर्निश्चित गर्नु पर्ने या नपर्ने)
- विशेष अनुरोध (जस्तै इच्छाएको खाना)
- भाषा (बहुभाषिक कार्यशालाका लागि मात्र)

क्रियाकलाप १.२ उद्घाटन

समय: १० मिनेट

विशेषतः अनौपचारिक वातावरणमा सञ्चालन गरिने यो अनौपचारिक कार्यक्रम हुनेछ । सहभागीका रूचिका आधारमा केही संस्थाका वरिष्ठ व्यक्तित्वलाई उनीहरूको विचार र अनुभव व्यक्त गर्नका लागि आयोजकले आमन्त्रण गर्न सक्दछ । यस कार्यक्रमलाई राम्ररी सञ्चालन गर्न सहजकर्ता वा आयोजकमध्ये एकजनाले सञ्चालकको रूपमा कार्य गर्नुपर्दछ । यदि दर्ताप्रक्रिया अघिल्लो दिनै सकिएको भए यसै सत्रबाट कार्यशाला सुरु गर्न सकिन्छ । यस सत्रमा सञ्चालकले मुख्य भूमिका निर्वाह गर्दछ र तलका कुराहरूमा पूर्ण तयारी गर्नुपर्दछ ।

- वक्ताको दर्जा ।
- दर्जाअनुसार उपयुक्त शब्द, भाषाको प्रयोग ।
- वक्ताहरूलाई उद्घाटन समारोह कुन तरिकाले हुन्छ भन्ने कुरा जानकारी गराउनु पर्दछ ताकि उनीहरू आफ्नो भूमिकाको बारेमा स्पष्ट हुन सकून् ।
- तालिम कार्यक्रम, यसका मुख्य उद्देश्य तथा आयोजकले वहाँको भाषणमा समावेश गर्न चाहेका बुँदाहरू र सहभागीका विषयमा उनीहरूलाई पूर्वजानकारी गराउनु पर्दछ - यदि आवश्यक परेमा आयोजकले वक्ताका लागि भाषणसमेत लेखिदिनु पर्ने हुन्छ ।
- कार्यक्रम सुरुहुनु अगावै प्रत्येक वक्ताका लागि कति समय छुट्याइएको छ भनी जानकारी दिनुपर्दछ ।

क्रियाकलाप १.३ परिचय

समय: ३० मिनेट

परिचयात्मक सत्रको सुरु उपयुक्त ध्यानाकर्षक (Icebreaker) क्रियाकलापबाट अघि बढाउनु उचित हुन्छ । यो कार्यक्रम प्रशिक्षण कार्यशाला भएकाले प्राविधिक कार्यशालाको रूपमा कार्य गर्नुपर्दछ । परिचयात्मक सत्रका लागि धेरै प्रकारका ध्यानाकर्षण क्रियाकलापहरू प्रयोग गर्न सकिन्छ । सहजकर्ताले त्यसमध्ये कुनै एकको छनोट गर्न सक्दछ । यस तालिमका सबै प्रक्रियाहरू उपयुक्त र उत्तम प्रयोगको धारणाको आधारमा हुनुपर्दछ । कार्यशालाका विषयवस्तुसँग सम्बन्धित ध्यानाकर्षक क्रियाकलापहरू उपयुक्त हुन्छन् जसले सहभागीहरूलाई स्वभाविक रूपमा कार्यशालाका विषयतर्फ आकर्षित गर्न मद्दत गर्दछ । यस्ता मनोरन्जनका क्रियाकलाप छनोट र प्रयोग गर्दा सहजकर्ताले केवल मनोरन्जनको लागि मात्र प्रयोग गर्नु भन्दा कुनै विषय, विचार र सन्देश दिने उद्देश्य राख्नु पर्दछ । यसले सहभागीलाई विषय वस्तुमा आकर्षित गर्दछ र छिटो सिक्छन् ।

आयोजकले सहभागीको ध्यान आकर्षित गर्ने क्रियाकलाप छनोट गर्दा दुईवटा पक्ष (मनोरन्जन र तालिमको विषयवस्तुसँग सम्बन्धित परिचयात्मक कार्यक्रम) लाई ध्यानमा राखी छनोट गर्दा राम्रो हुन्छ ।

यहाँ, दुइटै उद्देश्य मनोरन्जन र विषयवस्तुसँग सम्बन्धित ध्यानाकर्षक क्रियाकलापको प्रयोग गर्न सकिन्छ भनी उल्लेख गरिएको छ ।

- सबै सहभागीहरूलाई उनीहरू बसेकै ठाउँबाट एक-दुई, एक दुई भन्दै गन्ती गर्न लगाई दुई समूहमा विभाजन गर्ने । यसो गर्दा पहिले देखिनै सँगै बसी परिचित भई सकेका व्यक्ति अन्य अपरिचितसित पर्दछन् र परिचित हुने मौका पाउँदछन् । यसरी समूह विभाजन गर्दा एक नम्बर हुने एउटा समूहमा र दुई नम्बर हुने अर्को समूहमा पर्दछन् र उनीहरूको सन्तुलित सङ्ख्याको समूह स्वतः बन्दछ ।

- प्रत्येकलाई एउटा आफ्नो नाम लेख्न सकिने सानो कागजको टुक्रा, र खाली बेलुन दिने ।
- प्रत्येक सहभागीलाई आ-आफ्नो नाम लेखी पट्याउन लगाउने र आफूसँग भएको खाली बेलुनभित्र हाल्न लगाउने अनि बेलुनमा हावा भर्न लगाउने । अन्त्यमा, बेलुनलाई बाध्ने र तोकिएको स्थानमा राख्ने । बेलुन बाँध्नु परेमा धागोको प्रयोग गर्ने ।

सबै सहभागीले यो कार्य सकेपछि प्रत्येकलाई एउटा एउटा बेलुन छनोट गर्न लगाउने । यसरी बेलुन छनोट गर्दा आफ्नै बेलुन चिनिन्छ भने पनि नछान्नु भन्ने । त्यसपछि एक एक गरी दुईवटै समूहबाट बेलुन लिई अगाडी आउने । हावा भरेको यो बेलुन माथि बसेर फुटाउने ।

- यस खेललाई प्रतिस्पर्धात्मक बनाउन बेलुन फुटाउने नियम बनाउन सकिन्छ । त्यसका लागि नियमहरू जस्तै:
 - एकै प्रयासमा बेलुन फुटाउनु पर्दछ ।
 - बेलुन फुट्दा आवाज आउनु पर्दछ ।
- बेलुन जसले एकै पटकमा फुटाउन सक्दैन वा फुटाए पनि आवाज आएन वा फुट्दै फुटेन भने उसले आफ्नो समूहको १ अङ्क गुमाउँदछ । सफल हुनेले उसले आफ्नो समूहका लागि २ अङ्क प्राप्त गर्दछ ।
- सहजकर्ताले दुबै समूहले प्राप्त गरेको अङ्क लेखी राख्नु पर्दछ । अन्त्यमा विजयी समूहको घोषणा गर्नु पर्दछ ।
- दुई समूहका बीचमा प्रतिस्पर्धात्मक रूपमा खेल खेलिरहँदा आफ्नो समूहलाई जिताउन सदस्यहरूले विभिन्न प्रयासहरू गर्न सक्छन् । जस्तै, तरिका सिकाउने, निर्णय आफ्नो पक्षमा पार्नका लागि मिलेमतो गर्ने वा अन्य कुनै कार्य गरी सहयोग पुऱ्याउन सक्दछन् । यसमा आफ्नो पक्षमा परिणाम ल्याउन कतिले सही माध्यम र कतिले गलत माध्यमको प्रयोग गरे भन्ने कुराको जानकारी राख्न सकिन्छ । यसलाई पछि जनवकालतमा “साधन र परिणाम” (Means and Ends) का विषयमा छलफल गर्दा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- बेलुन फुटाउनेले बेलुन भित्रको कागजको टुक्रालाई आफूसँग राख्नुपर्दछ ।
- बेलुन फुटाईसकेपछि सहजकर्ताले प्रत्येक सहभागीलाई आफूसँग भएको कागजको टुक्रामा लेखेको नामवाला व्यक्तिलाई पत्ता लगाई उसको ठेगाना, पद र रूचिका विषयहरू थाहा पाउन ५ मिनेटको समय प्रदान गर्नुपर्दछ ।
- केही समय व्यक्तिगत वार्तालापका लागि दिनुपर्दछ । वार्तासकेपछि सबै सहभागी पुनः गोलाकार भई बस्छन् । त्यसपछि एक जनाले अर्को आफ्नो साथीको परिचय दिन्छ । एक जना सहभागीले पहिले उभिएर आफूले भर्खरै बनाएको साथीको नाम बोलाउँदछ र अरू सहभागीहरूलाई उसको साथीको परिचय दिन्छ । परिचित हुनेले आफ्नो हातमा भएको चिटमा लेखिएको साथीको नाम बोलाउने र परिचय गराउने । यसरी यो क्रम एउटा साइलो जस्तै अगाडी बढ्छ । यदि यो साइलो टुट्यो भने अर्को नयाँ व्यक्तिले फेरी यसैगरी सुरुआत गर्न सक्छ ।
- जनवकालत कार्यमा प्रयोग हुने तल उल्लेखित तत्त्वहरूको उल्लेख गर्दै यस सत्रको बिट मार्न (wrap up) सकिन्छ ।
 - क) जित्नकालागि उत्साह कायम भइरहनु आवश्यक ।
 - ख) यदि कसैले आफू पराजित हुन चाँहदैन भने आफ्नो जनवकालत कार्यमा साधन र परिणामको महत्त्व बुझ्नुपर्छ ।

ग) प्रत्येक व्यक्ति सजिलो तरिका प्रयोग गरी जितन चाहन्छन् । उदाहरणका लागि सानो बेलुन नछान्ने, किन भने हावा कम भएकाले फुटाउन कठिन पर्छ ।

घ) हावा भरेर फुलाएको बेलुनलाई साङ्केतिक रूपमा कसरी जनवकालतको माध्यमद्वारा पीडित, साना र सिमान्त समुदायलाई नीति निर्माताहरूको जानकारीमा ल्याउन सहयोग पुऱ्याउँछ भनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । त्यसकारण यो एउटा सवाल बन्न सक्तछ ।

- कार्यशालाका विषयवस्तु र ध्यानाकर्षक क्रियाकलापहरूलाई जोड्नका लागि छलफल गर्न सकिने यी केही उदाहरणहरू मात्र हुन् । प्रत्येक विषेश कार्यशालामा ध्यानअकर्षक क्रियाकलापको छनोट र विषयवस्तु सँगको सम्बन्ध पता लगाउन सहजकर्ता अत्यन्तै रचनात्मक हुनुपर्दछ । त्यस्ता क्रियाकलापले आफै सम्बन्ध स्थापना गर्नेतर्फ डोऱ्याउँदछ
- माथि उल्लेखित कुराहरू सबै सहजकर्ताले नै छलफलमा ल्याउनु पर्छ भन्ने नभई सहजकर्ताले अरुसहभागीहरूलाई सम्बन्ध पता लगाउन उत्साहित गर्नुपर्दछ । यो खेल कार्यशालाको प्रारम्भिक चरणसँग सम्बन्धित भएकाले स्वभाविक रूपमा सहभागीहरू मौन रहन्छन् ।

क्रियाकलाप १.४ सहभागीका अपेक्षाहरू

समय: १५ मिनेट

यो सत्रको सुरु गर्नुभन्दा पहिले मेटाकार्ड (६ X ८ मापका विभिन्न रङ्गका), पर्याप्त मात्रामा मार्कर हल बीचको टेबलमा राख्नुपर्दछ । सहजकर्ताले प्रत्येक सहभागीलाई यस कार्यशालाबाट प्राप्त गर्न चाहेका प्राथमिक अपेक्षाहरूलाई लेखन लगाउनुपर्दछ । सबै कार्डलाई सजिलै देख्न सकिने स्थानमा (भित्ते पाटिमा) राख्ने र सहभागीलाई त्यहीँ गएर प्रत्येक कार्ड पढ्न लगाउनुपर्दछ । यदि आवश्यक परेमा सहजकर्ताले सहभागीलाई बोलाई ती कार्ड एकै विषयका समूहमा छुट्याउन लगाउनु पर्दछ । ती कार्ड देखाउने अर्को तरिका भनेको भुईँमा राखि प्रदर्शन गर्ने हो । सहभागीहरूलाई नजिकमा आई वरिपरि बसी सामूहिक रूपमा विषयगत समूहमा छुट्याउन लगाउनुपर्दछ । यस प्रकारको प्रदर्शनका लागि तालिम कक्षमा पर्याप्त स्थान आवश्यक पर्दछ ।

क्रियाकलाप १.५ उद्देश्य, विषयवस्तु र स्मरण पाटी

समय: २५ मिनेट

अपेक्षाहरूको प्रदर्शन गरिसकेपछि सहजकर्ताले तुरन्त तालिमका उद्देश्यहरू प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । यी उद्देश्यहरूलाई ट्रान्सपरेन्सि (Overhead) वा पावरपोइन्ट (Power point) को प्रयोग गरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

सहजकर्ताले यतिखेर के गर्न महत्त्वपूर्ण हुन्छ भने सहभागीका अपेक्षा र तालिमका उद्देश्यमा भिन्नता भए समायोजन गर्नुपर्दछ र समानता र भिन्नता स्पष्ट पार्नु पर्दछ । यदि तालिम/कार्यशालाका उद्देश्यले सहभागीका अपेक्षा समेट्न नसकेको भए सहजकर्ताले त्यस्ता अपेक्षा स्मरणपाटीमा टाँसेर राख्नुपर्दछ । यसरी पाटीमा टाँसेर राखेका अपेक्षा कार्यशालाको कुन सत्रमा प्रयोग गर्न सकिन्छ सहजकर्ताले विचार गर्नुपर्दछ ।

यसका साथै छलफलका क्रममा कार्यशालाका विषयवस्तु भन्दा फरक तर रचनात्मक विचारहरू आउन सक्दछन् । त्यस्ता विचारलाई पनि स्मरणपाटीमा राखी सत्रको अन्त्यमा छलफल गर्नका लागि समय मिलाउनु पर्दछ । यदि स्मरणपाटी निर्माण गरिने भए यसका बारेमा सहभागीलाई छोटो जानकारी दिनुपर्दछ ।

- सङ्कलित अपेक्षाहरूलाई कार्यशालाको कुन सत्रमा समायोजन गर्न उचित हुन्छ भन्ने कुरा सहजकर्ताले सोच्नु पर्दछ ।
- कार्यशालाको अवधिमा धेरै नयाँ विचारहरू आउन सक्छन् जुन चाहिँ प्रत्यक्ष रूपमा तालिमका विषय सूचिसँग सम्बन्धित हुँदैनन् । त्यस्ता विचारहरूलाई सङ्कलित गरेर राख्नु पर्ने कुरो ध्यानमा राख्ने । कार्यशालाको अन्त्यतिर केही समय निकालेर ती सङ्कलन गरी राखिएका विषयहरूमा छलफल गर्न सकिन्छ ।

तालिम कार्यक्रम र विषयवस्तुको जानकारी

- सहजकर्ताले प्रशिक्षण कार्यशालाको सबै समय तालिका वितरण गर्नुकासाथै तालिमका विषयका सबै मुख्य शीर्षकहरूका बारेमा छोटकरीमा वर्णन गरिदिनु पर्दछ । सहजकर्ताले सम्भव भएसम्म विषयवस्तुलाई तालिमका उद्देश्य र सहभागीका अपेक्षाहरूसँग जोड्नुपर्दछ ।
- कुनै समूहमा सहभागीहरूले तालिमका विषयवस्तुमाथि पहिले नै कुनै सवाल उठाउन सक्दछन् जसका कारण अनावश्यक विवाद सिर्जना हुनसक्छ । यस्तो अवस्थामा सहजकर्ताले सहभागीहरूलाई नम्र तरिकाले विषयवस्तु अनुमानित र व्यापक भएकाले उनीहरूका विषेश चासोलाई छलफलका क्रममा समेटिन सक्छ भनी जानकारी गराउनुपर्दछ ।

क्रियाकलाप १.६ व्यवस्थापन र नियमहरू

समय: ३० मिनेट

- यो क्रियाकलाप यस सत्रको अन्तिम हो । यस सत्रको अवधिमा सहजकर्ताले कार्यशाला अवधिभरका लागि सहभागीहरूसँग प्रत्येक दिन सत्रको समयावधि, कार्यक्रम सुरु गर्ने समय, अन्त्य गर्ने समय, खानाखाने समय आदिको बारेमा छलफल गर्नुपर्दछ । यदि कुनै विषयका बारेमा छलफल गर्न नमिल्ने भएमा सहजकर्ताले सहभागीहरूलाई खुलस्त रूपमा जानकारी गराउनु पर्दछ । यदि कुनै विषयमा छलफल गरी निष्कर्षमा पुग्ने अवस्था भएमा यसै सत्रमा छलफल गर्नुपर्दछ ।
- कुनै कुनै कार्यशालामा विशेष प्रकारका निश्चित नियमहरू बनाउनु पर्नेहुन्छ । यदि त्यस्ता नियमहरू आवश्यक भएमा कुनै एक सहजकर्ताले छलफललाई अघि बढाई आवश्यक नियमहरू तर्जुमा गर्नुपर्दछ ।
- यसका लागि अर्को तरिका भनेको पहिले नै नियमहरू तयार गर्नु हो । (कागजमा लेखेर वा प्रस्तुतीकरणका माध्यमद्वारा) त्यसैले सहजकर्ताले प्रत्येक नियमहरूको औचित्य पुष्टि गर्दै तिनीहरूलाई स्वीकार गर्न वा संशोधन गर्न सहभागीहरूसँग छलफल गर्न पहल गर्नुपर्दछ ।
- कुनै कार्यशालामा यस प्रयोजनका लागि समितिहरूको निर्माण गर्नु अत्यन्तै उपयोगी हुन्छ । कस्तो र कति समिति बनाउने भन्ने कुरा कार्यशालामा कुन कुन जिम्मेवारी सहभागीहरूले लिउन् भन्ने कुरा आयोजकले चाहन्छ भन्ने कुरामा भरपर्दछ । सहभागीले जिम्मेवारी लिने सम्भावित कार्यहरूमा प्रत्येक दिन अधिल्लो दिनको समीक्षा, स्रोत सामग्रीको व्यवस्थापन, बन्दोबस्तीका सामानहरू वा साँझमा मनोरन्जनात्मक वा साँस्कृतिक कार्यक्रमको आयोजना आदि पर्दछन् ।
- यदि आवश्यक भएमा सहजकर्ताले पुनः एकपटक सहभागी समूहलाई सहभागी केन्द्रित विधि तथा प्रशिक्षणका प्रशिक्षक केन्द्रित विधि प्रयोग र अधिल्ला ठाउँका तालिमहरूमा सहभागीहरूले लिएका जिम्मेवारीहरूका बारेमा जानकारी दिनु पर्ने हुनसक्दछ ।

सत्र – १ का लागि स्रोत सामग्री

१.१ परिचयका क्रममा समेटिएका जानकारी

परिचयात्मक ध्यानाकर्षक क्रियाकलाप सत्रका सहभागीहरूलाई उनीहरूले बेलुन विधिबाट आफूले छानेका सहभागी साथीको परिचय गराउन तपसिल जानकारी राख्नु भन्ने कुरा जानकारी गराउनु पर्छ । यी तपसिलका कुराहरू सेतो पाटीमा वा कागजमा लेखेर देखाउन सकिन्छ ।

- पूरा नाम
- संस्था र ठेगाना
- पद
- यस क्षेत्रमा प्राप्त अनुभव संक्षेपमा
- कार्यशाला अवधिमा दिनसक्ने विशेष योगदान (जस्तै: नाच्ने, गाउने, चुट्किला सुनाउने क्षमता आदि)

१.२ कार्यशालाका समग्र उद्देश्य

ध्येय

यस प्रशिक्षक प्रशिक्षण (TOT) कार्यशालाले प्रशिक्षकलाई आफ्ना सहभागीहरूलाई जनवकालत रणनीति, साधनहरू एवम् क्रियाविधिहरूका विषयमा तालिम दिने साधनहरू प्रदान गर्दछ । अन्ततः उनीहरूले हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रमा कानूनी रूपले जनवकालतका पहलहरू सञ्चालन गर्न सक्छन् ।

उद्देश्य

खास गरी प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यशालाका उद्देश्य यस प्रकार छन्:

- क) जनवकालतको धारणात्मक ढाँचा र यसका रणनीतिक प्रक्रियाका बारेमा साझा समझदारी कायम गर्नु ।
- ख) हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रका विभिन्न भागमा आयोजित जनवकालत रणनीति तथा पहलहरूका विषयमा सान्दर्भिक अनुभवहरू आदान प्रदान गर्नु ।
- ग) विभिन्न संस्थाहरूले विपन्न, उपेक्षित समुदायको आधारभूत मानव अधिकारको रक्षा गर्नका लागि प्रयोग भएका विविध साधन, उपाय तथा विधिहरूको विश्लेषण गर्नु ।
- घ) स्रोत-साधनको सामान्य जगेडा कोष/भण्डार स्थापनाको लागि सञ्जाल खडा गर्न योगदान गर्नु र जनवकालतका पहललाई हिन्दू कुश-हिमालयका सवालहरूको सन्दर्भमा जोड्नु ।
- ङ) त्यस क्षेत्रका सामुदायिक सङ्घ-संस्थाहरूका लागि जनवकालत धारणा र साधनका सम्बन्धमा क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन र कार्यान्वयन गर्न भावी रणनीति विकास गर्नु ।

अन्य कार्यशाला वा तालिम कार्यक्रममा लक्ष्य र उद्देश्य उल्लेख गरिएको छुट्टै समूह तयार गर्न सकिन्छ । यस निर्देशिकाले कसरी यस्ता लक्ष्य र उद्देश्य प्रस्तुत गर्ने भन्ने बारे नमूनामात्र प्रस्तुत गर्छ तर सहजकर्ताले यहाँ लेखिएका लक्ष्य तथा उद्देश्य सबै कार्यशाला वा तालिम कार्यक्रमका लागि उपयुक्त नहुन सक्छ भन्ने कुरा स्पष्टसँग बुझ्नु पर्छ । ध्येय तथा उद्देश्य कार्यक्रम सत्रको योजना तथा सञ्चालनमा महत्वपूर्ण हुने भएकोले कुनै कार्यशाला सुचारू रूपमा सञ्चालन गर्नका लागि यस्ता ध्येय तथा उद्देश्य आवश्यक हुन्छन् । यो कार्यशालामा धेरै समय सीप विकास गर्नु भन्दा समझदारी सिर्जना गर्नमा लगाउनु पर्दछ ।

१.३ जनवकालतमा प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यशालाको समय तालिका

पहिलो दिन		
समय	विषय सूची	जिम्मेवार व्यक्ति
०८:३०-१०:३०	१. दर्ता, उद्घाटन र परिचय	
१०:३०-१०:४५	चियापान	
१०:४५-१२:४५	२. तालिमको सन्दर्भ	
१२:४५-१३:४५	खाना	
१३:४५-१५:१५	३. विकासमा परिवर्तित प्रतिमान	
१५:१५-१५:३०	चिया	
१५:३०-१७:००	४ सामाजिक संरचना र शक्ति संतुलन	
दोस्रो दिन		
०८:३०-१०:३०	अघिल्लो दिनको समीक्षा ५. जनवकालत: अर्थ र उद्देश्य	
१०:३०-१०:४५	चियापान	
१०:४५-१२:४५	६. जनवकालत र सुशासन बीचको सम्बन्ध	
१२:४५-१३:४५	खाना	
१३:४५-१५:४५	७. जनवकालतका चरणहरू : सवालहरूको पहिचान र विश्लेषण	
१५:४५-१६:००	चियापान	
१६:००-१७:००	८. खुला सत्र	

तेस्रो दिन		
०८:३०-१०:३०	अघिल्लो दिनको समीक्षा ९. नीतिगत सवाल, दृष्टिकोण र लक्ष्यको छनोट	
१०:३०-१०:४५	चियापान	
१०:४५-१२:४५	१०. जनवकालतका चरणहरू - लक्षित श्रोतागण, सहयोगीहरू र विरोधीहरूको पहिचान	
१२:४५-१३:४५	खाना	
१३:४५-१४:४५	११. जनवकालतका चरणहरू - मैत्रीगण तथा सञ्जाल निर्माण	
१४:४५-१५:००	चियापान	
१५:००-१६:००	१२. जनवकालतका चरणहरू - सञ्चार जनवकालत (Media Advocacy)	
चौथो दिन		
०८:३०-१०:००	अघिल्लो दिनको समीक्षा १३. जनवकालतका चरणहरू - जनवकालत रणनीतिको निर्धारण	
१०:००-१०:१५	चियापान	
१०:१५-११:४५	१४. जनवकालतका चरणहरू - क्रियाकलाप, समयसीमा र बजेट	
११:४५-१२:४५	चियापान	
१२:४५-१४:१५	१५. जनवकालतका चरणहरू - अनुगमन र मूल्याङ्कन	
१४:१५-१४:३०	चियापान	
१४:३०-१६:००	जनवकालतमा आधारभूत रणनीति र वार्ता रणनीति	
पाचौ दिन		
०८:३०-१०:३०	अघिल्लो दिनको समीक्षा १७. जनवकालतका साधनहरू : जनवकालत पहलका समसामयिक साधनहरू	
१०:३०-१०:४५	चियापान	
१०:४५-१२:१५	१८. जनवकालतका साधनहरू : जनवकालत पहलका केही तरिकाहरू	
१२:१५-१३:१५	खाना	
१३:१५-१६:१५	१९. जनवकालत पहलका राज्य स्तरीय रणनीति - घर फर्केपछि गर्ने योजना (Back home plan)	
१६:१५-१६:३०	चियापान	
१६:३०	२०. समापन	

सत्र - २

तालिमको सन्दर्भ

समय: २ घण्टा

सत्रको समग्र उद्देश्य

यो कार्यशालाको सन्दर्भसँग परिचित हुनु ।

सत्रको विशेष उद्देश्य

- जनवकालतमा क्षमता विकासको सन्दर्भको व्याख्या गर्ने
- यो क्रियाकलापको (कार्यशालाको सन्दर्भ अन्तरगत) ध्येय, उद्देश्य र क्रियाकलापको कार्यान्वयन ढाँचाको व्याख्या गर्ने ।
- हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रमा (HKH) प्रशिक्षण प्रशिक्षक तालिमको (TOT) आवश्यकता बोध गराउने ।
- यस तालिमको (कार्यशालाको सन्दर्भमा) अपेक्षाहरू ।
- सहभागीहरूको कार्य सन्दर्भको विश्लेषण गर्नु ।

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप २.१ तालिम सन्दर्भको प्रस्तुतीकरण	१५	(१५)
क्रियाकलाप २.२ ध्येय, उद्देश्य र नमूनाको व्याख्या गर्ने	२०	(३५)
क्रियाकलाप २.३ जनवकालतका लागि क्षमता विकासको आवश्यकताका बारे छलफल	१५	(५०)
क्रियाकलाप २.४ अपेक्षाहरूको छलफलका बारेमा सहभागीलाई सूचित गर्ने (कार्यशालाको सन्दर्भमा)	१०	(६०)
क्रियाकलाप २.५ सन्दर्भ विश्लेषण	६०	(१२०)

पूर्व तयारी

- सहभागीले कस्तो सन्दर्भमा तालिम आयोजन भएको हो भन्ने कुरा थाहा पाउने पर्दछ । यो निर्देशिका प्रयोग गर्ने विभिन्न प्रयोगकर्ताको सन्दर्भ एउटै नहुन सक्छ । त्यस कारण कुनै सन्दर्भमा यो कार्यशाला सञ्चालन गरिदै छ भन्ने कुरा सहभागीहरूलाई स्पष्ट जानकारी दिनु आवश्यक हुन्छ ।
- एउटा सहजकर्ताको नाताले तपाईंले सहभागीहरूको अपेक्षा बुझ्न सत्र सकिएपछि केही मिनेट समय दिनुपर्दछ । सत्रपछिको समय आयोजकले आफ्ना अपेक्षाहरू आदान प्रदान गर्ने हो । साँच्चै भन्ने हो भने सबै समूहका अपेक्षाहरू एकआपसमा मेलखाने खालका हुनुपर्दछ जसले गर्दा तालिमको वातावरण उपलब्धीमूलक बन्दछ । यस्तो अवस्थामा सहजकर्ताले अधिल्लो सत्र र पछिल्लो सत्रको बीचमा सम्बन्ध जोड्न सक्नुपर्छ ।
- सामान्यत तालिम कार्यशालाको मुख्य आयोजकले यो सत्रलाई अगाडि बढाउने जिम्मा लिनुपर्दछ । यदि तपाईं आयोजक समूहकोतर्फबाट सहजकर्ताको काम गरिरहनुभएको छ भने उनीहरूका अपेक्षाहरूका बारेमा स्पष्ट हुनुपर्दछ ।

हरेक कार्यशाला एउटा विकासक्रमको उपज हो यसले पहिले किन कार्यशालाको आयोजन गरियो भन्ने कुराको व्याख्या गर्छ । त्यसैले यो सत्रमा सहभागीहरूलाई त्यही विकासक्रमका बारेमा बताउनु उचित हुन्छ जसले गर्दा उनीहरूलाई भइरहेका प्रयासका सीमाभित्रै रहन मद्दत गर्दछ ।

यो सत्रका लागि आवश्यक सामग्री

स्रोत सामग्री २.१ तालिमको सन्दर्भ

स्रोत सामग्री २.२ (कार्यशालाका सन्दर्भमा) यो कार्यशालाबाट आशा गरिएका अपेक्षाहरू

अन्य सामग्री

सहजकर्ताहरूका लागि सुझाव - २

क्रियाकलाप २.१ सन्दर्भको प्रस्तुतीकरण

समय: १५ मिनेट

यो सत्र सहभागीहरूलाई सन्दर्भको ज्ञानको महत्त्व बुझाउन सहयोग गर्दै सुरु गर्नुपर्छ । एउटा चाखलाग्दो तथ्यको प्रयोग गरेर (तलको पहिलो उदाहरण हेर्नुहोस्) वा कविताको प्रयोग गरेर (तलको तेस्रो उदाहरण हेर्नुहोस्) वा सामान्य चित्रको प्रयोग गरेर वा अन्य कुनै सङ्ख्याको छनोट गरेर कार्यशालाका सहभागीहरूले बुझ्ने खालका कुनै पनि तरिका अपनाएर उनीहरूलाई बुझाउन सकिन्छ ।

उदाहरण १: सहभागीहरूलाई १० मिनेट समय धेरै हो कि हैन भनी सोध्नुहोस् । यदि तपाईं जहाज/रेल चढ्न १० मिनेट ढिलो हुनुभयो भने यो समय धेरै हो । त्यसपछि एक सेकेन्ट समय धेरै हो कि होइन भनी सोध्नुहोस् । यो पनि ओलम्पिक खेलकुदमा १०० मिटर दौडमा भाग लिनेका लागि धेरै हो । माथिका दुवै उदाहरणमा सन्दर्भ/परिस्थितिले धेरै फरक पार्दछ ।

उदाहरण २: यसको सट्टामा यो तलको प्रसिद्ध अंग्रेजी कविता प्रयोग गर्नुहोस् : “एउटा नङ्गको लागि राज्य नै गुमाउनु पर्‍यो ।” यसको सन्दर्भ थाहा नपाइकन नङ्गका लागि राज्य नै गुमाइयो भन्ने कुरा बुझ्न सकिदैन ।

उदाहरण ३: सेतो पाटीमा एउटा तारा बनाउनु होस् । यो के हो ? खाली एउटा तारा । अब यसको ठीक मुनि एउटा अर्धचन्द्र बनाउनुहोस् र दुबैलाई एउटा आयत भित्र राख्नुहोस् । अहिले तपाईंले बनाएका दुइवटा नयाँ वस्तुको सन्दर्भमा हेर्दा उक्त ताराले खाली एउटा ताराको भन्दा बढी अर्थ दिन्छ । यो पाकिस्तानको झण्डा भएकाले पाकिस्तान देशको प्रतिनिधित्व गर्छ । यसरी हरेक कुरामा सन्दर्भको धेरै महत्त्व हुन्छ । त्यसपछि यो विशेष कार्यशालाको सन्दर्भको प्रस्तुतीकरण सुरु गर्नुहोस् । उदाहरणको लागि इसिमोडले आयोजना गरेको क्षेत्रीय तालिमको सन्दर्भ तलको कोठामा देखाइएको छ ।

यो कार्यशाला इसिमोडले तर्जुमा गरेको कार्य प्रयास योजना (A.I. Project) द्वारा प्राप्त दूरदृष्टिको (vision) आधारमा आयोजना भइरहेको छ । यो योजनाको नाम हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रका सामुदायिक संस्थाहरूको जनवकालत रणनीतिमा क्षमता विकास रहेको छ । प्रस्तुतीकरणको कुनै पनि माध्यमको (Transparency अथवा Power Point) प्रयोग गरेर प्रस्तुतीकरण (स्रोत सामग्री २.१) आदान प्रदान गर्न सकिन्छ ।

तालिमको आवश्यकताअनुसार उपयुक्त खालको विषयवस्तु यसमा राख्न/परिवर्तन गर्न सकिन्छ ।

सुरुको यो प्रस्तुतीकरण सकिएपछि सहभागीहरूलाई केही समय दिएर उनीहरूसँग स्पष्ट नभएका वा भएका केही प्रश्न भए सोध्नका लागि समय दिनुपर्छ । प्रश्नहरूलाई लामो छलफल तथा तर्क विर्तकमा नलगिकन उत्तर दिनुपर्छ र बाँकी भएका कुनै पनि प्रश्नहरू यो सत्रको अन्त्यमा पुनः छलफल गरिनेछ भनी बताउनु पर्छ ।

क्रियाकलाप २.२ लक्ष्य, उद्देश्य र नमूना (कार्यशालाको सन्दर्भमा)

समय: २० मिनेट

यो क्रियाकलापले तपाईंको विशेष सन्दर्भमा सम्बन्धित योजनाको लक्ष्य र उद्देश्य प्रस्तुत गर्दछ । हामी पावर पोइन्ट प्रस्तुतीकरण, ओभरहेड प्रोजेक्टर (OHP) अथवा फ्लिपचार्ट (Flip Chart) प्रयोग गर्न सक्छौं, तर सिकाईका सामग्री माथिल्लो तहका हुने र सहभागीहरू यिनलाई साँच्चिकै बुझ्न अथवा आत्मसात् गर्न नसक्ने भएकाले यी दृश्य सामग्रीमा के लेखिएको छ भन्ने कुरा पढेर मात्र यो तालिमको दृष्टिले सहभागीहरूलाई सहयोग हुँदैन भन्ने कुरा याद राख्नु पर्छ । त्यसैले सहजकर्ताले यसलाई जीवन्त राख्नको लागि सधैंभरि कुनै पनि पढाइका साथ टिका टिप्पणी, छलफलका बुँदाहरू लघु-कथाहरू आदि प्रदान गर्न दृढता देखाउनु पर्दछ । यद्यपि यो प्रस्तुतीकरणलाई निरन्तरता दिन र छुट्याइएको समयसीमाभित्र प्रस्तुतीकरण सिध्याउन दृढ रहनुहोस् ।

यदि समय छ भने स्पष्टीकरणका लागि प्रश्न सोध्ने समय दिन पनि सकिन्छ । यद्यपि वादविवादमा भने फस्नु हुँदैन ।

क्रियाकलाप २.३ जनवकालतमा क्षमता अभिवृद्धिको आवश्यकता

समय: १५ मिनेट

- सत्रको यो भाग तल दिए जस्तै प्रश्नहरूबाट सुरु हुन सक्छ ।
“वास्तवमा हिमाली भेकका विपन्न जनताको वर्तमान सन्दर्भमा जनवकालत क्षमता वृद्धि साँचो अर्थमा आवश्यक हो ?”
“के इसिमोडले पहिचान गरेको सन्दर्भ उसले काम गर्ने पहाडी जनताको वास्तविक जीवन परिस्थिति अनुकूल छ ?”

सबै छलफललाई अघिल्ला प्रस्तुतीकरणहरूसँग जोड्नुहोस् । केही सहभागीले जनवकालत पहाडी क्षेत्रका मानिसहरूको प्राथमिक आवश्यकता होइन भनि सुझाव दिन सक्छन् । यति बेला उनीहरूको विचारलाई प्रतिवाद गर्नु भन्दा त्यस्ता विचारका पछाडि के कारण छन् भनि खोजी गर्नुपर्छ । आखिरमा यो छलफलले एउटा प्रश्न जन्माउँछ, त्यो हो, “आखिर जनवकालत भनेको के हो त ?” यही कुरा तपाईंको छलफलको केन्द्र बिन्दु हुनुपर्दछ किन कि यसले जनवकालतको धारणा बुझ्न आगामी सत्रका लागि पनि आधार तयार गर्दछ । यो सत्रको मुख्य आशय जनवकालतको बारेमा सहभागीहरूको जिज्ञासालाई बढाउनु हो भन्ने कुरा बिर्सनु हुँदैन । अरू बढी स्पष्ट पार्ने काम पछिल्ला सत्रहरूमा गरिने छ भन्दै यो भागलाई अन्त्य गर्न सकिन्छ ।

वास्तवमा समुदायका आवश्यकता नीतिसित सवालहरूसँग जोडिएका हुन्छन् भन्ने कुराको महसूस सहभागीहरूलाई गर्न लगाई यो छलफलको अन्त्य गर्न सकिन्छ । यदि विकास कार्यक्रमले नीतिगत सवालसँग सम्बन्ध राखेनन् भने दीगो सामाजिक रूपान्तरण सम्भव छ कि छैन भनि एक आपसमा सोध्न लगाउन पनि सकिन्छ ।

क्रियाकलाप २.४ अपेक्षाहरूका (कार्यशालाको सन्दर्भमा) बारेमा छलफल

समय: १० मिनेट

यस तालिमको हकमा तपाईं यो सत्रको सुरुवात स्रोत सामग्री २.२ मा उल्लेख गरिएअनुसार पावर प्वाइन्टबाट प्रस्तुतीकरण गर्न सक्नु हुन्छ । विभिन्न परिवेशमा अन्य तालिमहरूका लागि भने तलको कोठामा दिएको सुझाव हेर्नुहोस् ।

यस तालिमबाट तपाईंको संस्थाले गरेको अपेक्षाहरू फरक हुन सक्छन् । यस निर्देशिकाबाट केही मूल संकेत प्राप्त गर्न सकिन्छ तर यस सत्रमा प्रस्तुत गर्न तपाईंले गरेको अपेक्षाहरूको सूची तपाईंले नै तयार गर्नुपर्दछ ।

- सूचीकृत अपेक्षाहरूको प्रस्तुतीकरण पछि प्रश्न सोधेर छलफल अगाडी बढाउन सकिन्छ । जस्तै- यी अपेक्षाहरू वास्तविक हुन् या होइनन् ? तपाईंहरूलाई के लाग्छ ?
- कुनै कुनै सहभागीले बढी टिप्पणी गर्न सक्छन् । यस सत्रमा गरिएका कुनै पनि टिप्पणीको उत्तर दिनु हुँदैन । खाली ध्यान दिएर सुन्नुपर्छ र सबैको प्रशंसा गर्नुपर्छ । कसैले तपाईंको विचार बुझ्न चाहे भने पहिले साथीहरूको कुरा सुन्नुहोस् भनि सुझाव दिनुपर्छ । समय सीमासम्म छलफललाई लम्ब्याउनु पर्छ ।
- आयोजकका अपेक्षा सहभागीका अपेक्षा र तालिम कार्यक्रमको उद्देश्य एकअर्कामा सम्बन्धित भएको कुरा स्पष्ट पार्दै यो सत्रको अन्त्य गर्नुपर्छ । तपाईंले विगतका प्रस्तुतीकरणका केही उदाहरण दिन सक्नुहुन्छ । कसरी यी अपेक्षाहरू भावी सत्रमा मेल खान्छन् भन्ने कुरा बुझ्न सहभागीलाई सोध्न सकिन्छ ।

अतिरिक्त सल्लाह

सबैजसो तालिम सत्रका सुरुमा सहभागीहरू उत्साहित हुन्छन् र विभिन्न प्रश्न सोच्छन् । उनीहरू हरेक कुरालाई आफ्नै सन्दर्भसँग जोड्न खोज्छन्, यो सामान्य कुरा हो । यद्यपि, सहजकर्ताले तालिम प्याकेज (Training Package) मा देखाएअनुसार सहभागीहरूलाई सही मार्गदर्शक निर्देशित गर्नुपर्छ । हरेक समूहमा अप्ठ्यारा सहभागीहरू हुन सक्छन् । यस्ता सहभागी प्रायः गरेर आफ्नो विचार चाहिँ सर्वमान्य हुन्छन् भन्ने ठान्छन् । सहजकर्ताका लागि यो चुनौतिपूर्ण परिस्थिति हो । यस्ता परिस्थितिको सामना गर्न आवश्यक साधनका साथ तयार हुनुपर्दछ । अप्ठ्यारा सहभागीको सामना कसरी गर्ने भन्ने बारेमा धेरै उपाय छन् । तपाईंले धेरै किसिमका तालिम दस्तावेजहरूमा यस सम्बन्धी मूलसंकेत भेट्न सक्नुहुन्छ । यो जनवकालत तालिममा मात्र महत्वपूर्ण नभई अन्य सबै खाले तालिम र कार्यशालाहरूमा पनि महत्वपूर्ण हुन्छ । त्यसैले, प्रशिक्षकले यस्ता सल्लाहहरू खोजी गर्नुपर्छ र उपयुक्त परिस्थितिमा त्यस्ता तरिकाको प्रयोग कसरी गर्ने भन्ने कुरामा चनाखो हुनुपर्दछ ।

क्रियाकलाप २.५ सन्दर्भ विश्लेषण

समय: १ घण्टा

माथिका क्रियाकालपहरूले तालिमका लागि सम्पूर्ण परिवेश तयार गरेका कुरा बताइ दिनुपर्छ । त्यसपछि सहभागीहरूको काम गर्ने सन्दर्भ कस्तो छ भन्ने कुरा समीक्षा गर्नुपर्दछ । देखाएअनुसार राष्ट्रिय वा क्षेत्र विशेष समूहहरूमा गर्न सकिन्छ ।

- सहभागीहरूलाई ५/६ जनाको समूहमा बाँड्नु पर्दछ । समूहमा विभाजन गर्दा सहभागीको देश, राज्य, वा भौगोलिक अवस्थाका आधारमा गर्नुपर्दछ ।
- सहभागीहरूलाई सामाजिक रूपान्तरणका लागि हालसम्म कति लगानि (Input) भयो भन्ने कुरा पहिचान गर्न लगाउनु पर्छ । यस सन्दर्भमा आफ्नै संस्थाको मात्र समीक्षा गर्नुपर्छ भन्ने छैन । अन्य लगानीकर्ताले उनीहरूको आफ्नो क्षेत्रमा लगानी गरेको सबै (input) को वृहद् दृष्टि राखी समीक्षा गर्न सकिन्छ ।
- “हालसम्म हामीले के कस्ता उपलब्धि हासिल गरेका छौं भन्ने प्रश्न सोध्दै हालसम्मका उपलब्धि समेत पत्ता लगाउनु पर्दछ ।
- सहभागीलाई प्रोत्साहित गर्न एक रूखको उदाहरण दिनुपर्छ जस्तै रूखका जरा लगानि हुन् भने फल उपलब्धी हुन् । यदि हामीले रूखलाई आवश्यक पानी, मल दियौं भने रूख राम्ररी सप्रन्ध र फल राम्रो दिन्छ । यो नियम वा सिद्धान्त विकासको सन्दर्भमा पनि उत्तिकै लागु हुन्छ ।
- सहभागीलाई एउटा रूख बनाएर त्यसका जरामा लगानी र फलको रूपमा उपलब्धी देखाई प्रस्तुतीकरण सामग्री बनाउन लगाउनु पर्छ ।
- यो प्रस्तुतीकरण तयार गर्नका लागि ४० मिनेटको समय दिनुपर्छ ।
- सत्रमा संक्षेपमा गरेको व्याख्या पर्याप्त नहुन सक्तछ । तसर्थ समूहमा गई सहजकर्ताले सहभागीलाई बुझाउनु पर्दछ ।
- प्रस्तुति सकेपछि छलफलका लागि सत्र खुला गर्नुपर्छ र छलफल लामो समयसम्म हुन दिनुपर्छ । छलफलमा विवाद वा झगडा गर्नु भन्दा पनि विचार र दृष्टिकोण आदान-प्रदानमा केन्द्रित हुनुपर्छ । छलफलमा धेरै प्रश्न उत्तर गर्ने मौका भयो भने विवाद हुन सक्तछ । तसर्थ विषयकेन्द्रित छलफल राम्रो हुन्छ ।
- निम्न लिखित टिप्पणीका साथ सत्र बन्द गर्नुपर्छ । जस्तै: लामो समयदेखि धेरै विकासे संस्थाहरू लगायत सरकारले धेरै लगानी गर्दै आएका छन् तापनि गरिबी, वञ्चन, विपन्नताको अस्तित्व समाजमा अझै पनि यथावत् छ । त्यसकारण आउने दिनहरूमा विकासको धारणा उपर गम्भीरतापूर्वक पुनरावलोकन गर्नु पर्दछ ।

सत्र – २ का लागि स्रोत सामग्री

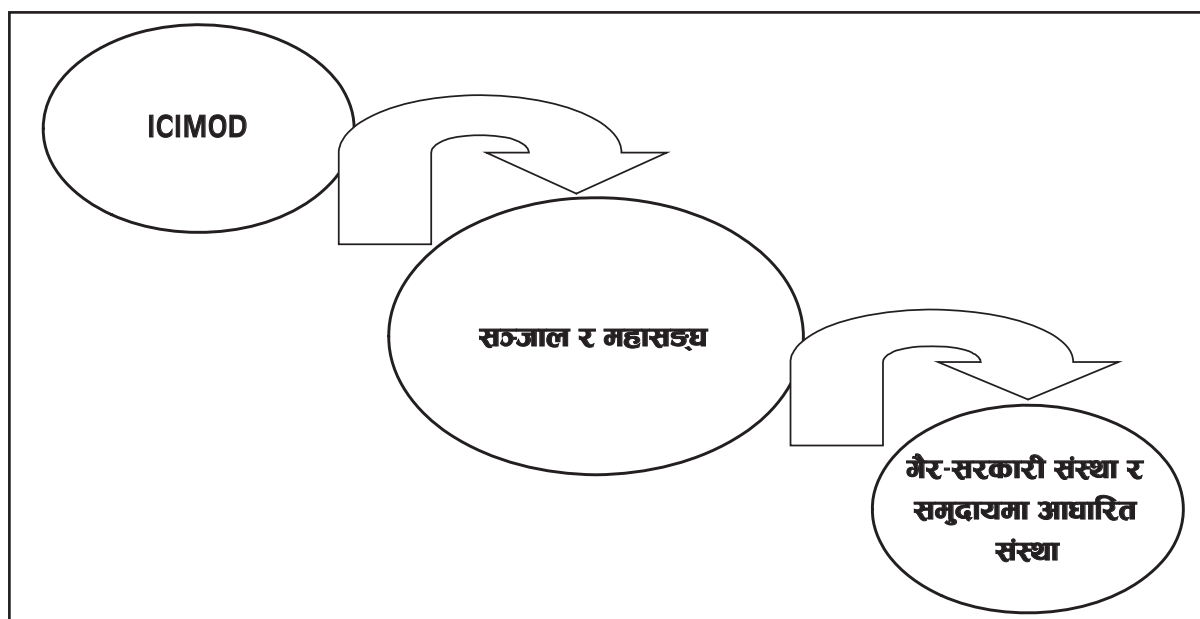
२.१ कार्यशालाको सन्दर्भ

- कार्यशालाको सन्दर्भ व्याख्या गर्दा विगत केही वर्षदेखि हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रमा सामुदायिक संस्था र गैर-सरकारी संस्थाहरू मैत्रीगण सिर्जनाको लागि सहयोग गरेको तथा धारणालाई स्पष्ट बनाएको, परिपोषित गरेको साथै उपयुक्त क्रियाकलाप सञ्चालन गरेका कुरा बताउनु पर्दछ ।
- हिमाली क्षेत्रमा सामुदायिक संस्थाहरूको आरम्भ, उनीहरूको सञ्जालको संस्थागत सुरुवात हिमाली क्षेत्रको विकासका लागि सम्भावित तथा शक्तिशाली माध्यम, संयन्त्र जनवकालतको निम्ति हुन सक्ने कुरा बताउने ।
- यस क्षेत्रका निम्न वर्गका किसान र महिलाहरूका सरोकारका विषयहरू उठान गरी उनीहरूले भोग्नु परेका अन्यायको विरुद्ध कार्य गर्न तथा उनीहरूको सशक्तीकरणका लागि सामुदायिक संस्थाहरूका मैत्रीगण र सञ्जालहरू निर्माण गर्न व्यक्तिहरूले देखाएका प्रतिवद्धता तथा पर्याप्त प्रतिक्रियाहरूको समीक्षा गर्नु पर्दछ ।
- यस क्षेत्रका सामुदायिक संस्थाहरूमा जनवकालतको धारणामा अस्पष्टता साथै स्रोत साधनको कमीका बारेमा स्पष्ट पार्नुपर्दछ ।
- प्रभावकारी जनवकालतले सुविधाबाट वञ्चित समुदायलाई आफ्नो जीवन व्यवस्थित गर्न तथा नियन्त्रण गर्न सक्छन् वा सहयोग गर्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ ।
- यो कार्यशाला स्वतन्त्र रूपमा गरिएको आवश्यकता विश्लेषणको उपलब्धी हो भन्ने कुरालाई जोड दिँदै यसले सामुदायिक संस्थाहरूको जनवकालत रणनीतिमा क्षमता वृद्धिको आवश्यकता तथा माग हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । यो कुरा कार्यशालाको अन्त्यमा सहजकर्ताले व्याख्या गरी सत्र अगाडी बढाउनु पर्दछ ।

२.२ यस कार्यशालाबाट (कार्यशालाको सन्दर्भमा) गरिएका अपेक्षाहरू

यस कार्यशाला सञ्चालनको परिणामस्वरूप निम्नलिखित अवस्था हासिल हुन्छन् भन्ने अपेक्षा गरिएको छ । तल दिएका उदाहरण ICIMOD सित सम्बन्धित छन्, आवश्यकताअनुसार बदल्न पनि सकिन्छ ।

- क्षेत्रीय स्तरमा भइरहेका जनवकालत सम्बन्धी विभिन्न धारणाको पक्षमा विचार आदान-प्रदान ।
- क्षेत्रीय स्तरमा विभिन्न देशमा जन-वकालतका अभ्यास/क्रियाविधिहरू, घटना अध्ययनहरू आदान प्रदान ।
- जन-वकालतको प्रयासका लागि विशेषज्ञता आदान-प्रदान साझापन र सहयोगी भावनाको विकासको सोच ।
- यस पहाडी क्षेत्रमा विकास भइरहेको जनवकालत सम्बन्धी स्रोतभण्डार (Resource Pool) विशेषज्ञताको आदान प्रदान ।
- यस क्षेत्रका संभावित प्रशिक्षकहरूलाई अभि सक्षम बनाउन विभिन्न देशहरूबाट प्राप्त सन्दर्भ सामग्री, उदाहरण र अनुभवको आदान प्रदान, र
- चारवटै देशका सहभागी सामुदायिक संस्थाहरू (CBOs) मार्फत् हिमाली क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनताका लागि जनवकालतका बारेमा रणनीतिक अन्तरसम्बन्ध स्थापना गर्ने ।

कार्यक्रम वितरणको तरिका (Program Delivery Modality)

सत्र – ३

विकासमा प्रतिमान परिवर्तन

समय : १ घण्टा ३० मिनेट

सत्रको समग्र उद्देश्य

विकासका तरिकामा प्रतिमान (paradigm shift) परिवर्तनको समीक्षा गर्नु ।

सत्रको विशेष उद्देश्य

- कल्याणकारी (welfare approach) तरिकाको फाइदा तथा कमजोरीको समीक्षा गर्नु ।
- सुधारवादी (reform approach) तरिकाको उपलब्धी र यसका सीमाको आँकलन गर्नु ।
- अधिकारमुखी (right-based approach) तरिकाको आवश्यकता र जनवकालतसँग यसको सम्बन्धको व्याख्या गर्नु ।

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप ३.१ विकासका तरिकाको संक्षेपमा समीक्षा	१५	(१५)
क्रियाकलाप ३.२ विभिन्न तरिका अन्तरगत विकासको दृष्टिकोण	२०	(३५)
क्रियाकलाप ३.३ विभिन्न तरिकाको तुलनात्मक विश्लेषण	१५	(५०)
क्रियाकलाप ३.४ आवश्यकतामुखी र अधिकारमुखी तरिकाको तुलना	४०	(९०)

पूर्व तयारी

- यो एउटा वैचारिक सत्र मात्र हो भन्ने कुरा याद राख्नु पर्दछ । सहभागीहरू स्पष्ट हुनका निम्ति विभिन्न प्रश्न उठाउन सक्तछन् । विकासका प्रतिमान सम्बन्धी सहभागीले उठाएका प्रश्नको प्रष्ट उत्तर दिन सहजकर्ता सक्षम हुनुपर्दछ ।
- तपाईंले सबै प्रश्नहरूको उत्तर व्यक्तिगत हिसाबले दिनुपर्छ भनि नसोच्नुहोस् । तपाईंले सहभागीहरूलाई उनीहरूको बोध र बुझाईको बारेमा सोधेर यो खोजमूलक सत्रको एक अभिन्न अङ्ग बन्नका लागि उत्साहित गराउन सक्नु हुन्छ । यो सत्रमा सबै सवाल/ पक्षहरूमा सबैले एउटै कुरामा सहमति जनाउने पर्छ भन्ने छैन ।
- प्रस्तुतिका सबै सामग्री सत्र सुरु हुनुभन्दा अगाडि पावरपोइन्ट (power point) या ओभरहेड प्रोजेक्टर (OHP) मा नै तयार गर्नुपर्छ । यदि एउटा विधि प्राविधिक कारणले असफल भयो भने पनि अर्कोले काम चलाउन तपाईंसँग मौज्दात (Back up) विधि वा सामग्री पनि तयार हुनुपर्दछ । उदाहरणका लागि बिजुली बत्ती गयो भने तपाईं पावरपोइन्ट वा OHP बाट प्रस्तुतीकरण गर्न सक्नु हुन्न ।

यस सत्रका लागि आवश्यक सामग्री

स्रोत सामग्री ३.१	विकासका तरिकाहरूको छोटो समीक्षा
स्रोत सामग्री ३.२	विकासका तरिकाहरूको तुलनात्मक विश्लेषण
स्रोत सामग्री ३.३	विकासको निम्ति अधिकारमुखी तरिकाको मूल्य
स्रोत सामग्री ३.४	दुबै पक्षको जितको अवस्था (win.win situation)
स्रोत सामग्री ३.५	आवश्यकतामुखी विकासका उदाहरणहरू
स्रोत सामग्री ३.६	अधिकारमुखी विकासका उदाहरणहरू
स्रोत सामग्री ३.७	भारतको दार्जिलिङ स्थित एउटा गाउँको घटना अध्ययन
स्रोत सामग्री ३.८	विकासका लागि अधिकारमुखी तरिकाको चाहना (thrust)

अन्य सामग्री

सहजकर्ताहरूका लागि सुझाव - ३

क्रियाकलाप ३.१ विकासका तरिकाहरूको छोटो समीक्षा

समय : १५ मिनेट

यो सत्र विकासको तरिकाका बारेमा केन्द्रित रहने कुरा सहभागीलाई जानकारी गराएमा उपयोगी हुन्छ । यसले गर्दा सहभागी त्यसै अनुसार तयार हुन्छन् । यो कुरा विशेष गरी कार्यक्षेत्र तहमा (Field Based) काम गर्ने सहभागीहरूको लागि उपयुक्त हुन्छ किन भने उनीहरूको बढी रुचि फिल्ड तहका व्यावहारिक तरिका वा कार्यक्रममा हुन्छ न कि वैचारिक पक्षमा । उनीहरूलाई सैद्धान्तिक तथा विचारात्मक विषयमा सहभागी भएर समय बिताउन कठिन हुन्छ ।

- विकासको धारणाको उत्पत्तिका बारेमा सहभागीलाई बुझाउँदा उनीहरूको जीवनासित सम्बन्धित उदाहरण दिएर सम्झाउँदा तालिम बढी उपयोगी तथा सरल हुन्छ । यसरी सहभागीलाई आफ्नो समूहको लागि एउटा उदाहरण चुन्न लगाउनु पर्दछ ।
- उदाहरणका लागि विगत बीस वर्ष यता लवाइ, खवाइ र बसाइमा दुर्गम ठाँउको मानिसको जीवनशैलीमा कस्तो परिवर्तन आएको छ ? भन्ने जस्ता प्रश्न सहभागीहरूलाई सोध्न सकिन्छ । यो प्रश्न लोग्ने मानिसले लगाउने लुगा र स्वास्थ्यी मानिसले लगाउने लुगामा फरक देखाएर पनि सोध्न सकिन्छ । सेतो पाटीमा बीस वर्ष पहिले, दश वर्ष पहिले र वर्तमान गरी तीन वटा अलग अलग स्तम्भहरू बनाएर तल दिए जस्तै गरि प्रतिक्रिया लेख्नुपर्छ ।

निर्धारक	२० वर्ष अघि	१० वर्ष अघि	वर्तमान (२००४)
पुरुष पोशाक			
महिला पोशाक			
घरमा खाइने खाना			
घर बाहिर खाइने खाना			
घरहरूमा भिन्नता			

- पाटीमा धेरैवटा बुँदा लेखिसकेपछि यस्ता प्रकारका परिवर्तन किन हुन्छन् भनी सहभागीहरूलाई प्रश्न गर्नुपर्छ । उनीहरूका फरक-फरक विचारहरू हुन सक्छन् । उनीहरू सबैको प्रसंशा गर्नुपर्छ र सबै विचार उनीहरूका आफ्नो परिवेशमा सही वा उपयुक्त छन् भन्ने कुरा बताउनु पर्छ ।
- परिस्थिति परिवर्तनको कारण यस्ता परिवर्तन सामान्य र आवश्यक हुन् । हाम्रो आफ्नो समझदारी परिवर्तन हुन्छ र यस्ता परिवर्तन किन भए भन्ने कुरा देख्न सकिन्छ । यस्ता महत्वपूर्ण कुरा सहभागीलाई बताउनु पर्दछ । यस्तै विकासका तरिकामा पनि परिवर्तन हुनु पनि सत्य हो विकासका विचार, सिद्धान्त, तरिकामा पनि परिवर्तन भइरहन्छ ।

- विकासका तरिकाको (३.१) छोटो समीक्षा प्रस्तुत गर्ने । प्रस्तुतीकरणको क्रममा विभिन्न देश र समुदायबाट प्राप्त प्रशस्त व्यावहारिक उदाहरण दिई समीक्षा स्पष्ट पार्नुपर्दछ ।
- सहभागीहरूलाई विभिन्न तरिकाका सम्बन्धमा आफ्ना अनुभव व्यक्त गर्न दिनुपर्छ र उनीहरूको बोधमा (Perception) नकारात्मक प्रतिक्रिया दिनुहुँदैन । कुनै-कुनै ठाउँमा सत्र अगाडि बढ्दै जाँदा सबैकुरा स्पष्ट हुँदै जान्छ भन्नु पर्ने हुन्छ ।

क्रियाकलाप ३.२ विकासको दूरदृष्टि

समय: २० मिनेट

- सत्रको यो भाग पूर्व क्रियाकलाप ३.१ को छलफलको निरन्तरता हो । तल स्रोत सामग्री शीर्षक अन्तरगत दिइएको सन १९५० को दशकदेखि हालसम्मका विकासका तरिका नामक स्तम्भ चित्र (Graphic) लाई पावर पोइन्ट (Power Point) वा OHP प्रयोग गरी देखाउन सकिन्छ । यो स्तम्भ चित्रलाई (Graphic) एउटा टेवाको (Scaffolding) रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ जहाँ सत्रको यो भाग निर्माण हुन्छ । यो स्तम्भ चित्रले विभिन्न बोध र क्रियाकलापलाई जोडिदैं विभिन्न तरिकाको मार्गनिर्देश गर्दछ । सबै परिस्थितिमा व्यावहारिक र सान्दर्भिक उदाहरण दिनु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यो प्रस्तुति पहिलेकै प्रस्तुतिको निरन्तरता हो भनी स्पष्ट पार्नुपर्दछ ।
- सहभागीहरूलाई उनीहरूका विकास कार्यको अनुभवमार्फत् विभिन्न विकासका तरिका सिकेर घर लैजान सकिन्छ । जस्तै के तपाईंले वर्षौंदेखि आफ्नो संस्थामा यस्ता फरक देख्नु भएको छ ? स्पष्ट पार्नका लागि तपाईं आफ्नै संस्थाका केही उदाहरण पनि दिन सक्नुहुन्छ । सत्रको यो भागको छलफललाई दिइएको समय अवधिभर लम्ब्याउन सक्नुहुन्छ ।

क्रियाकलाप ३.३ तुलनात्मक विश्लेषण

समय : १५ मिनेट

- सत्रको यस भागले अधिकारमुखी तरिका विकासको वर्तमान आवश्यकताको बारेमा प्रकाश पार्दछ । (स्रोत सामग्री ३.३ सित तुलना गर्नुहोस्) ।
- यो प्रस्तुतिमा धेरै समय खर्चिनु पर्दैन तर अधिकारमुखी तरिका लागु गर्दा आउने आन्तरिक मनोवैज्ञानिक अवरोध हटाउनु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । कहिलेकाहीँ फिल्डमा काम गर्ने मान्छेलाई यो अधिकारमुखी तरिका लागु गर्दा वा सुरु गर्दा यो तरिका दाताहरूले सुरु गरेको नयाँ शब्द मात्र हो भन्ने भावना आउन सक्छ । यसले गर्दा पहिला गरेको कामको अवमूल्यन हुन जान्छ भन्ने लाग्न सक्छ । यस्ता अवरोध माथि उल्लेख भएका कुरामा भर पर्दछन् ।

क्रियाकलाप ३.४ अधिकार र आवश्यकता बीच तुलना

समय: ४० मिनेट

- कल्याणकारी र सुधार कार्यक्रमहरू किनारा लगाइएका र गरीब मानिसका हालका आवश्यकता तुरुन्त पूरा गर्न सञ्चालन गरिन्छ भन्ने कुरा गर्दै सत्रको सुरुवात गर्नुपर्छ । यो कुरा व्याख्या गर्न यसै पाठको स्रोत सामग्री नामक भाग अन्तरगत ३.५ र ३.६ मा दिइएको प्राकृतिक स्रोत-सामग्रीको व्यवस्थापन कार्यक्रमसँग सम्बन्धित काल्पनिक उदाहरणहरू दिनु उचित हुन्छ ।
- यो प्रस्तुति पछि पूर्णछलफलका लागि घटना अध्ययन (स्रोत सामग्री ३.७) वितरण गर्नुहोस् । सहभागीहरूलाई यो घटना अध्ययन व्यक्तिगत हिसाबले पढ्न १५ मिनेटको समय दिनुहोस् । उनीहरूलाई

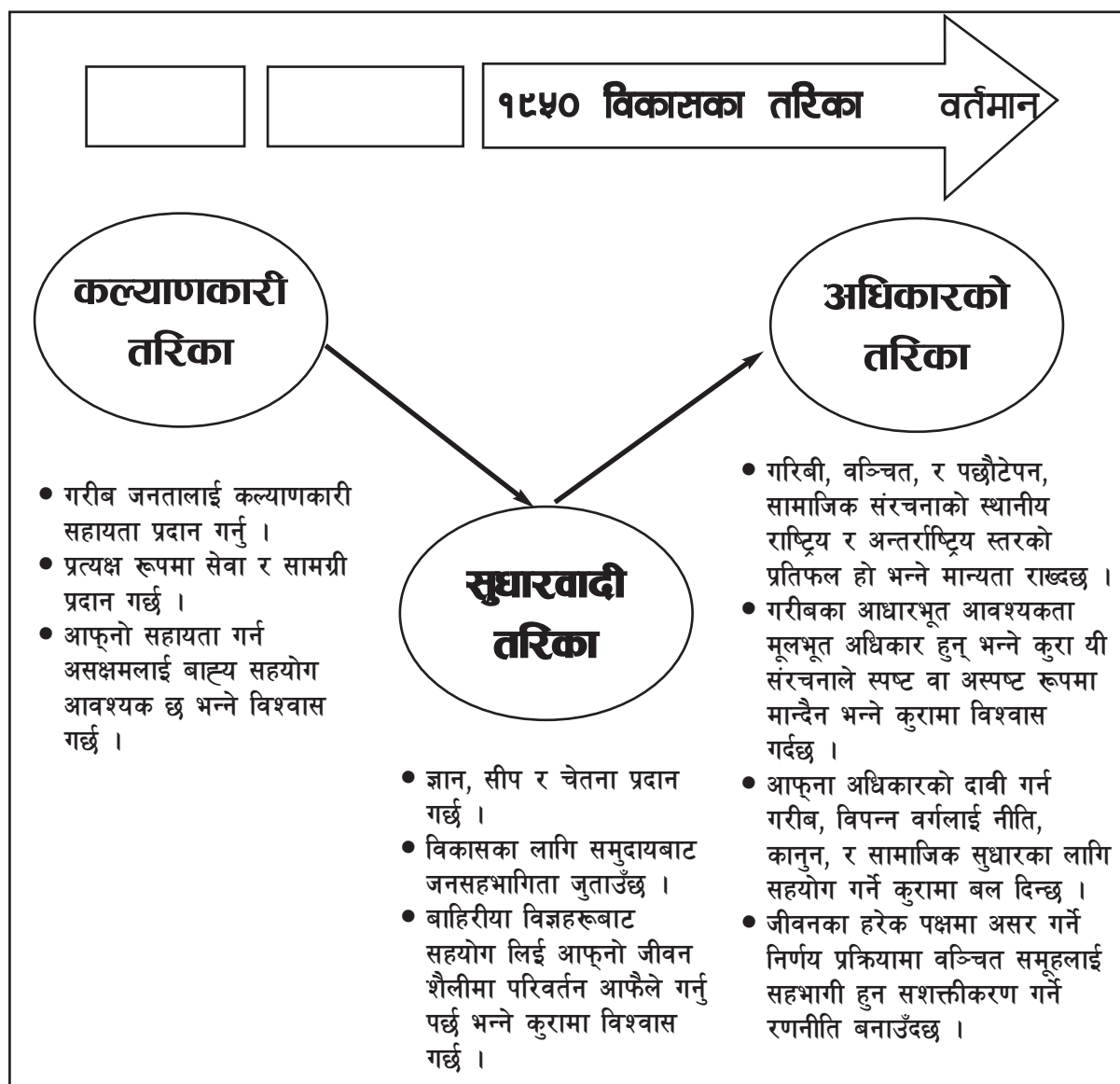
अन्त्यमा लेखिएको प्रश्नद्वारा किटान गरिएबमोजिम अवस्थाको आँकलन गर्न लगाउनु पर्छ । यस्तो व्यक्तिगत समीक्षापछि त्यही घटना अध्ययनमा दिइएका प्रश्नहरूको आधारमा पूर्णछलफलको पहल गर्नुपर्दछ ।

- त्यसपछि स्रोत सामग्री ३.८ मा उल्लेख गरिएको अधिकारमुखी तरिकाका मुख्य चाहना (Key thrusts) मा जोड दिने प्रस्तुतितिर लाग्नुपर्छ । समयले साथ दिएमा प्रस्तुतीकरण पछि सबैलाई संक्षिप्त छलफल गर्न लगाउनु पर्दछ ।
- अन्त्यमा विकासमा अधिकारमुखी तरिका र जनवकालत तरिका बीच सम्बन्ध देखाउनुहोस् । यो सत्रको अन्त्य गर्दा गरिने टिप्पणीका मुख्य बुँदाहरू निम्नानुसार हुन सक्छन् :
 - धेरै मानिसको अधिकार नै शक्तिका स्रोत हुन् । शक्ति सधैंभरि फाइदासँग सम्बन्धित हुन्छ : बढी शक्ति बढी फाइदा, कम शक्ति - कम फाइदा ।
 - शक्तिमा पकड भएका मान्छेले शक्ति छाड्न चाहँदैनन् ।
 - जनताले शक्ति प्राप्त गर्न सङ्गठित आवाज तथा क्रमवद्ध तर्क प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । यो कुरा जनवकालत पहलको महत्वपूर्ण पक्ष हो र यसैमा केन्द्रित रहन्छ ।

सत्र - ३ का लागि स्रोत सामग्री

३.१. विकासका तरिकाहरूको संक्षेपमा समीक्षा

विगत आधा शताब्दीमा विकासका प्रतिमानमा (Paradigm) भएका क्रमिक परिवर्तनलाई तल उल्लेख गरिएको रेखाचित्रले (Graphic) प्रस्ट पार्दछ । यस्तो परिवर्तनलाई कसै कसैले विकासका तरिकामा आएको क्रमविकास (evolution) पनि भनेका छन् । यथार्थमा मार्शल योजनाको तरिका आए पश्चात् विकासको तरिकालाई (Approach) समग्र दृष्टिले हेर्ने हो भने विविध प्रकारका परिवर्तन भएको देख्न सकिन्छ । यस सन्दर्भमा तलको रेखाचित्रको (Graphic) मुख्य आशय विगतमा विकासको नाममा भएका क्रियाकलापलाई पछि फर्केर हेर्नुपर्दछ भन्ने कुराको सन्देश दिनु हो ।

विकासका तरिकामा (Approach) प्रतिमान परिवर्तले (Paradigm Shift) मारेको फड्कोलाई कसरी व्याख्या गर्ने भन्ने कुरा देखाउनका निम्ति माथिको सारांश यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ । यसका साथै अन्य प्रतिमानको सिर्जना गर्न पनि सकिन्छ । यदि कुनै पनि विकासका नमूना वा तालिकामा अधिकारमुखी तरिका समावेश गर्न भने विर्सनु हुँदैन । यस बाहेक, सहभागीहरूको वास्तविक जीवन परिस्थितिसित सम्बन्धित वा मेलखाने घटनालाई विश्लेषण गरिएमा माथि उल्लेख भएको नमूना वा त्यस्तै अन्य नमूनालाई व्याख्या गर्न मद्दत गर्दछ । प्रत्येक तरिका अन्तरगत व्याख्या हुने विशेषताहरूलाई अझ बढी विस्तृत बनाउन सकिन्छ । सबै प्रकारका परिस्थितिमा अधिकारमुखी तरिका नै सही हुन्छ र अन्य दुई तरिका ठीक हुँदैनन् भनी दावाका साथ भन्न सकिन्न । सुधार तथा कल्याणकारी कार्यक्रम अझ पनि सही छन् र विभिन्न सन्दर्भमा आवश्यक पनि छन् ।

३.२ विकासका तरिकाहरूको तुलनात्मक विश्लेषण

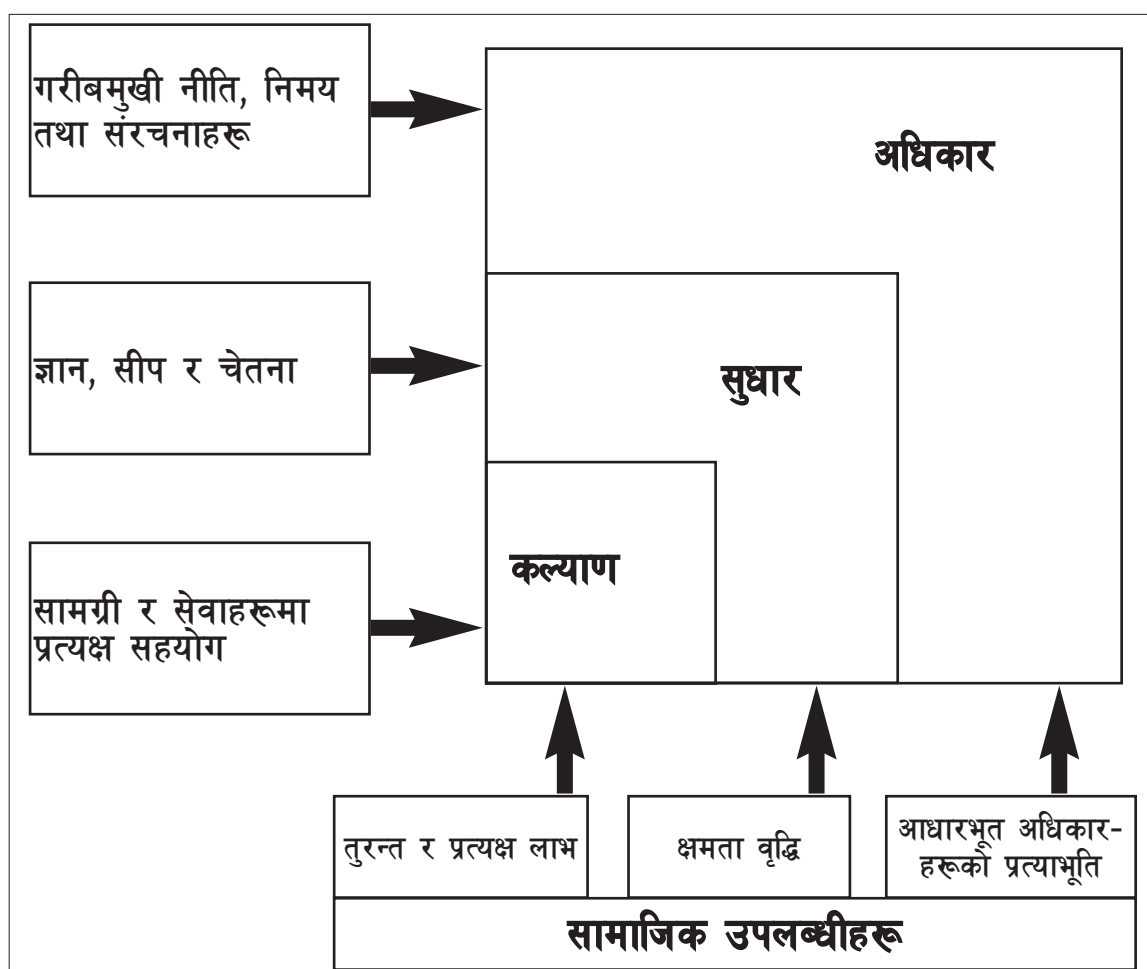
तल उल्लेख गरिएको तुलनात्मक रेखाचित्रमा (स्रोत सामग्री ३.१) प्रस्तुत भएको धारणालाई अझ स्पष्ट पार्नका लागि मात्र तयार गरिएको हो । एउटा तुलनात्मक विश्लेषण एउटै तरिकाले विविध मापनहरूका आधार जस्तै: मूल्य, ओगटेको क्षेत्रफल, जनसङ्ख्या आदिको प्रयोग गरी तयार गर्न सकिन्छ । यदि चाहनु हुन्छ भने आफ्नो प्रयोगका लागि यस रेखाचित्रलाई ठूलो बनाउन पनि सक्नुहुन्छ । यदि तरिकागत स्पष्टताका लागि एउटा तरिका र क्रियाकलापको उदाहरण नै पर्याप्त छ ।

कल्याणकारी तरिका	सुधारमुखी तरिका	अधिकारमुखी तरिका
<p>प्रत्यक्ष ज्ञान</p> <ul style="list-style-type: none"> गरीब मान्छे मानव तर हामी जति विकसित नभएका । भाग्यको कारण त्यस्तो भएका हुन 	<p>प्रत्यक्ष ज्ञान</p> <ul style="list-style-type: none"> गरीबसँग चेतना र सीप हुँदैन त्यसैले उनीहरू गरीब हुन्छन् । अवसर दिएमा गरीबहरूले सुधार गर्न सक्तछन् । 	<p>प्रत्यक्ष ज्ञान</p> <ul style="list-style-type: none"> गरीबहरू गरीब छन् यसको कारण उनीहरूलाई गरीब तुल्याएर अरूले लाभ लिन्छन् । गरीबले आफ्नो अधिकारको दावी गर्ने कुरा सिक्न सक्छन्, सामाजिक संरचनामा परिवर्तन ल्याउन सक्छन्, जसको कारण उनीहरू गरीब भएका हुन् ।
<p>क्रियाकलाप</p> <ul style="list-style-type: none"> भौतिक सुविधा प्रदान गर्नु भोका जनतालाई तुरुन्त खाना चाहिन्छ । स्रोत सामग्री प्रदान गरी उनीहरूलाई सहयोग गरौं । 	<p>क्रियाकलाप</p> <ul style="list-style-type: none"> कल्याणकारी वितरण दीगो हुँदैन । उनीहरूलाई सीप प्रदान गरौं । समूहसित कार्य गरौं व्यक्तिसित होइन । 	<p>क्रियाकलाप</p> <ul style="list-style-type: none"> त्यस्ता मान्छे पहिचान गर्ने जसले उनीहरूलाई गरीब बनायो । वञ्चनका मुख्य कारणको पहिचान गर्नुपर्छ । यस्ता संरचनाहरू परिवर्तन गर्नका लागि सशक्तीकरण गर्नु पर्छ ।

उपर्युक्त रेखाचित्रको (Diagram) मुख्य आशय के हो भने विभिन्न विकासमुखी संस्थाहरूले समस्या र समस्याका कारणलाई कसरी ग्रहण गर्दछन् भन्ने कुरा औल्याईदिनुका साथै कस्ता क्रियाकलापहरू सञ्चालन हुन्छन् भन्ने कुरा पनि देखाईदिनु हो । हामीलाई थाहा छ कि मानिस गरीब छन्, वञ्चित छन् र छेउलगाइएका छन् तर ती मानिस किन त्यस्तो अवस्थामा पुगे वा पुऱ्याइए भन्ने कुरा हेर्न वा थाहा पाउन यसरी गरेका विश्लेषणले सहयोग गर्दछ । यस्ता विश्लेषण निरन्तर गरीरहनु पर्दछ ताकि यसले हामीलाई वास्तविक मूलकारणमा पुग्न मद्दत गरोस् नत्र सतही कारणमै अलमल्लिइरहन्छौं । वास्तविक कारण थाहा पाइयो भने हामी सही काममा अग्रसर छौं भनी विश्वस्त हुन सक्छौं । जुनसुकै शब्दको प्रयोग गरिए पनि जबसम्म हामीले समस्याको मूलकारण वा जरो पत्ता लगाउन सक्तैनौं, विकासका कार्यक्रम वा क्रियाकलाप त सम्पन्न हुन्छन् तर गरीबको अवस्थामा आशा गरेअनुसार दीगो रूपमा सुधार भने हुन सक्तैन । गरीब परनिर्भर भइरहन्छन्।

३.३ विकासमा अधिकारमुखी तरिकाको मूल्य

रेखाचित्र ३.१ मा प्रस्तुत भएकै तरिकालाई नै अझ बढी विकास गरी फरक तरिकाले स्पष्ट रूपमा बुझ्न र बोध गर्न सक्ने बनाउन सकिन्छ । तलको रेखाचित्रले थप आयाममा प्रकाश पार्दछ । यस कुराको आशयको केन्द्रबिन्दु के हो भने विभिन्न विकासका कार्यक्रमको लक्ष्य विस्तार गर्न वा मजबुत बनाउन सकिन्छ । यदि समस्याको सम्बन्ध नीतिसित भएको कुरा पहिचान भइसकेको छ र यस्ता कुरालाई समस्त योजना प्रक्रियामा समावेश गरिएको छ भने समस्याको समाधान सजिलै हुन्छ ।

थप जानकारीका लागि बुँदाहरू (Points for Further Consideration) (माथिका चित्रबाट प्राप्त गरिएको)

- माथि प्रस्तुत गरिएको रेखाचित्रले विकासका विभिन्न धारणा र तरिका अन्तरगत सञ्चालित कार्यक्रमबाट प्राप्त लाभ र उपलब्धी प्रस्ट पार्दछ ।
- विकास धारणाहरूलाई एउटा सिँढीसँग (Ladder) तुलना गर्न सकिन्छ । सिँढीको माथिल्लो खुट्किलो बनिसकेपछि पुछारको खुट्किलो भत्काउनु पर्दछ भन्ने सवाल नै आउँदैन । सिँढीका प्रत्येक खुट्किलाको बराबर महत्त्व हुन्छ । यदि कोही सिँढीको सिरानको खुट्किलासम्म चढ्यो भने यसले माथिल्लो तहमा रहेको लक्ष्यमा पुग्न मद्दत गर्दछ । त्यसकारण अधिकारमुखी धारणामा बल दिनुको आशय सुधार तथा कल्याणकारी कार्यक्रमहरूको आवश्यकता नै पर्दैन भन्ने चाहिँ कदापि होइन । सुधार र कल्याणकारी तरिकामा आधारित कार्यक्रम कार्यान्वयको खाँचो अझ पनि उतिकै छ । तर यी तरिकाबाट सञ्चालन हुने कार्यक्रमले समुदायको परिचालन गर्न सक्नुपर्दछ जसले गर्दा उनीहरू आफ्ना आधारभूत मानव अधिकारको दाबी गर्न सक्षम हुन सक्दछन् ।
- आधारभूत मानव अधिकारको स्थापनाका लागि कल्याणकारी तथा सुधारमुखी कार्यक्रम, संरचनागत सुधार तथा रूपान्तरण गरीब तथा नाजुक (Vulnerable) समूहको हितको पक्षमा परिलक्षित तथा सम्बन्धित हुनुपर्दछ ।
- वर्तमान विकास कार्यक्रमको अन्तिम लक्ष्य भनेको अन्ततः नीतिमा विचार गर्ने कुरासित सम्बन्धित गराउनु हो किन भने गरिबी र वञ्चनको मुख्यकारण नीतिगत सवालसित गासिएको छ ।

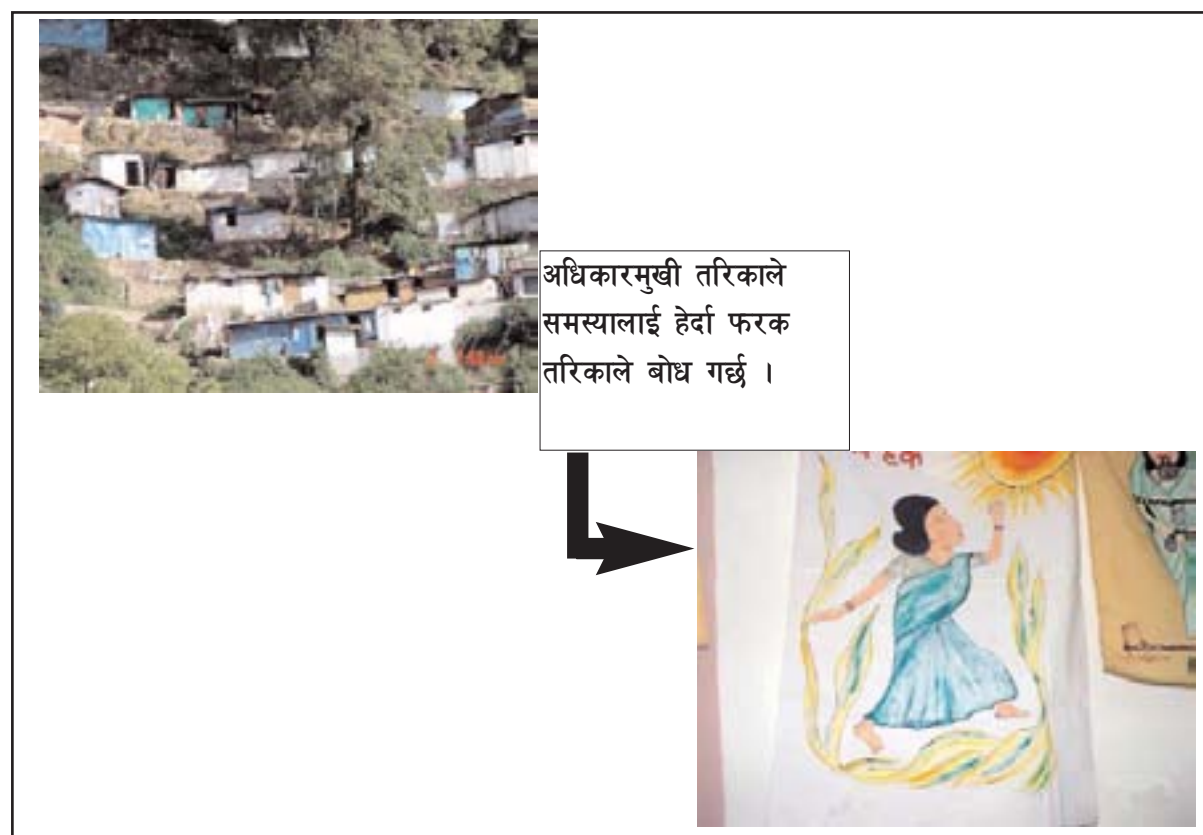
टिप्पणी

यहाँ के कुरामा जोड दिन आवश्यक छ भने कल्याण तथा सुधारका कार्यक्रमहरू आधारभूत मानव अधिकार प्राप्त गर्ने प्रक्रियासित सम्बन्धित गराउनु पर्दछ । यो कुरा वर्तमान विकास कार्यक्रमको अनुभवबाट प्राप्त महत्त्वपूर्ण अन्तरदृष्टि हो । विकास संस्थाहरूले जबसम्म आफ्ना कार्यक्रमहरूलाई जनसंख्याको ठूलो हिस्सा र मानव अधिकारसित गाँसिएका नीतिगत सवालहरूसँग जोडेर हेर्दैनन् त्यस्ता विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका भए पनि जनकेन्द्रित विकासको दृष्टिकोणमा दीगो हुन सक्तैनन् । यसका साथै त्यस्ता कार्यक्रम भौतिक वस्तुमा मात्र सीमित हुनुका साथसाथै मानसिक वा मनोवैज्ञानिक रूपमा पनि बाहिरिया एजेन्टहरूमा आलम्बित हुन्छन् ।

विकास कार्यमा संलग्न हामी सबैले विभिन्न तरिकाहरू अन्तरगत कार्यान्वयन भएका विकास कार्यक्रम बीच के कस्तो सम्बन्ध छ भन्ने कुरा पत्ता लगाउनु जरूरी छ । उदाहरणका लागि कुनै संस्था विकासको खाँचो परेका (Needy People) जनतालाई कल्याणकारी कार्यक्रम प्रदान गर्न व्यवसायिक हुन सक्तछन्, तर त्यस्ता कार्यक्रम बदल्नु आवश्यक छैन वा उपयुक्त हुँदैन । यसरी सञ्चालन भइरहेका कार्यक्रम हटाएर त्यस्ता कार्यक्रमको स्थानमा अधिकारमुखी तरिका लागु गर्नुपर्दछ भन्ने पनि आवश्यकता छैन किनभने तिनीहरूसित पर्याप्त दक्ष मानवीय स्रोत र साधनको अभाव हुन सक्तछ । यो वास्तविक कुरा अन्य सुधारको कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेका बलिया संस्थाहरूलाई पनि उतिकै लागु हुन सक्तछ ।

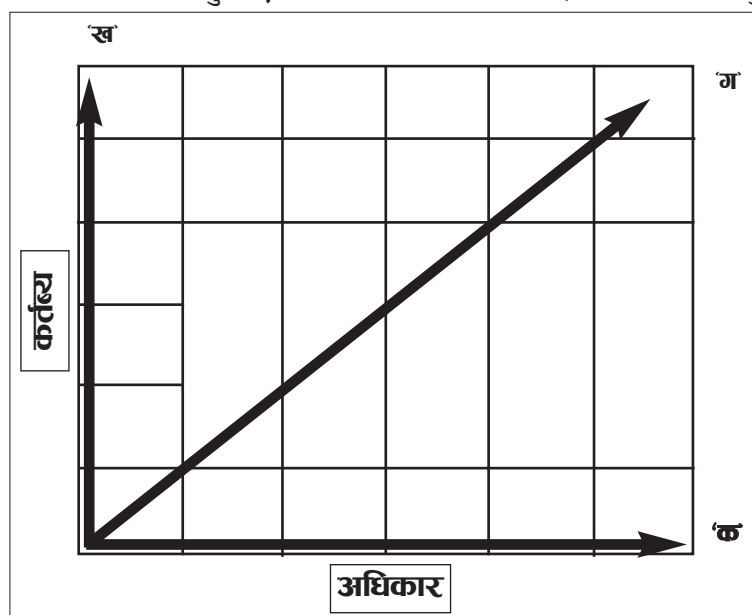
यदि जुनसुकै प्राथमिकताका साथ रूचाएको तरिका भए पनि सबै संस्थाहरूले उनीहरूका कार्यक्रमहरू पहाडी भेगका गरीब तथा छेउलग्गएका जनताका आधारभूत मानव अधिकार बीच एक आपसमा अन्तरसम्बन्ध कायम गराउनु पर्दछ । यदि हामीले कार्यक्रमहरूबीच यस प्रकारको अन्तरसम्बन्ध कायम गर्न सकिएन भने हामीले गरिबी र विपन्नतालाई उपेक्षा गरेको ठहर्दछ । हामीले गरीब र विपन्नलाई प्रदान गरेको यहयोग विपन्नताका कारण र प्रभाव हटाउन असमर्थ हुन्छ । तसर्थ यस विश्लेषणको उद्देश्य के हो भने कार्यशालाका सहभागीलाई

गरीब तथा पीछडिएका जनताको अधिकार तथा कार्यक्रम बीच अन्तरसम्बन्ध कायम गराउनु आवश्यक छ भन्ने कुरामा ध्यानाकर्षण र सचेत गराउनु हो । यसो गर्न नसकिएमा कार्यक्रमले दीगो रूपमा गरिबी हटाउन सक्तैन ।

३.८ दुबै पक्षको जितको अवस्था (Win Win Situation)

तलको रेखाचित्रले के कुरामा जोड दिएको छ भने यदि गरीब तथा छेउलगाइएका समूहको स्थितिमा वास्तवमा सुधार ल्याउनु छ भने कर्तव्य र अधिकार साथसाथै आउनुपर्दछ । कर्तव्य र अधिकारलाई अलग गरेर हेर्नु हुँदैन । अधिकारको दाबीका लागि जब कुनै व्यक्तिले जनवकालत गर्छ भने त्यसबेला सो व्यक्तिले आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्ने जिम्मेवारी लिएन भने समग्रमा इच्छाएको परिवर्तन हुन सक्तैन । जब अधिकार प्राप्तिको कुरा गरिन्छ तब कर्तव्य पालनाको कुरा पनि साथसाथै आउनुपर्दछ र दुबै बीच सन्तुलन हुनुपर्दछ । यस्तो भएको खण्डमा समुदायले जित जितको अवस्थाको (win-win situation) अनुभव गर्दछ ।

यस रेखाचित्रको मामिलामा

क - पूर्णकर्तव्य पालना भएको अवस्था

ख- पूर्णअधिकार प्राप्त भएको अवस्था

ग- अधिकार र कर्तव्य बीच सन्तुलन आएको अवस्था जित-जितको अवस्था (win-win situation) हो ।

यो अवस्थामा पुग्न सकेमा प्रभावित जनतालाई सर्वोत्तम लाभ पुग्दछ ।

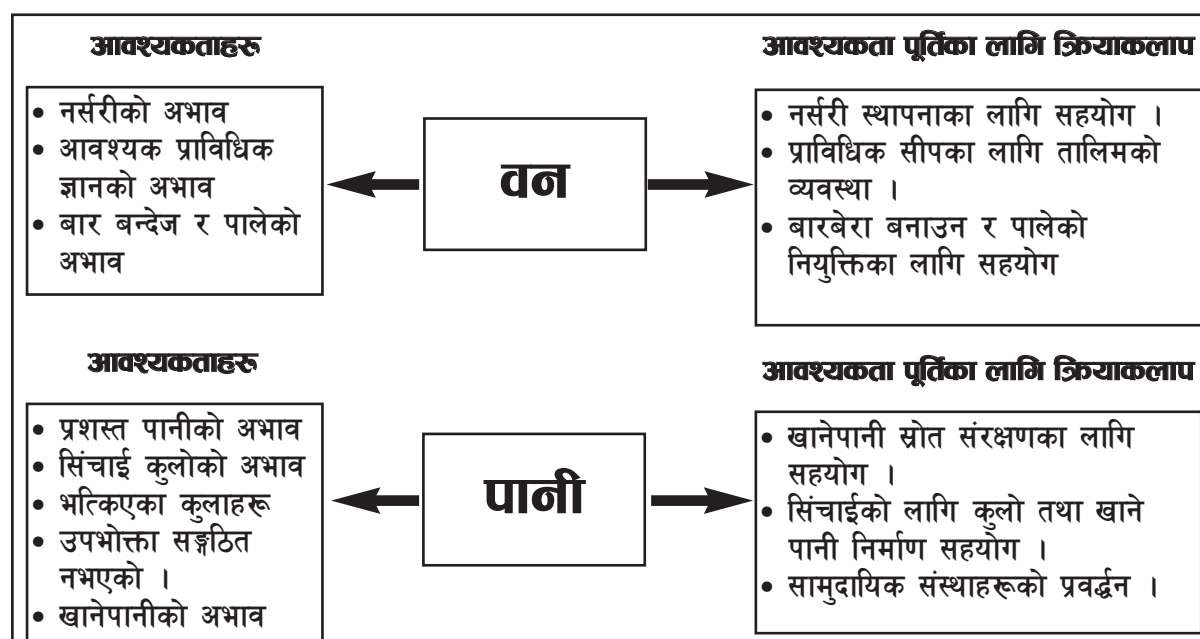
जनताले अधिकारको दाबी खुसीसाथ गर्दछन् तर आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्ने कुरामा भने अवज्ञा गर्दछन् । उनीहरूको क्षमा याचना गर्ने सरल बाहना के हुन्छ भने हामी गरीब छौं, अशिक्षित छौं, त्यसकारण हामीलाई थाहा छैन भन्दछन् । यस प्रकारको व्यावहारले दीगो रूपमा अधिकार प्राप्त गर्न सहयोग गर्दैन । यदि कसैले आफ्नो अधिकार प्राप्त गर्न चाहन्छ भने ऊ आफ्नो कर्तव्यप्रति सचेत हुनै पर्दछ चाहे त्यो व्यक्तिगत रूपमा होस् वा सामुदायिक होस् वा सामूहिक होस् ।

संस्थागत तहमा पनि पालना गर्नयोग्य केही निश्चित कर्तव्यहरू हुन्छन् । जस्तै: संस्थामा पारदर्शिता कायम गर्नु, आफ्नो संस्थाभित्र अन्याय हुन नदिनु आदि केही कर्तव्य हुन् जसको पालन संस्थाले गर्नु पर्दछ । यदि संस्थाहरूले आफ्नो कर्तव्यको अवज्ञा गरी अधिकारको मात्र दाबी गर्दछन् भने उनीहरूको विश्वसनीयतामा हानी वा क्षति पुगी कामको प्रभावकारिता घट्दछ ।

३.५ आवश्यकतामुखी विकासका उदाहरणहरू

तल दिइएका काल्पनिक उदाहरणहरू आवश्यकतामुखी विकासका साधारण प्रतिमानमा (Paradigm) आधारित छन् । पहिलो पुनः वृक्षारोपण परियोजनाका बारेमा र दोस्रो खाने पानी आपूर्ति योजनाका बारेमा तयार गरेका उदाहरण हुन् । यी उदाहरण सबै ठाँउ र सन्दर्भमा उपयुक्त नहुन पनि सक्छन् तर पनि तरिका स्पष्ट पार्नका लागि उपयुक्त नै हुन्छन् ।

आवश्यकतामा-आधारित तरिकाले निम्नलिखित प्रकारका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दछ ।

यो सामुदायिक विकासको परम्परागत शैली हो । अधिकांश विकासे संस्था अबै पनि यस्ता तरिका अनुशरण गरिरहेका छन् । पूर्ण रूपमा यो तरिका गलत भने होइन । अबै पनि गरीब तथा छेउलगाइएका वर्गका लागि यो तरिका महत्त्वपूर्ण र आवश्यक छ । तर के यो तरिका नै पर्याप्त छ त ?

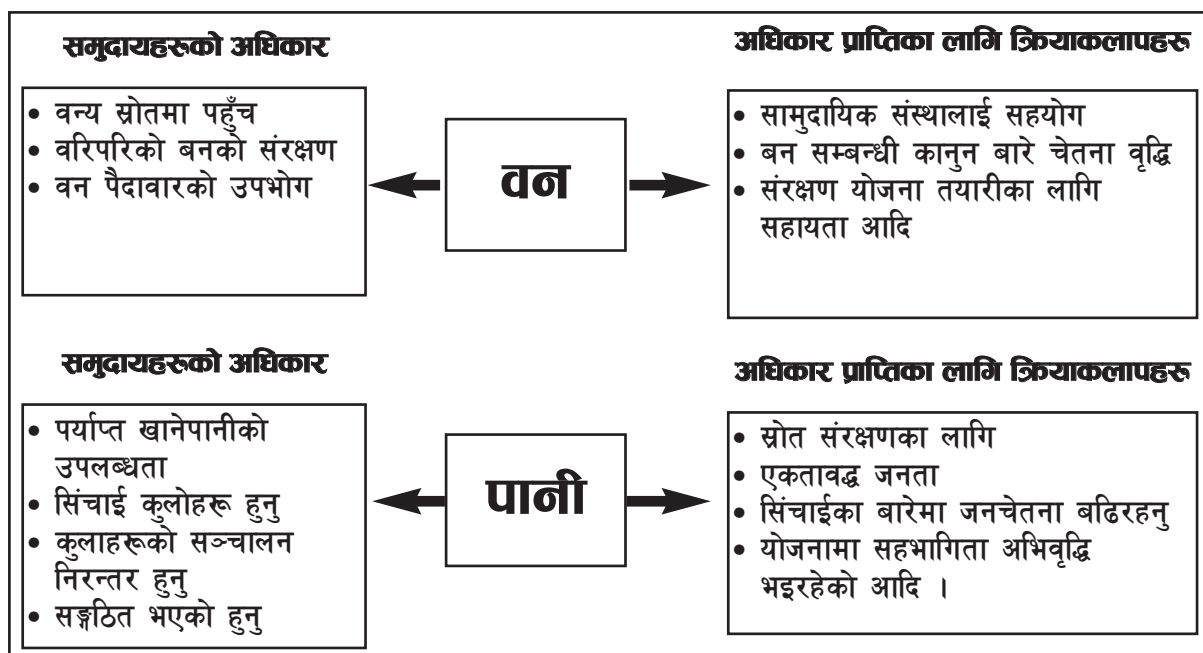
समुदायलाई हामी आय आर्जनका (Income generation projects) योजनामार्फत सहायता प्रदान गर्न सक्तछौं । तर कति जनतालाई यसरी सहयोग गर्न सकिन्छ ? हामीले कार्यान्वयन गरेका कार्यक्रम कतिको प्रभावकारी वा शक्तिशाली छन् ? हेर्नु पर्ने हुन्छ । हामीले सरकारलाई कुनै प्रकारले मनायौं वा दबाव दियौं भने जनताले सामाजिक संरचना अन्तरगत रोजगारीका अवसर पाउनुपर्दछ । यो उनीहरूको अधिकार हो भन्ने कुरा स्थापित गर्नका लागि कार्य पनि गर्नुपर्छ, अधिकारको कार्यान्वयन पनि भयो, जनता अधिकारको दाबी गर्न सक्ने पनि भए भने पनि यदि हामीले यसरी स्पष्ट रूपमा यस्ता सवालका बारेमा सोचेका छौं भने हामी सही दिशामा अग्रसर छौं भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । यदि हामी अधिकारसित यस्ता कुराको के सम्बन्ध छ भन्ने कुरामा स्पष्ट छैनौं भने स्थायित्वको दृष्टिमा हाम्रो प्रयास दीगो हुँदैन । तसर्थ गरीबको अधिकारको स्थापना र कार्यान्वयन गराउनका लागि गरिने जनवकालत राम्रोसित सोच विचार गरिकन मात्र गर्नु उचित हुन्छ ।

३.६ अधिकारमुखी विकासका उदाहरणहरू

माथि चर्चा गरिएका तीनवटा सवालको अब अधिकारमुखी विकासे तरिकाको परिप्रेक्षबाट परीक्षण गरिनेछ । यी उदाहरण उपर्युक्त दुई तरिका र क्रियाकलापमा अन्तरनिहित बोध वा ज्ञानमा (Perception) तात्त्विक फरक देखाउने उपयुक्त हुन्छ । क्रियाकलापका समूहलाई हेर्दा के कुरा स्पष्ट हुन्छ भने यस तरिकाले जनतालाई तुरन्त राहत दिँदैन । अधिकारमुखी तरिकाको यो एउटा सीमा हो । यो गरिबी र वञ्चनका मूल कारणहरू पता लगाउने कुरामा केन्द्रित हुन्छ । परिणामस्वरूप जब यस तरिका अन्तरगत क्रियाकलाप कार्यान्वयन गरी सफल हुन्छन् तब समुदायलाई त्यसबाट दीर्घकालीन लाभ हुन्छ ।

उदाहरणका लागि यदि हामीले समुदायलाई कसरी सामाजिक पूँजीवृद्धि गर्ने भन्ने कुरामा चेतना वृद्धि गराइ दियौं भने समुदाय आफैले स्थानीय स्तरमा सामाजिक पूँजी वृद्धि गर्ने कामलाई निरन्तरता दिन्छन् । फलस्वरूप उनीहरूको बहिरियाको सहयोगमा निर्भरता नाटकीय रूपमा घटी पूर्ण रूपमा आत्मनिर्भर हुन्छन् । यसका अतिरिक्त नीति नियम बनाउनु तथा संरचनाहरू तयार हुनु स्थानीय पूँजी निर्माणका लागि उपयुक्त र दीगो हुन्छ ।

तलको रेखाचित्रले पूर्व उल्लेख गरिएको अधिकारमुखी तरिकाको काल्पनिक उदाहरण देखाउँदछ ।

३.७ भारतको दार्जिलिङ जिल्लाको एउटा गाउँको घटना अध्ययन

आर्थिक रूपले सम्पन्न सहरको नजिकै बस्ने मानिसले भौतिक, आर्थिक र सामाजिक सहयोग पाउछन् । त्यसबाट उनीहरूको जीवनमा नाटकीय परिवर्तन आउँदछ भन्ने कुरा सदा सत्य हुँदैन । आर्थिक रूपले मजबुत सहर नजिक बसोबास गर्ने धेरै गाँउले विकट (Acute) गरिबीको चपेटामा परेको, अवसरबाट वञ्चित भएको तथा सामाजिक तिरस्कार भोगिरहेको अवस्था अध्ययनले देखाउँदछ । यो घटना अध्ययन भारतको दार्जिलिङ सहरको नजिकको एउटा यस्तै गाउँको हो ।

एउटा ख्यातिप्राप्त राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था (NGO) करीब नौ महिनादेखि यस गाउँमा आफ्ना कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेको छ (जुलाई २००३ देखि फेब्रुअरी २००४) । यो गाउँ दार्जिलिङ पहाडको एउटा उपत्यकामा अवस्थित छ जसको वरिपरि घना जंगल छ । जङ्गलको एकातिरको भाग राष्ट्रिय संरक्षित जङ्गल पर्दछ र अर्कातिरको जङ्गलको भाग पश्चिम बङ्गाल राज्य सरकारको वन विभागद्वारा संरक्षित राष्ट्रिय वनपर्दछ ।

यस गाउँमा लगभग ८० परिवार बस्दछन् । सबै परिवारलाई बीस वर्षपूर्व त्यहाँ पुनर्वास गराइएको थियो । ती परिवारलाई त्यहाँ पुनर्वास गराउँदाखेरि वनविभागले प्रत्येक परिवारलाई खेतीका लागि सानो टुक्रा जमीन र काठेघर बनाउनका लागि सहायता प्रदान गरेको थियो । त्यो सहयोग एक पटकको लागि मात्र थियो । उनीहरू बसेको त्यो जग्गा निजी सम्पत्तिको रूपमा दर्ता भएन । त्यस कारण यी जनता कानुनी रूपमा जग्गा विहीन हुन पुगे । यी गाउँका अधिकांश मानिसको मुख्य पेशा कानुनी वा गैरकानुनी रूपमा जंगलबाट दाउरा ल्याउनु र नजिकैको बजारमा बेच्नु रहेको थियो ।

जब माथि उल्लेख भएको गैर-सरकारी संस्थाले यस गाउँमा काम गर्न सुरु गर्‍यो उसलाई कुनै पनि क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नका लागि जनताको सहभागिता जुटाउन निकै कठिन भयो । गाउँका युवा लगभग अनियन्त्रित थिए । कार्यक्रमको सुरुमा यस गैर-सरकारी संस्थाले गाउँलेका वास्तविक समस्या बुझ्नका लागि जनसहभागिताको विधिको (PRA Methods) प्रयोग गर्‍यो । गाउँहरूले विविध समस्या जस्तै : वैकल्पिक आर्थिक स्रोतको अभाव, जनचेतनाको कमी, अवसरको कमी आदिको एउटा लामो सूची संस्था सामू प्रस्तुत

गरे । यो सूचीको प्रारम्भिक मूल्याङ्कनपछि उक्त गैर-सरकारी संस्थाले सानो स्तरको एउटा कुखुरा पालन व्यवसायका लागि सहयोग गर्‍यो । उक्त कुखुरा पालन व्यवसाय अहिले ५ परिवारको साझा स्वामित्वमा रहेको छ । यसै गरी यो गैरसरकारी संस्थाले एउटा बंगुर पालन फार्म स्थापनाका लागि केही परिवारको स्वामित्वमा रहने गरी सहयोग गर्‍यो । यसका साथै संस्थाले बंगुर पालने घर बनाउनका लागि केही आर्थिक सहयोगका पाँच छवटा बंगुरका पाठा प्रदान गर्नुका साथै युवालाई बंगुर पालन तालिमसमेत दियो । यी क्रियाकलाप बाहेक उक्त सामाजिक संस्थाले धेरै गाउँलेलाई विभिन्न सीप विकास र चेतना वृद्धि सम्बन्धी क्रियाकलापमा संलग्न गरायो । अहिले गाउँमा एकजना पूर्णकालीन (Full time) कार्यकर्ता (Field worker) गाउँमै बस्ने गरी नियुक्त गरेको छ । गाउँलेले कार्यकर्ताबाट दैनिक प्राविधिक सरसल्लाह र सुझाव पाउँदछन् ।

छलफलका लागि प्रश्न

- तपाइलाई यस गाउँमा कुन्-कुन् सवाल अधिकारसित सम्बन्धित छन् भन्ने लग्दछ ?
- गैरसरकारी संस्थाले यस गाउँमा अपनाएको विकासको तरिका के हो ?
- ती कार्यक्रमको सहयोगले गाउँले आफ्ना आधारभूत मानव अधिकारको दाबी गर्नसक्ने बनाउन सहयोग भएको छ ? आफ्नो तर्क लगाई व्याख्या गर्नुहोस् ।
- तपाईं ती गरीब मानिसको अधिकार प्रवर्द्धनका लागि उक्त गैरसरकारी संस्थालाई के सुझाव दिन चाहनु हुन्छ ?
- जनवकालत पहलमा आफै सहायक बन्न सक्ने यस गाउँको कुन् सवाल देख्नु हुन्छ ?

३.८ अधिकारमुखी तरिकाको चाहना (Thrust)

विकासको अधिकारमुखी तरिका एउटा धारणात्मक ढाँचा हो जुन अन्तर्राष्ट्रिय मान्यतामा आधारित मानव विकास प्रक्रियाको मानदण्डअनुसार छ । यस तरिकाका मूलतत्त्व मानव अधिकार, जवाफदेहिता, सशक्तीकरण, सहभागिता तथा विभेदरहित अवस्थासित गाँसिएको छ । विस्तृत जानकारीका लागि <WWW.unhcr.ch> हेर्नुहोस् । यी तत्त्वका आधारमा धारणात्मक वा स्पष्ट र व्यापक बोध हासिल गर्नका लागि थुप्रै बुँदा तयार गर्न सकिन्छ ।

अधिकारमुखी तरिकाले तलका कुराहरुमा विश्वास राख्दछ

- सामाजिक कारणले गर्दा मानिस गरीब बनाइएका तथा छेउलगाइएका हुन् । त्यस्ता कारण सतही हुन्छन् अथवा अदृश्य रूपले समाजमा जरो गाडेका हुन्छन् ।
- समुदायका आधारभूत आवश्यकतालाई उनीहरूका आधारभूत मानव अधिकारको रूपमा स्थापित गर्नु पर्दछ । यस्तो कार्य गर्नु सामुदायिक संस्थाहरूको मूल कर्तव्य वा जिम्मेवारी हो ।
- विविध समस्याबाट पीडित सामान्य जनता शक्ति प्राप्त गर्ने प्रमुख स्रोत हुन् जसको प्रयोगबाट उनीहरूको भाग्य बदल्न सकिन्छ । सङ्गठित वा सामूहिक कार्य उनीहरूमा अन्तरनिहित शक्ति उजागर गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण माध्यम हो ।
- आफ्नो जीवन सुसङ्गठित गर्न समुदायले आफै राम्रा उपायहरू पता लगाउन सक्दछ । उनीहरूमा दबिएर रहेको क्षमताको विकास गर्न बाहिरी सहयोगको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- समुदाय आफैले आफ्नो जीवन व्ययस्थित गर्ने सरल उपायहरू पता लगाउन सक्दछ । बाहिरी सहयोगलाई उनीहरूमा दबिएर रहेको शक्तिलाई मुखरित गर्नका लागि मात्र प्रयोग हुनुपर्दछ ।

- समुदायलाई यदि कुनै कुरा आफ्नो जीवन निर्वाहका लागि उपयुक्त छ भन्ने लाग्यो भने बाहिरी सहयोगविना नै पनि काम गर्न सक्दछ। उदाहरणका लागि यदि बगैँचामा सुन्तला छन् भने ती सुन्तला कसरी खाने भन्ने कुरा सिक्नतिर लाग्दैनन् । जुनसुकै प्रकारले भए पनि उनीहरू सुन्तला खानेतर्फ लाग्दछन् ।
- विकासको कार्य विपन्न र पछिपरेका मानिसको अधिकार प्राप्ति गराउनका लागि अग्रसर हुनुपर्दछ । यसको अर्थ उनीहरूका आधारभूत आवश्यकता तत्काल पूरा गर्नका लागि सहयोग नै गर्नुपर्दैन भन्ने पनि होइन । दुबै काम आवश्यकताअनुसार साथसाथै गर्नु उचित हुन्छ ।
- मानव दीगो विकासका लागि सरोकारको केन्द्रबिन्दु हो । उनीहरू प्रकृतिसित सामञ्जस्य राखी स्वस्थ तथा उत्पादनशील जीवन निर्वाहका हकदार हुन् । (रियो घोषणाको सिद्धान्त -१)
- अष्ट्रेलियाको मानव अधिकार परिषद्ले विकास तथा मानव अधिकार बीचको सम्बन्धका बारेमा विस्तृत विचार प्रस्तुत गरेको छ । विशेषतः अन्तरसरकारी दात्रीसंस्थाका कार्यका सम्बन्धमा । यसको मुख्य आशय के हो भने मानव अधिकार र विकास पृथक होइनन् अथवा फरक क्षेत्र होइन । त्यसकारण यहाँ मूल प्रश्न के हो भने दुई सिद्धान्तको विभाजन बिन्दु कसरी पहिचान गर्ने भन्ने होइन । यसको आशय विकासलाई मानव अधिकारको एक अङ्गको रूपमा लिनुपर्दछ भन्ने कुरा नै प्रमुख सरोकार हो । विकास प्रक्रियामा आर्थिक एवं सामाजिक अधिकारको महत्त्वको महसुस भएको छ । सरकारको यस कदमलाई पूरा गर्ने कुरामा वेवास्ता गर्ने प्रवृत्ति छ । यस्तो प्रवृत्तिले हामीलाई अधिकारको आश्यकताको महसुस गर्न, गराउन संझ्क्षिप्त रूपमा विशेष कार्यक्रम चाहिन्छ भन्ने कुरातर्फ आकर्षित गरेको छ । यसको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष के हो भने विकास गर्न वा हुन पाउनु मानवको अधिकार हो । विकासको प्रक्रियामा अधिकारको समावेश पनि एक आवश्यक तत्त्व हो । यस मान्यताले विकास तथा मानव अधिकारको केन्द्रबिन्दु मान्छे हो भन्ने कुरामा जोड दिन्छ ।

यस तरिकाले तलका कुरामा विश्वास गर्दैन

- बाहिरी सहयोगले मानिसको जीवनमा दिगो परिवर्तन गर्नसक्छ ।
- हरेक समस्याको समाधान बाहिरी सहयोगबाट हुन्छ ।
- कुनै पनि तहको शक्तिको पहुँचमा शोषकहरूले आफ्नो पकड सजिलै खुकुलो पार्छन् ।

३.५ अधिकारमुखी तरिकाको अन्तरक्रियात्मक विधि

तलको कथाका बारेमा सहभागीहरूसँग छलफल गर्नुपर्दछ ।

तपाईंलाई एउटा कम्पनीले जागिरमा लिनको लागि विचार गरेको छ । धेरै पटकको अन्तरवार्तापछि तपाईंको छनोट भएको छ । प्रबन्ध निर्देशकसँग बैठक बसी तलब सुविधाहरूको टुङ्गो गर्नका लागि तपाईंलाई बोलाइएको छ । बैठकमा छलफलको बेला यस बारेमा कुरा गर्दा प्रबन्ध निर्देशकले त्यस कम्पनीमा दुई प्रकारका तलब सुविधाका प्रणाली भएको कुरा जानकारी गराउनु हुन्छ । ती प्रणालीहरू यस प्रकार छन् (क) या त तपाईं निश्चित मासिक तलबको रकम यति हो भनेर तोक्नु होस् (तलब तोक्दा मध्यम स्तरीय कर्मचारीका लागि उचित हुने ज्यादै बढी पनि होइन बाँच्नै नपुग्ने गरी कम पनि होइन) वा (ख) मासिक तलब सुविधा तोक्ने काम प्रबन्ध निर्देशककै स्वविवेकमा छाडिदिन सक्नुहुन्छ ।

माथि उल्लेख भएको पछिल्लो मामिलामा (महिनाको अन्तिम दिन) आगामी महिनाका लागि आफ्नो आवश्यकताको विवरण पेश गर्नुभयो । जसजसले यस प्रणालीको छनोट गरी पेश गरेका थिए प्रबन्ध निर्देशकले सबैको आवश्यकताको अध्ययन गरी जम्मा रकमलाई दुई भाग पारी आफ्नो विवेकअनुसार एक भाग तलबका लागि छुट्याउनु भयो । यो रकम ती सबैको तलबका लागि हो जसले यस योजनाको छनोट गरेका थिए । यसको मतलब तपाईंले कुनै महिनामा ठूलो रकम ५० हजारसम्म तलब पाउनसक्नु हुन्छ भने अर्को महिनामा एकहजार मात्र – यो सबै तपाईंले उल्लेख गरेका आवश्यकताको विवरणका आधारमा र अरूले पेश गरेको आवश्यकताको विवरणका बीच सन्तुलन कायम गरेको कारणले भएको हो । तलबका लागि छुट्याइएको रकम भने सधैंभरि एकनास रहन्छ ।

सहजकर्ताको हैसियतले यो दृश्यलेख प्रस्तुत गरिसकेपछि सहभागीलाई तपाईं तलब प्रदान गर्ने कुनू प्रणालीलाई स्वीकार गर्नु हुन्छ भनेर सोध्न सक्नुहुन्छ । धेरैजसो परिस्थितिमा सहभागीहरू बीच मतभिन्नता भई छुट्टाछुट्टै समूह बन्दछन् । कसैले पहिलो भन्छन् र कसैले दोस्रो भन्छन् । सहजकर्ताको हैसियतले सहभागीलाई पहिलो प्रणाली रोज्नुको कारण सोध्न सक्नु हुन्छ । यसै गरी दोस्रो प्रणाली रोज्नेलाई पनि त्यसको कारण सोध्न सक्नुहुनेछ । उनीहरूको उत्तर सुनिसकेपछि दुबै समूहलाई एकअर्कामा आफूले छानेका प्रणालीको पक्ष वा विपक्षमा छलफल गर्ने अवसर दिनुपर्दछ । त्यसपछि तपाईंले (यदि कुनै सहभागीले यस्तो अभ्यास पहिले नगरेको भए) तलका बुँदाहरू बताउन सक्नुहुन्छ :

- क) माथि प्रस्तुत भएका प्रणालीहरूमा कुनू ठीक र कुनू बेठीक भन्ने कुरा नछुट्याइकन दुईवटै प्रणाली बीचका प्रमुख भिन्नताको कुरा गर्दा पहिलो प्रणालीअनुसार तपाईंले पाउने तलब अधिकारका रूपमा हुन्छ किनकि त्यो (करार सम्झौताका आधारमा) प्रदान गरिन्छ । तर दोस्रो प्रणालीअनुसार कम्पनीको आवश्यकताका लागि उसकै आवश्यकताको सन्दर्भअनुसार निर्णय गर्ने कुरालाई वैधानिकता दिई काम गरिदिने कुरालाई मान्यता दिएको हुँदा तलब तोक्ने कार्य प्रबन्ध निर्देशक आफूले चाहेअनुसार गर्छन् । कसैले भन्न सक्छन् पहिलो प्रणाली अन्तरगत पनि तलब तोक्ने काम प्रबन्ध निर्देशकले नै गर्छन् । तर सुरुको एकपटक त्यसो भएपनि तलब तोकिसकेपछि एकतर्फिरूपले पछि निर्णय परिवर्तन गर्न पाउनु हुन्न भनेर तपाईंले बताउन सक्नुहुन्छ । त्यसरी गरेको निर्णय र सहमतिअनुसार तय भएको तलब प्रबन्ध निर्देशकले नदिएमा कर्मचारीले यसलाई अधिकारको रूपमा दावी गर्न सक्छन् । यस्तो विषयमा अदालतमा कानुनी कारवाही पनि हुन सक्छ ।
- ख) दोस्रोमा दुई प्रणाली बीचको एउटा आधारभूत भिन्नता भनेको यही हो र साथै प्रबन्ध निर्देशक र कर्मचारी बीचको शक्तिसम्बन्ध हो ।

केही बेर माथिका दुई बुँदाहरू उपर समूहमा छलफल गर्न सकिन्छ जसलाई अधिकारमुखी तरिका र आवश्यकतामुखी तरिकाका बीचको भिन्नतालाई प्रष्ट पार्ने उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ ।

३.१० अधिकारमुखी तरिका र आवश्यकता मुखी तरिकाबीचको फरक

तपाईंले एक स्रोतव्यक्तिको हैसियतले सहभागीलाई छलफल गर्न लगाउन सक्नु हुन्छ । सहभागीहरूले छलफलको माध्यमबाट उनीहरूले पहिचान गरेका दुई प्रणाली बीचको फरक छुट्याउन, पत्ता लगाउन वा अन्वेषण गर्न सक्नु हुन्छ । यसरी नामाकरण गर्न सकेका यी दुई तरिका बीचका भिन्नता प्रस्ट हुन्छ । अन्त्यमा पहिलेनै तयार गरिएको स्लाइडको (slide) प्रयोग गरी सारांशमा तलका बुँदाहरूलाई प्रस्तुत गर्न सक्नुहुन्छ । यी बुँदाहरूमा सहभागीले बताएका नयाँ बुँदाहरू पनि थप गर्न सकिन्छ ।

आवश्यकतामुखी धारणा	अधिकारमुखी धारणा
अन्याय योग्य (कानुनी रूपमा दावी गर्न नसकिने)	न्यायसङ्गत (कानुनी रूपमा दावी गर्न सकिने)
तत्काल सहयोग दिन्छ तत्काल बढी आवश्यकताको लागि सहायता दिन्छ	फाइदाहरूको महसुस गर्न समय लाग्ने भएकाले दिगो शक्तिको (staying power) आवश्यकता पर्ने
अन्ततोगत्वा दिगो हुँदैन	आखिरमा दिगो हुने
बाहिरियाहरू जस्तै राज्य, गै.स.स., लोक हितैषी समूह, आदिको दयामा भरपर्छ	सुनिश्चित गर्ने जिम्मेवारी राज्य, नागरिक समाजमा हुन्छ ।
लाभान्वितहरू बाहिरियाले नै छान्दछन्	विभेदरहित र सकारात्मक विभेदलाई स्वीकार गर्दछ ।
उपभोक्ता लाभान्वित दातामा परावलम्बी हुन्छन् । सतही प्रभाव हेर्छन् र यो लाक्षणिक तरिका हो ।	मुख्य कारणहरूमा केन्द्रित हुन्छ । पछि परेका समूहलाई आफ्नो अधिकारको दावी गर्न सशक्त बनाउँदछ ।
विश्व बैंक/अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (WB/IMF) जस्ता दातृनिकायहरूबाट यस्ता कार्यक्रमका लागि सजिलै पैसा प्राप्त गर्न सकिने (यसले आधारभूत सामाजिक संरचनालाई नउल्टाउने)	दातालाई राज्यले दिने अनुमतिविना आर्थिक कोष प्राप्त गर्न कठिन हुन्छ ।
राज्यले गर्नुपर्ने जिम्मेवारी यिनीहरूले पूरा गर्न परिपूरक हुने भएकाले राज्यले सहानुभूतिपूर्वक हेर्दछ ।	यस्ता प्रयासलाई सरकारले सहयोग नगर्ने संभावना हुन्छ किन भने यस्ता क्रियाकलापले समस्या उत्पन्न गर्न सक्तछ (शक्ति सम्बन्ध स्थापनाको लागि समाजमा कानून विग्रने, उथल पुथल हुने वा क्रान्ति हुने डरको कारण) ।
कार्यन्वयनकर्तालाई कम जोखिमपूर्ण हुने र सामान्यतया विवादको मुकाबिला गर्नु पर्दैन ।	भगडा सामना गर्नु पर्ने जोखिम हुन्छ तर सधैं यस्तो नहुन सक्छ ।

यस प्रकारको विधिको प्रयोग वा अन्य कुनै विधिको प्रयोगबाट यी दुई तरिकालाई स्पष्ट पारिसकेपछि सत्रका लागि तयार गरिएका अरू स्लाइडहरूमा (slides) पनि छलफल गर्न सकिन्छ जुन तेस्रो सत्रका लागि तयार स्रोत सामग्री यसै सत्रको अन्य भागमा प्रस्तुत गरिएका थिए । यसका अतिरिक्त समयले साथ दिएमा वा सहभागीहरूलाई आवश्यक भएमा अर्को भाग (३.११) सत्रको अन्त्यमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

३.११ अधिकारमुखी तरिका अवलम्बन गर्नुपूर्व सम्बोधन गर्नुपर्ने सरोकारका विषयहरू

अधिकारमुखी तरिकालाई (RBA) सूक्ष्म रूपमा उपेक्षा गर्न सकिने केही विषयउपर यहाँ छलफल गर्नु फलदायी हुनसक्छ । तल प्रस्तुत बुँदाहरू छलफलको पहलका लागि सहयोगी हुन सक्तछन् ।

अनावश्यक शब्दको प्रयोग (Co-opting the jargon): दमनकारी (oppressive) संस्थाहरू प्राय अधिकारमुखी कार्यकर्ताले प्रयोग गरेका भाषालाई मान्यता (Co-opt) प्रदान गर्दछन् जसले गर्दा अर्थ परिवर्तन हुन्छ (ओर्वेलको, १९८४, पुस्तकअनुसार)। सुशासन शब्द अधिकारमुखी तरिकाको शब्द भण्डारबाट लिइएको हो । यस शब्दको अर्थ बिस्तारै सरकारी शासनपद्धतिलाई बुझाउन प्रयोग हुन थाल्यो जस अन्तरगत राम्रो

शासन चल्दछ । (उदाहरणका लागि सक्षम शासन पद्धति जुन जानेबुझेका सांभ्रान्त वर्गद्वारा सञ्चालित हुन्छ भन्ने बुझाउँछ) । (जनताले आफ्नो शासनका लागि उनीहरूको सामान्य स्रोतको प्रयोग गर्नका लागि आफैं चुनेको हुन्छ भन्ने अर्थ दिने शब्दको अर्थ अधिकारमुखी अर्थ भन्दा फरक किसिमले लगाइन थालियो । यस्तो शासन वास्तवमा भन्भटिलो भए तापनि जनतालाई शक्ति प्रदान गर्ने खालको हुन्छ) ।

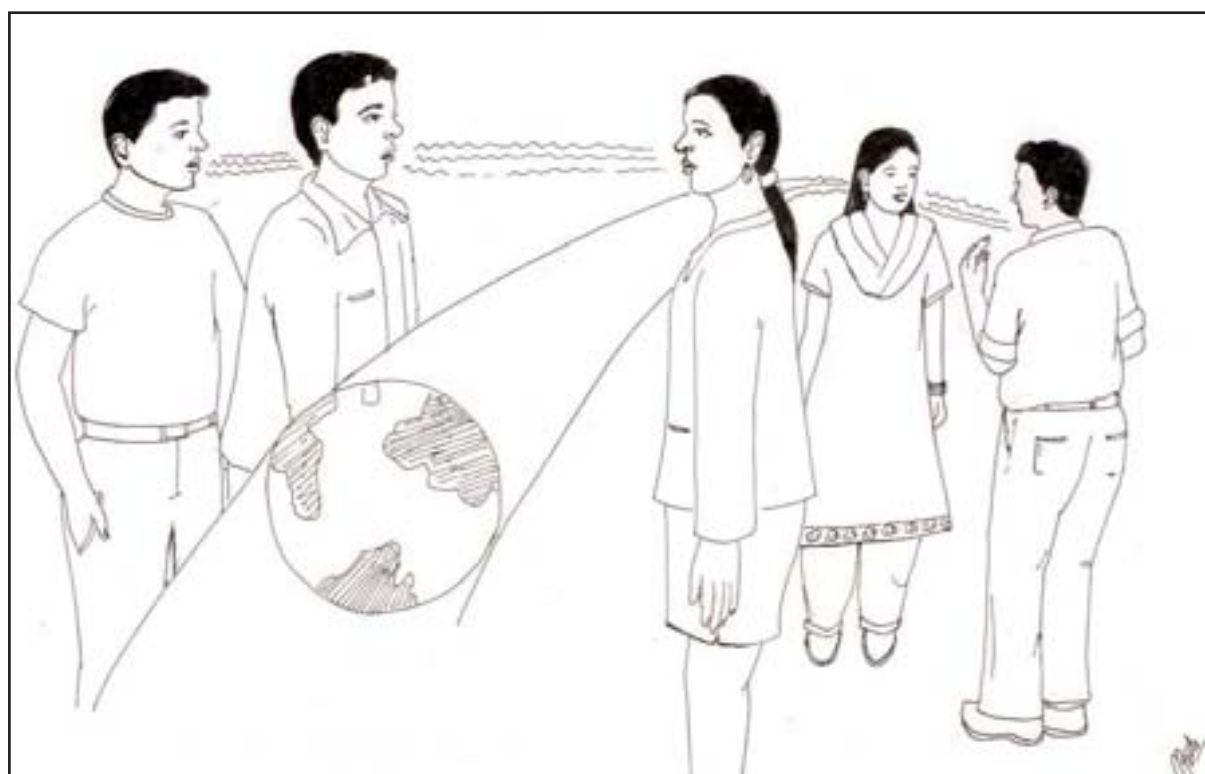
विषयकेन्द्रिततामा कमी (Depleting the focus) (वास्तविक अर्थमा वा विषयमा भन्दा भाषामा बढी केन्द्रित भएको) कहिलेकाहीँ अधिकारवादी कार्यकर्ताहरूलाई लिखतहरूमा प्रयोग भएको शब्दको वा भाषाको सही प्रयोगका बारेमा छलफल गरी सही शब्दको सही अर्थमा प्रयोग गराउने कार्यका लागि अनर्थमा धेरै समय खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ । वास्तवमा भाषाको शुद्धिकरण भन्दा पनि अधिकारमुखी प्रशासनिक संयन्त्रको स्थापना, कर्मचारीतन्त्रको मन परिवर्तन, प्रवृत्ति र राजनीतिक प्रणालीको सिर्जना गर्नु पर्ने कुरामा कम ध्यान दिने वा तिरस्कार गर्ने गरिन्छ । शासन पद्धतिका संवाहकहरूलाई जानकारी दिनु पर्ने बेलामा ज्ञान वृद्धिका लागि कागजात पनि आवश्यक पर्दछ तर भाषाका कुरालाई मात्र प्राथमिकता दिनु हुँदैन । वास्तविक विषयमा बढी जोड दिएर कार्य गर्नुपर्दछ ।

औपचारिकता नक्कली स्वीकृति (Formal but not real acceptance): यसमा अधिकारमुखी तरिकाप्रति प्रतिबद्धता जाहेर गर्दछ । तर यस्तो प्रतिबद्धता जब कार्यान्वयन गर्ने बेला आउँछ तब नजानिदो प्रकारले बिस्तारै इन्कार गरिन्छ । त्यसकारण भारतले अधिकांश अधिकारवादी महासन्धिहरूमा हस्ताक्षर गर्दछ । तर धेरैजसो इच्छाधीन आलेखहरू जसमा कार्यान्वयन गर्नेपर्ने कुरा निर्दिष्ट गरिएको हुन्छ त्यसमा हस्ताक्षर नै गर्दैन ।

प्रगतिशील अनुभूति (Progressive realisation): सबै अधिकारमुखी तरिकाको उपेक्षा गरिने अर्को तरिका के हो भने सबै अधिकारहरू एकै प्रयासमा प्राप्त गर्न सकिदैनन् भनेर उचित तर्क प्रस्तुत गरिन्छ । तर यी अधिकारहरू प्रगतिशील अनुभूतिलाई निरन्तरता दिनु आवश्यक हुन्छ । यसको अर्थ के हो भने पहिले शक्तिवालालाई चाहिने अधिकार प्राप्त हुन्छ । प्रगतिशील अधिकार भनेको शक्तिविहीनहरूको हितका लागि हुन्छ । तर बिस्तारै शासनको नजिक नहुनेहरूका लागि पनि एक दिन क्रमिक रूपमा अधिकारहरू प्राप्त हुन्छन् भन्ने आशा लिनुपर्दछ । यस प्रक्रियामा काम गर्दै जाँदा सुरुमा चयन वा स्वतन्त्रताको अधिकार, निजी सम्पत्ति र मुनाफा सम्बन्धी अधिकार तथा उपभोक्ताको मौद्रिक मूल्यको अधिकार आदिका लागि जोड दिइन्छ । यी सबै अधिकारहरू महत्त्वपूर्ण हुन्, तर संक्षेपमा भन्नु पर्दा त्यस्ता मान्छेको लागि उपयुक्त छन् जोसित पैसा हुन्छ, चयन गर्ने शक्ति हुन्छ, व्यक्तिगत सम्पत्ति हुन्छ, नाफा कमाउन सक्ने क्षमता हुन्छ र अन्त्यमा उपभोगका लागि जोसित अर्थ र स्रोत हुन्छ उनीहरूका लागि यस्ता अधिकार उपयुक्त हुन्छन् । अर्को तर्फ पछि गएर गाँस, बास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारी जस्ता आधारभूत मानव अधिकारलाई मात्र अधिकारको रूपमा प्रगतिशील अनुभूति गरीनेछ ।

अर्को तर्क के हो भने पछिल्ला अर्थात् भोक मार्न चाहिने हकहरू प्राप्त गर्नका लागि चाहिने अर्थको व्यवस्था राष्ट्रले गर्न सक्तैन । सरकारको बजेट विश्लेषकहरूले यस तर्कलाई गलत देखाएका छन् किनकि बजेट जहिल्यै पनि सरकारका वास्तविक (आलंकारिक होइन) प्राथमिकतासँग मिलाइन्छ । यसको मतलब प्राथमिक शिक्षा जस्ता आधारभूत प्राथमिकताका लागि पैसा छैन भन्ने होइन । तर सरकार उच्च शिक्षाका लागि जाने व्यक्तिहरूको शिक्षा वा प्रतिरक्षा आदिमा बढी खर्च गर्ने निर्णय गर्छ । त्यसैले सवाल रकमको अभावको नभइ साधारण जनताका आधारभूत अधिकार दिलाउनका लागि बजेट विनियोजन गर्ने भन्दा पनि अन्य कुरामा बजेट खर्च गर्ने निर्णय सरकारले किन गर्दछ भन्ने हो ।

केवल बाह्य विषयमा जोड (Stressing the out side but not inside): अधिकारमुखी तरिकालाई कमजोर तुल्याउने अर्को पक्ष के हो भने यसै तरिकाका लागि काम गर्ने व्यक्तिहरूले यसलाई कमजोर ठान्दछन् । यस्तो अवस्था किन सिर्जना हुन्छ भने जब यस तरिकाका लागि काम गर्ने कार्यकर्ता, संस्था वा समूह बाहिरी परिस्थितिको सन्दर्भलाई हेरेर काम गर्न थाल्दछन् र आफ्नो सामाजिक सन्दर्भलाई बिर्सन्छन् । धेरै अन्तर्राष्ट्रिय गैर-सरकारी संस्थाहरू अधिकारमुखी भाषाको खुब प्रयोग गर्छन् । तर उनीहरूका आफ्ना संस्थाभित्र यस्ता सिद्धान्त लागु गर्दैनन् । उदाहरणका लागि : (विशेषज्ञलाई मोटो रकमको पारिश्रमिक दिने, स्थानीयलाई उनीहरूको तुलनामा धेरै कम तलब सुविधा दिने तर ज्ञानको मामलामा उत्तिकै सक्षम भए पनि) । यस्तै अर्को उदाहरण हामी कहाँ प्राय पुरुषहरू आफ्नो घरबाहिर लैङ्गिक समानताको वकालत गर्दै हिड्छन् तर त्यही सिद्धान्त आफ्नो घरभित्र लागु गर्न चाँहदैनन् ।

सत्र – ८

सामाजिक संरचना र शक्ति सन्तुलन

समय : ९० मिनेट

सत्रको समग्र उद्देश्य

विद्यमान सामाजिक संरचनाको समीक्षा गर्ने तथा सहभागीले काम गर्ने स्थानीय तहमा रहेका विभिन्न निकायहरूका बीचको शक्ति सन्तुलनको दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्ने ।

सत्रका विशेष उद्देश्यहरू

- विकास कार्यमा शक्ति-विश्लेषणको महत्त्व बुझ्ने ।
- हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रका देशहरूका पहाडी भेकमा रहेका विद्यमान प्रभावशाली संस्थाहरूको पहिचान गर्ने ।
- पहाडी क्षेत्रका समाजमा शक्ति संतुलनको मूल्याङ्कन गर्ने ।
- ती समाजका कमजोर वर्ग जसको सशक्तीकरण आवश्यक छ पहिचान गर्ने ।

क्रियाकलाप	समय मिनेट	
क्रियाकलाप ४.१ शक्ति विश्लेषणको महत्त्वको बोध	२०	(२०)
क्रियाकलाप ४.२ सामाजिक संरचनामा मुख्य शक्तिका आधारहरूको पहिचान	२५	(४५)
क्रियाकलाप ४.३ सन्दर्भ विश्लेषण-समूहकार्य	४५	(९०)

पूर्व तयारी

- यस सत्रको प्रस्तुतीकरणका लागि चाहिने सबै सामग्रीका बारेमा यसको स्रोत सामग्री खण्डमा दिइएको छ । यहाँ विषयवस्तु सम्बन्धी पूरा ज्ञान दिइनेछ । सत्रभरि सहभागीहरूले उठाइने विविध सवालहरूको राम्रोसँग उचित उत्तर दिनका लागि सहजकर्ता वा स्रोत व्यक्तिले विषयवस्तु बारे थप अध्ययन गर्नु जरूरी हुन्छ ।
- सहजकर्तासँग विभिन्न संस्थाहरूले हासिल गरेका उपलब्धीसँग गाँसिएको केही व्यावहारिक उदाहरणहरू हुन आवश्यक छ । कामसित सम्बन्धित ठोस तथ्याङ्क भएमा अझ बढी राम्रो हुन्छ ।
- यो सत्रमा छलफल तीव्र तथा विरोधाभासपूर्ण हुनसक्ने सम्भावना धेरै हुन्छ । सहजकर्ताले यस्तो अवस्थाको सामना गर्नका लागि आफूलाई पूर्ण तयार राख्नुपर्दछ । यसो भयो भने छलफललाई रचनात्मक दिशातिर डोर्न सकिन्छ । यसले सहभागीहरूलाई बढी विचारात्मक बनाउने कुरामा लाभ हुन्छ र साथै उनीहरूलाई व्यक्तिगत विचारमा नै केन्द्रित हुनबाट जोगाउँछ ।
- सहजकर्ताले सहभागीहरूका सबै जिज्ञासाहरूको उत्तर दिनैपर्दछ भन्ने वाध्यता हुँदैन । सहजकर्ताले आफ्नो विचार सहभागीमा जबरजस्ती नथोपरी उनीहरूको विचार सहभागी बीच आदान प्रदान गर्न लगाउनु पर्दछ । मुख्य उद्देश्य भनेको कार्यशालाका सहभागीलाई प्रतिबिम्बात्मक प्रक्रियाको थालनी गराउनु हो र साथै सहजकर्ता आफूले अरुको विचारका लागि अझ बढी खुल्ला भएको कुरा देखाउनु हो । यसले सहभागीहरूलाई आफू पनि खुला हुनु पर्दछ भन्ने कुरा बुझाउन मद्दत गर्दछ ।

यो सत्रका लागि चाहिने आवश्यक स्रोत सामग्री

स्रोत सामग्री	४.१	राज्य, बजार र नागरिक समाजको परिभाषा
स्रोत सामग्री	४.२	सामाजिक संरचनामा शक्ति सन्तुलन – राज्यको शक्ति
स्रोत सामग्री	४.३	सामाजिक संरचनामा शक्ति सन्तुलन – बजारको शक्ति
स्रोत सामग्री	४.४	सामाजिक संरचनामा शक्ति सन्तुलन – नागरिक समाजको शक्ति
स्रोत सामग्री	४.५	विभिन्न वर्गमा संस्थाहरू – राज्य
स्रोत सामग्री	४.६	विभिन्न वर्गमा संस्थाहरू – बजार
स्रोत सामग्री	४.७	विभिन्न वर्गमा संस्थाहरू– नागरिक समाज

अन्य सामग्री

सहजकर्ताहरूका लागि सुभाष - ४

क्रियाकलाप ४.१ शक्ति विश्लेषणको महत्त्व

समय : २० मिनेट

पूर्व सत्रमा अधिकारमुखी तरिकाको परिचय गराउनुका साथै संडक्षेपमा अधिकारको दाबी गर्न सशक्तीकरणको भूमिका बारे व्याख्या गरियो । यसले के स्पष्ट पारेको छ भने गरीब तथा छेउलगइएका मानिसको केवल आवश्यकता पूर्ति गर्नु मात्र नभई विभिन्न संस्थाको शक्तिको विश्लेषण अधिकारमुखी विकासे तरिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट छ । त्यसैले अधिकारमुखी तरिका अन्तरगत विकासका लागि शक्ति विश्लेषण अपरिहार्य हुन्छ । यसलाई सिद्धान्तको रूपमा स्वीकार गरे पनि वास्तवमा विकासे कार्यकर्ता गरीब जनताको गाउँमा वा क्षेत्रामा प्रवेश गरेपछि उनीहरूको तत्कालको आवश्यकता कसरी राम्रोसँग पूरा गराउने भन्ने कुरातर्फ लाग्दछन् । विकासे कार्यकर्ता गरीबको शक्ति विश्लेषण गर्ने काममा समय र स्रोतको खर्च गर्न चाहँदैनन् । उनीहरू के तर्क गर्छन् भने सर्वप्रथम जनताको तत्कालिक आवश्यकता पूरा भएपछि आफ्नो अधिकारको दाबी गर्न आफैं सक्षम वा सशक्त हुन्छन् । आवश्यकतामुखी तरिकाको यो खतरनाक छद्मभेषी रूप मात्र हो । अघिल्लो सत्रमा हामीले के छलफल गरेका थियौं भने बाहिरिया शुभचिन्तकहरूको सहयोगले जनताका आवश्यकता पूरा हुन सक्लान् तर उनीहरूले आफ्नो अधिकार राज्य र नागरिक समाजबाट कानुनी रूपमा प्राप्तीका लागि दाबी गर्न सक्षम भयौं भन्ने कुराको महसुस गर्दैनन् । अर्थात् अधिकारको खोजी गर्न सक्तैनन् । यस क्रियाकलापले सहभागीहरूलाई जनताको आवश्यकता पूरा गर्ने कुरामा मात्र अल्मिन हुँदैन भन्ने कुरा बुझाउँदछ । शक्तिको विश्लेषणमा बढी जोड दिनुपर्दछ ताकि जनता आफैं आफ्नो अधिकारको दाबी गर्न सक्षम हुन् । आवश्यकता पूरा गर्ने भन्दा पनि शक्ति प्राप्त गर्ने कुराको महत्त्व ठूलो छ ।

- सहभागीहरूलाई चार समूहमा विभाजन गर्ने । प्रत्येक समूहलाई दुईवटा कागजका पाना (A4 वा अझ ठूलो साइजका) दिने । एउटा पानामा कालो मार्कर कलमले (Marker pen) एउटा ठूलो अक्षर "X" लेख्न लगाउने । कागजको अर्को पानामा "Y" अक्षर लेख्न लगाउने । अथवा सहभागीहरूका लागि उपयुक्त हुने अरू कुनै दुईवटा चिन्ह पनि छान्न सकिन्छ । प्रत्येक समूहसँग X र Y लेखेका कागजका दुई दुई पाना कागज हुन्छन् (अथवा अन्य दुई उपयुक्त चिन्हहरू पनि हुन सक्छन्) ।
- सहभागीलाई यो खेलको उद्देश्य बताउने । यसको उद्देश्य तपाईंहरूको आर्थिक स्थितिमा सुधार ल्याउनु हो भन्ने । पैसा कमाउने तरिका चाहिँ सहजकर्ताले इशारा गरेपछि मात्र सुरु हुन्छ भन्ने । कुन सहभागी समूहले कुन अक्षर X वा Y छान्दछन् परिणाम त्यसैअनुसार आउदछ । कसरी पैसा कमाउने भन्ने कुराको नियमको व्याख्या तल गरिएको छ ।
 - एउटा समूहले X वा Y अक्षर लेखेको कागजका पाना उठाएको देखेर अर्कोले पनि त्यही अक्षर लेखेको पाना उठाएमा त्यसलाई रु. १०० बराबरको दण्ड गरिनेछ । अर्थात् एउटा समूहले जुन अक्षर लेखेको कागज देखाउछ त्यो देखेर सोही अक्षर लेखेको कागजको पाना अर्को समूहले देखाउन पाइदैन । (जुन मुद्रा चाहिँ सहभागीहरूको यो खास समूहलाई उपयुक्त हुन्छ)

- X र Y लेखेका काजगका दुबै पाना एकैचोटी उठाउने समूहलाई रु. २०० बराबर दण्ड दिइन्छ । सहजकर्ताले कुनै पनि समूहलाई खेलको नियम उल्लङ्घन गरेको लागेमा रु. १०० बराबर दण्ड गर्न सक्नेछ । तर यस्तो नियम पक्षपातपूर्ण भयो भन्ने लागेमा दण्डित समूहले अरू तीनवटा समूह सामू अपिल गर्नसक्छन् । दोषीलाई दण्डित गर्ने वा नगर्ने भन्ने कुरा ती तीन समूहको संयुक्त निर्णय नै अन्तिम निर्णय हुन्छ ।
- यहाँ चारवटा समूह भएकाले पाँचवटा फरक-फरक समीकरण र मेल संभव छ । (तलको तालिका हेर्नुहोस्), अर्को शब्दमा, उदाहरणका लागि तीनवटा समूहले Y लेखेको कागतको पाना देखाउन सक्छन् र एउटा समूहले X लेखेको कागतको पाना देखाउन सक्छ । अथवा दुई वटाले Y लेखेको कागतको पाना देखाउन सक्छन् र दुईवटाले X लेखेको । यी विकल्पहरू तल दिइएका छन् । हरेक समूहले चिन्ह लेखेका पाना देखाएको आधारमा जितेको वा हारेको प्राप्ताङ्क तल दिइएको छ ।

संभावित विभिन्न मेलहरू	X देखाउने समूहको हारजित अङ्क	Y देखाउने समूहको हारजित अङ्क
यदि सबै चारवटै समूहले X उठाएमा	- १००	
यदि तीनवटा समूहले X र एउटाले Y उठाएमा	+ १००	- ३००
यदि दुइवटा समूहले X र दुइवटाले Y उठाएमा	+ १००	- १००
यदि एउटा समूहले X र तीनवटाले Y उठाएमा	+ ३००	- १००
यदि सबै समूहले Y उठाएमा		+ १००

- राम्रोसित नियमको व्याख्या गरिसकेपछि खेल सुरु हुन्छ । कहिलेकाहीँ सहभागीहरूले परीक्षणका लागि खेल्छौं भने भने खेल्न दिन सकिन्छ । वास्तविक खेल सुरु भइसकेपछि भने सहजकर्ता कडा हुनुपर्दछ । समूहले X वा Y देखाउन ढिलो गरेमा अथवा X र Y दुबै देखाएमा र अन्य यस्तै खाले व्यवहार गरेमा अङ्क तालिकामा तत्काल दण्डका लागि तोकिएको अङ्कमान चढाइ हाल्नु पर्दछ । प्रत्येक समूहले जितेको वा हारेको अङ्क अथवा पैसा सबैले देख्न सक्ने गरी लेखपाटिमा अद्यावधि गरी राख्नुपर्दछ ।
- खेल केही राउन्ड खेल्सकेपछि (पहिलो एक राउन्डमा सहजकर्ताले तीन गन्नुपर्छ र समूहलाई X वा Y तीन पटकसम्म देखाउन लगाउने) । अङ्कहरू पाटिमा लेखिसकेपछि प्रत्येक समूहबाट १ जना सहभागी छान्नुपर्दछ । एउटा गोप्य कोठामा लगेर ती छानिएका चारैजना कुनै साभा रणनीतिमा आउन सक्छन् कि सक्तैनन् सोध्नुपर्दछ । सहजकर्ताले अरू सहभागीहरूलाई यी प्रतिनिधिहरूको सुझाव मान्नु पर्ने आवश्यकता छैन भनि बताउने किनकि उनीहरूको उद्देश्य सकेसम्म बढी पैसा कमाउनु हो ।
- प्रतिनिधि फिर्ता आइसकेपछि खेल दुईवटा राउन्ड मात्र सञ्चालन गर्नुपर्दछ । सहभागीले एक अर्कालाई सहयोग गर्न थाल्नु भन्दा अगाडि नै खेल बन्द गर्नुपर्दछ ।
- प्रत्येक समूहले जम्मा कति अङ्क पायो हिसाब निकाल्ने । विजयी समूहलाई बधाई दिने । त्यसपछि समूहलाई खेलको समीक्षा गर्न लगाउने ।
- खेलबाट तलका पाठ पत्ता लगाई लेख्नुहोस् ।
 - यो खेलमा तपाईंले एउटा समूहले जित्दा अर्को समूहले हारेको देख्नु भयो । खेलमा सधैं आफ्नो मात्र जित र विपक्षीको हार हुन्छ भन्ने छैन । जित र हार सदा एकअर्काको परिपूरक हुन्छन् । कहिले

कससैको जित कहिले कसैको हार । कहिले कससैको हार कहिले कसैको जित । यस्ता खेल सञ्चालन गर्दा सहजकर्ताको भूमिका कदापि रहँदैन । खेलाडी यदि समूहको लाभका लागि एकजुट भएका भए खेल सञ्चालकले खेल हार्नुपर्ने हुन सक्थ्यो । यसै गरी x वा y समूह काँड ढिलो देखाउने वा x र y दुबै एकैसाथ देखाउने व्यक्तिलाई दण्ड दिने यस खेलका नियमहरू पनि खेल सञ्चालक कै पक्षमा थिए किनकि यो खेलमा अङ्क गुमाउनु नै खेल सञ्चालकका लागि फाइदाको कुरो हो ।

- यसरी खेलका नियमहरू जतिसुकै स्पष्ट र न्यायपूर्ण (कसले तिनीहरूको दोष देखाउन सक्ला ?) भए तापनि सूक्ष्म रूपले हेर्दा शक्तिसम्पन्नहरूको पक्षमा थिए । तसर्थ यस्तो शक्तिसम्पन्न खेल सञ्चालकको प्राय सधैं जीत हुन्छ । यो कुरालाई सामाजिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय नियमहरूसँग (उदाहरणका लागि विश्व व्यापार सँगठन) दाँजेर हेर्दा के देखिन्छ भने उनीहरूका नियम न्यायसङ्गत लाग्दछन् तर यसको विपरित सधैंभरि शक्तिशालीको पक्षमा नै हुन्छन् ।
- सबै जना एकजुट भएका भए खेल सञ्चालकलाई हराउन सक्थे । खेलका लागि उनीहरू स्वतन्त्र भए पनि शक्तिवालाले आफू भन्दा कमजोर पक्ष बीच प्रतिस्पर्धा गर्न लगाए । खेल जितेको भए पनि एकअर्काको आपसी जित हुन्थ्यो र खेलाउनेको हानी हुँदैन थियो ।
- यदि यो खेल खेलाउने बेलामा खेलका सहभागीलाई यो खेल प्रतिस्पर्धात्मक हो सहयोगात्मक होइन भनेर खेलाइएको थियो । यस कुरामा सहभागीलाई अभिप्रेरित तथा विश्वस्त बनाएर खेल अगाडि बढाइएको थियो । यस खेलको आशय अधिकतम पैसा कमाउने र आर्थिक अवस्था सुधार गरी आधारभूत मानवीय आवश्यकता पूरा गर्ने महत्त्वपूर्ण प्राथमिक उद्देश्य राखिएको थियो । यस कारण यो खेल स्वस्थ प्रतिस्पर्धात्मक थियो र उत्तम न्यायसङ्गत तरिका अपनाइएको थियो । यस खेलको प्रक्रिया र अवस्थालाई धनी मुलुकको बजारसित गरीब मुलुकले खुला प्रतिस्पर्धा गर्नुपरेको अवस्थालाई दाँजेर हेर्न सकिन्छ । धनी मुलुकले गरीब मुलुकमाथि खुला बजार नीति लागु गनेतर्फ जबरजस्त दबाव दिईरहेका छन् । यस कुरालाई तुलनात्मक रूपले हेर्दा न्यायसङ्गत देखिए पनि अन्ततः अन्याय भइरहेको हुन्छ किन भने धनी मुलुकको बजारसित प्रतिस्पर्धा गर्ने हाम्रो क्षमता नै पुग्दैन ।
- संसारका अन्य यस्तै विषयसित पनि तुलना गर्न सकिन्छ । अधिकांश विकासवादी कार्यकर्ताले शक्ति सम्बन्धको विश्लेषण नगरी खेल सञ्चालन गरे जस्तै प्रत्येक सहभागीले आ-आफ्नो सुधारका आधारभूत आवश्यकतामा मात्र (भर्खरै खेलेको खेल जस्तै) केन्द्रित हुने हो भने गरीब तथा छेउलगाइएका वर्गको सामाजिक तथा आर्थिक जीवनमा खासै सुधार आउने आशा गर्न सकिन्न । विद्यमान सामाजिक संरचनामा परिवर्तन नभएसम्म गरीबले लाभ पाउन कठिन छ । यद्यपि कतिपय समूहले अरू समूह भन्दा राम्रो गर्न सक्दछन् । त्यसकारण अधिकारमुखी तरिकाका आधारमा काम गर्ने हो भने शक्तिसम्पन्न मानिसले आफ्नो शक्ति सुरक्षित गर्नु कस्ता र कसरी नियमहरू बनाउँछन्, संरचनाहरू बनाउँछन् भन्ने कुराको विश्लेषण गर्न अति जरूरी हुन्छ । अधिकारमुखी तरिका अबलम्बन गरी काम गर्दा हामीले गरिबीका लक्षणहरूमा मात्र केन्द्रित नभई मान्छे गरीब हुनका मुख्य कारणहरू पत्ता लगाउनका लागि काम गर्नुपर्दछ ।

क्रियाकलाप ४.२ सामाजिक संरचनाको विश्लेषण

समय : २५ मिनेट

अधिकारमुखी विकासको तरिकामा शक्ति विश्लेषणको महत्त्वका बारेमा ज्ञान हासिल गरिसकेपछि समाजमा रहेका तीनवटा आधारभूत निकाय/संरचनाहरूका बारेमा बुझ्नका लागि सहभागीहरूलाई सहयोग गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । समाजमा रहेका यी संस्थाहरूसित शक्तिशाली र शक्तिहीनताको सम्बन्ध रहेको हुन्छ ।

त्यस्ता संस्था हुन् राज्य, बजार र नागरिक समाज । कार्यशालाको यस भागमा यी नै तीन धारणाको व्याख्या गर्ने अभिप्राय रहेको छ ।

- राज्य भनेको के हो ? भन्ने प्रश्न सोधेर सत्रको यो भागको थालनी गर्नुपर्दछ । सहभागीहरूलाई यसको उत्तर एक शब्दमा दिन अनुरोध गर्नुपर्दछ । प्रतिक्रियाहरू पाटी वा ठूलो कागजमा लेखेर देखाउनुपर्दछ । यस्तै गरेर अरू दुईवटा शब्द बजार र नागरिक समाजका बारेमा पनि छलफल गर्नुपर्दछ । यसमा धेरै समय नलगाइकन केवल लेखिएका बुँदाहरूलाई प्रदर्शन गर्नुपर्दछ र सम्भव भएमा सहभागीहरूले दिएका प्रतिक्रियाका बुँदाहरूलाई पनि समावेश गरी उपर्युक्त तीन शब्दको परिभाषा प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । यसका लागि यो निर्देशिकाको स्रोत सामग्री अन्तर्गत भाग ४.१ सहयोगी हुन्छ ।
- सत्रको विभिन्न ठाउँ र उपयुक्त समयमा यी तीन राज्य, बजार र नागरिक समाजका उदाहरण दिनु उयुक्त हुन्छ । कुनै कुनै समूहमा यस्ता उदाहरण दिनु त्यति उचित र महत्त्वपूर्ण नहुनसक्छ किनकि सहभागीहरू परिभाषाबाटै यी शब्दहरूको अर्थ बुझ्न सक्ने हुन्छन् । तर यदि एउटा देशको उदाहरण दिन चाहेमा स्रोत सामग्रीको भाग ४.५, ४.६ र ४.७ को display sheets मा हेर्नुपर्दछ ।
- त्यसपछि ४.२, ४.३ र ४.४ का चित्रहरू (figures) प्रस्तुत गर्नुपर्दछ जसले यी तीन तत्त्वबीच शक्ति असंतुलन भयो भने के हुन्छ भन्ने कुरा देखाइएको छ । प्रस्तुतिको अवधिभरि हरेक पानाको अन्त्यमा लेखिएका बुँदाहरूको व्याख्या गर्न बिसन्तु हुँदैन । विभिन्न देशबाट लिइएका व्यावहारिक उदाहरणहरूको पहिचान गरी यस सत्रका लागि तयार हुनुपर्दछ । तर विवादास्पद उदाहरणहरू प्रस्तुत कदापि गर्नु हुँदैन । यस कुरामा सदा हेक्का राख्नुपर्दछ किनकि विवादास्पद उदाहरणले गर्दा सहभागीहरू शब्दको अर्थ बुझ्ने प्रयासमा नै अल्मलिन सक्छन् ।

यस सत्रको प्रस्तुतिपछि विस्तृत छलफलका लागि सत्रलाई खुला गर्नुपर्दछ । यस छलफललाई निर्धारित समयसीमासम्म लम्ब्याउन सकिन्छ । छलफलको समयमा तलका बुँदाहरूमा जोड दिनसक्नु पर्छ :

- हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रमा नागरिक समाज तुलनात्मक रूपमा कमजोर छन् । त्यस कारण यो तालिम विशेषतः कमजोर तर सामाजिक संरचनाहरूको प्रवर्द्धमा केन्द्रित छ ।
- हामी सबै हाम्रा आफ्ना सम्बन्धित क्षेत्र, काम, योजना, व्यवहार र कार्यक्रमहरूप्रति सजग रहनु पर्दछ । हामी वास्तवमा कसका लागि सहयोग गरिरहेका छौं भन्ने कुरालाई प्रतिबिम्बित गर्नुपर्दछ । हामीले आफैलाई प्रश्न गर्नुपर्दछ के हामी शक्तिवानलाई नै त सहयोग गरिरहेका छैनौं जो पहिलेदेखि नै शक्तिसम्पन्न छन् ? अथवा गरीब कमजोरलाई सहयोग गर्दै छौं ? उदाहरणका लागि समानान्तर स्वास्थ्य केन्द्र सञ्चालन गर्नु जो पहिलादेखिनै सञ्चालित सरकारी स्वास्थ्य केन्द्र भ्रष्ट छन् । यसको आशय हो हामीले भ्रष्टाचारलाई बढाउनु हो किन भने यसरी पहिलेदेखि सञ्चालित स्वास्थ्य केन्द्रले जनताबाट पैसा असुल्ने काम गरिरहेका छन् । यदि हामीले यस परिप्रेक्षबाट हेरी परिस्थितिको विश्लेषण गर्न सकियो भने जनकल्याणका लागि मात्र नभई सामाजिक न्यायका लागि काम गर्ने वैकल्पिक प्रभावशाली बाटाहरू पता लगाउन सक्छौं ।
- त्यस्तै गरी शक्ति विश्लेषणले जुन समुदायमा हामी काम गर्छौं त्यहाँ सरकारी संयन्त्र मजबुत छन् भन्ने कुरा देखाउन सक्छ । तर उनीहरू गरीबको सशक्तीकरण गर्ने तरिका अपनाउँदैनन् बरु कमजोर बनाउने तरिकाले काम गर्छन् । परिणाम स्वरूप सरकारी अधिकारीहरूले सबै कुरा नियन्त्रण गरेको हुन्छ जसले गर्दा औपचारिक वा अनौपचारिक रूपले मानिसहरूले बोल्न नसक्ने अवस्थाको सिर्जना

भएको हुन्छ । यस्तो परिस्थितिमा हामीलाई काम गर्न सजिलो हुन जान्छ किनकि सरकारी अधिकारीहरूले हाम्रा कुरा सुन्छन्, सहयोग गर्छन् किनभने हामी पनि उनीहरूकै वर्गमा पर्न जान्छौं । तर यसो गर्नु न्यायसङ्गत हुँदैन । यस किसिमको सम्बन्ध वा सहकार्यले गरीबको जीवन निर्वाह गर्ने (गाँस, बास, कपास, स्वास्थ्य) अधिकार प्रवर्द्धन गर्न सक्तैन ।

- अन्त्यमा यस सत्रलाई जनवकालतको मूल आशय भनेको कमजोर जनताका आवाज मजबुत बनाउने हो भन्ने कुरामा प्रकाश पाउँ समानता गर्नुपर्दछ । त्यस कारण, जनवकालतको कुनै पनि मुद्दाको पहलका लागि कमजोर वर्ग को हुन्? आवाजविहीन को हुन्? भन्ने कुरामा समझदारी राख्नु पूर्वशर्त । यी कुरामा समझदारी भएन भने जनवकालतको अर्थ रहँदैन । कुनै कुनै समूहका लागि यति मात्र छलफलले धारणा स्पष्ट पार्न पर्याप्त हुँदैन । त्यस्ता समूहका लागि यस निर्देशिकामा अहिलेसम्म गरिएका सामान्य प्रकारका छलफलहरूबाहेक प्रासंगिक विश्लेषण स्थानीयसन्दर्भमा गर्नु पर्ने आवश्यकता हुन्छ । यदि आशा छ भने शक्तिसन्तुलनको विश्लेषणले सहभागीलाई प्रक्रिया बुझ्न मद्दत गर्नेछ । तल दिइएका क्रियाकलाप सहभागीले आफ्ना सिकाइलाई आफ्नो सन्दर्भमा लागु गर्न सहयोग पुगोस् भन्ने हेतुले तयार गरिएको हो ।

क्रियाकलाप ४.३ सन्दर्भ विश्लेषण -समूहकार्य

समय: ४५ मिनेट

यस सत्रको सुरुआत कुनै उत्प्रेरणा जगाउने क्रियाकलापबाट गर्नुपर्दछ । यो ध्यानाकर्षक खेल फलफूलको सलाद समान हुन्छ जसलाई पेशागत खेल (career game) पनि भनिन्छ ।

यस खेलका लागि कुनै तीनवटा पेशाका विकल्प दिनुपर्दछ जस्तै: क) बैकिङ्ग, ख) प्रशासन, र ग) शिक्षण ।

- सहभागीलाई कुनै एक पेशा मनमनै चयन गर्न लगाउने र त्यसलाई गोप्य राख्न लगाउनु पर्दछ ।
- जब सहजकर्ताले कुनै एक पेशा जस्तै: बैकिङ्ग भनेर उच्चारण गर्छ, जुन जुन सहभागीले सो पेशा छनोट गरेका हुन्छन् उनीहरूले आफू बसेको ठाउँ वा सिट परिवर्तन गर्नुपर्दछ ।
- सहभागीहरूले सिट परिवर्तन गर्दागर्दै सहजकर्ताले कूल कुर्सीबाट एउटा कुर्सी हटाइ दिनुपर्दछ ताकि एकजना सहभागीले बस्ने कुर्सी नपाओस् । त्यसपछि अर्को एकजनाका लागि अर्को पेशाको उच्चारण गर्न लगाउने । सहभागीले पुनः सिट परिवर्तन गर्न थल्छन् फेरी उसैगरी एउटा कुर्सी हटाई दिनुपर्दछ । सबैजनाले कुर्सीमा बस्ने प्रयास गर्छन् तर कुर्सी कम भएकाले कुनै दुई जनाले बस्ने सिट पाउदैनन् । यो खेल जति बढी समयसम्म खेलाउन मन लाग्छ खेलाउन सकिन्छ । यो एउटा रमाइलो खेल हो ।

समूह कार्य

यस अभ्यासको सन्दर्भमा सहजकर्ताले सहभागीहरूलाई बताउन सक्तछ -हामीले आजको अघिल्लो सत्रमा विकासका तरिकाका बारेमा विस्तृत छलफल वा कुरा गरिसकेका छौं । यस सत्रमा हामी ती सरोकारवालाहरूका बारेमा चिन्तन (Reflect) गर्न गइरहेका छौं जसलाई परिवर्तन गराउन कठिन छ ।

- त्यसपछि सहभागीलाई उनीहरू आएको ठाउँ, संस्था वा भौगोलिकताका आधारमा ३-४ वटा समूहमा विभाजन गर्नुपर्दछ । समूह कार्यका लागि फरक फरक ठाउँ तोकिएको हुनुपर्दछ । यस समूह कार्यका लागि समय विभाजन निम्न प्रकारले गर्न सकिन्छ :
 - परिचय, समूह विभाजन, समूह कार्य र कार्य प्रष्ट पर्नका लागि- २५ मिनेट
 - समूहलाई कामको नतिजा बोर्डमा टास्न र अवलोकन गर्न - १० मिनेट
 - पूर्णछलफलका लागि - १० मिनेट

आजको दिनको यस सत्रको समाप्ति यति मै हुन्छ । तर सहभागीले चाहेमा छुट्याइएको समय भन्दा बढी पनि लगाउन सकिन्छ । यस मामिलामा पूर्णछलफलका लागि बढी समय दिन सकिन्छ ।

- समूहले तल दिएअनुसारको कार्य पूरा गर्नका लागि के काम गर्ने प्रस्ट पारिदिनु पर्दछ।
 - समूहले आफ्ना समूहमा रहेका कुनै एक जना वा बढीलाई थाहा भएको कुनै एक भौगोलिक क्षेत्रको छनोट गर्नुपर्दछ जहाँ आफ्नो गैरसरकारी संस्थाले विकास कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेको छ ।
 - त्यसपछि समूहले खबर कागज वा चार्टपेपरको (Chart paper) ठूलो एक पानामा कार्यक्षेत्रको शक्तिनक्सा (Power Map) तयार गर्नुपर्दछ जसमा निम्नलिखित कुरा समावेश गरी देखाउनु पर्दछ ।

क) अवस्था (Position) (बढी शक्तिशालीलाई केन्द्रको नजिक देखाउने)

ख) आकार (size) (बढी ठूलो वृत्तले बढी प्रभावशाली वा वञ्चित र गरीबको जीवनमा परिवर्तन ल्याउन सक्ने क्षमता भएको काम गरिरहेको संस्थालाई बुझाउँदछ)

- सबै समूहले विभिन्न संस्थाहरू बीचको शक्तिसम्बन्ध कस्तो छ भन्ने कुरा आफूले तयार गरेको समूह कार्यमा स्पष्ट रूपमा देखाउनु पर्दछ ।
 - सर्वप्रथम राज्यको अस्तित्व कहाँनेर छ भनेर पहिचान गर्ने । सरकारी निकायलाई बुझाउने प्रतीक चिन्ह (Simbol) दिएर तपाईं आफूले ठानेका मुख्य-मुख्य संस्थाहरूको नाम लेख्ने ।
 - बजारको अस्तित्व कहाँनेर छ ? छुट्टै प्रतीक चिन्ह (Simbol) दिई तपाईंलाई लागेका मुख्य मुख्य बजार सम्बन्धी संस्थाहरूको नाम लेख्नुहोस् ।
 - नागरिक समाजको अस्तित्व कहाँनेर छ ? छुट्टै प्रतीकचिन्ह (Simbol) दिई तपाईंले नागरिक समाजका अभिन्न अङ्ग हुन् भनी ठानेका मुख्य मुख्य समूहको नाम लेख्नुहोस् ।
 - यस क्षेत्रको कुनै भागमा सबैभन्दा नाजुक (Vulnerable) अवस्थाका मानिसहरू बसेका छन् ? अनुमानित जनसंख्या र विभिन्न रङ्ग र प्रतीकचिन्हको प्रयोग गरी त्यस क्षेत्रलाई इङ्कित गर्नुपर्दछ ।
 - तपाईंको आफ्नो संस्थाको अस्तित्व कहाँनेर छ ? यस संस्थाका लागिछुट्टै प्रतीकचिन्ह (Simbol) दिइ लेख्नुहोस् ।
 - प्रत्येक समूहले आफूलाई म्याप बनाउनका लागि यसबाहेक अतिरिक्त नियम तथा मार्गदर्शन आवश्यक छ भन्ने लागेमा तयार गर्न सक्दछन् ।
- उपर्युक्त शक्तिनक्सा (Power map) तयार गर्दा के याद गर्नुपर्दछ भने चिन्हको अवस्थिति र आकारले पहिचान भएका विभिन्न वर्ग अन्तरगतका विभिन्न संस्थाको अन्योन्यश्रित शक्तिसम्बन्ध देखाउँदछ ।

- अन्त्यमा उपर्युक्त शक्ति नक्सा तयार भइसकेपनि एरोले (तिर) तपाईंको आफ्नो संस्थाले अरु संस्था, विभाग र युनिटलाई कतिसम्म प्रभाव पार्न सक्छ भन्ने कुरा देखाउनुहोस् । धेरै प्रभाव भए ठूलो, थोरै प्रभाव भए अलिक सानो र नाम मात्रको प्रभाव भए सबभन्दा सानो चिन्ह दिनुपर्दछ । जहाँ कुनै प्रभाव छैन कुनै पनि चिन्हको प्रयोग गर्न सकिन्छ । समूहले आफूले काम गर्ने विपन्न समूहका लागिछुट्टै चिन्ह वा भिन्न प्रकारको एरो वा चिन्ह प्रयोग आफ्नो प्रभावको क्षमता देखेनका लागि गर्न सक्दछन् ।
- विविध भौगोलिक परिस्थितिमा काम गर्ने समूह छुन् भने उनीहरूलाई कामको प्रकृतिसित मेलखाने सहभागीहरूको अलग समूह बनाई बढी प्रस्ट बनाउने उद्देश्यले शक्ति नक्सा तयार गर्ने समूहकार्य गराउन सकिन्छ । समूह कार्य सकिएपछि सहभागीलाई उनीहरूले तयार गरेको शक्तिनक्सा तालिम हलको विभिन्न भित्तामा टाँस्न लगाउने । त्यसपछि सबै समूहका सहभागीलाई अरु समूहले बनाएर भित्तामा टाँसेका शक्तिनक्साको अवलोकन गर्न लगाउने । यस अवलोकनको समयमा त्यस समूहको एकजना जसले नक्साका बारेमा प्रस्ट पार्नसक्दछ उसले त्यहाँ उपस्थित हुनु आवश्यक हुन्छ । अन्य समूहका कुनै पनि व्यक्तिले कुनै पनि प्रश्न सोध्न सक्छन् । यस बखत उत्तर दिनुपर्दछ ।
- त्यसपछि सबै सहभागीलाई पूर्णछलफलका लागि सत्रमा बोलाउने । सहभागीलाई समूहले तयार पारी भित्तामा टाँसेका आफ्नै वा अरु समूहका नक्सा बारे समीक्षा र टिप्पणी गर्न लगाउने । केही बेर छलफल गर्न दिने । अन्त्यमा सहजकर्ताले केही महत्त्वपूर्ण टिप्पणीका साथ सत्र समापन गर्ने तर्फ लाग्ने । यस टिप्पणीमा सहभागीलाई के कुरामा सचेत गराउनुपर्दछ भने जब हामी कुनै नयाँ क्षेत्रमा विकासको काम गर्नका लागि प्रवेश गर्छौं हामीलाई यस क्षेत्रका बारेमा स्पष्ट पार्ने चित्र, विभिन्न संस्था, विपन्न समूह, उनीहरूको अवस्था, सामाजिक संरचना आदिको वस्तुस्थिति विश्लेषण खास गरी शक्तिसन्तुलन र शक्तिसम्बन्धको दृष्टिले महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यस प्रकारको विश्लेषण गरी काम गरेमा उद्देश्यमा पुग्न सजिलो हुन्छ । स्थानीय तहमा सुशासन कायम गर्न त्यहा रहेका विविध संरचना, उनीहरूको शक्ति, शक्तिसम्बन्ध महत्त्वपूर्ण र जिम्मेवार हुन्छन् । शक्तिसम्बन्ध विश्लेषण नक्सामा एरोले देखाएका कुराले हामीलाई के बुझ्न सहयोग गर्छ भने वास्तवमा हामी शक्तिसम्बन्धमा परिवर्तका लागि काम गर्दैछौं, के हामी शक्तिशालीलाई परिवर्तन गर्न वा दबाव दिन वा प्रभावित गर्न वा जनताको तात्कालिक आवश्यकता पूरा गर्नका लागि मात्र काम गरिरहेका छौं । यी प्रश्न वा विषयले हामी आफैलाई वा हाम्रो संस्थालाई अधिकारमुखी वा आवश्यकतामा आधारित परिप्रेक्ष्यमा काम गर्छन्, प्रष्ट पार्नका लागि सहयोग गर्दछ ।

सत्र – ४ का लागि स्रोत सामग्री

४.१ राज्य, बजार र नागरीक समाजको परिभाषा

सामान्य भाषामा राज्य, बजार र नागरिक समाजको परिभाषा दिन सजिलो छैन । यस सम्बन्धी साहित्यका पुस्तकबाट विभिन्न परिभाषा लिन सकिन्छ । बौद्धिक परिभाषाको प्रवाहविना विकासमा अधिकारमुखी तरिकाको सन्दर्भमा भन्ने हो भने राज्य, बजार र नागरिक समाजको सामान्य अर्थ बुझ्नका लागि केही परिभाषा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

राज्य (State): राज्य भन्नाले त्यस्ता संस्थाहरूलाई जनाउँछ जसको अन्तिम लक्ष्य नागरिकहरूको सेवा गर्नु, उनीहरूका आधारभूत अधिकारहरू सुचिचित गर्नु, जनतालाई सुरक्षाको प्रत्याभूति गराउनु र समाजमा अमन-चैन (Law and Order) कायम राख्नु हो । राज्यको भौगोलिक सीमाको संरक्षण गर्ने अन्तिम अधिकार राज्यमा निहित हुन्छ । यो आधारभूत कार्य उचित रूपले पूरा गर्नका लागि राज्यले देशभरि आवश्यक संरचनाहरूको निर्माण र स्थापना गर्दछ । वर्तमान कालको सरकार (प्रजातान्त्रिक तरिकाले चुनिएको होस् वा अन्य तवरले नियुक्त) एउटा अस्तित्व (Entity) हो जसले माथि उल्लेख गरिएका राज्यका सबै संवैधानिक निकायहरू, सरकारी संस्थाहरूलाई सङ्गठित गर्ने र सञ्चालन गर्ने जिम्मेवारी पूरा गर्ने भूमिका उचित रूपमा निर्वाह गर्दछ । यस अर्थमा सरकार भनेको राज्यको एक अङ्ग हो र यसले मस्तिष्कको काम गर्छ । सरकार समय र आवश्यकताअनुसार परिवर्तनशील हुन्छ ।

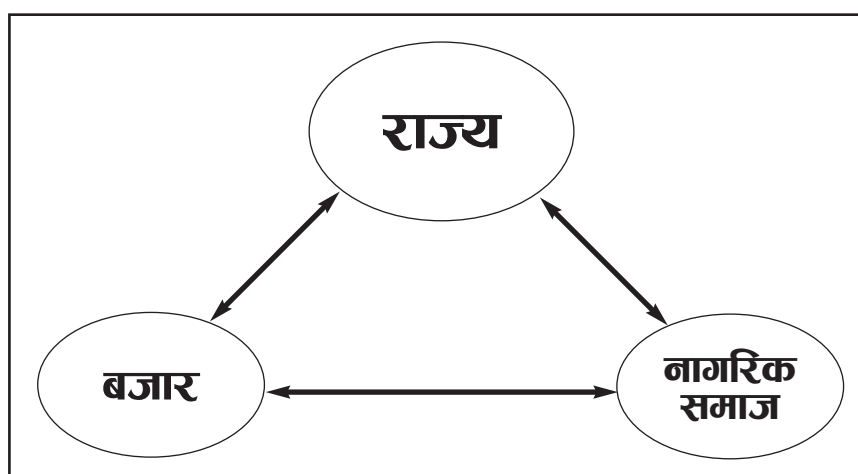
हिन्दू कुश-हिमाली प्रदेशको ग्रामीण क्षेत्रको सन्दर्भमा सबै सरकारी संस्थाहरू सहरी क्षेत्रमा बसेका छन् जस्तै: नगरपालिका लगायत गाउँ विकास समितिहरू (नेपाल), गाउँ पंचायतहरू (भारतमा, उत्तराञ्चल, अरुणाञ्चल, हिमाञ्चल, आसाम), गाउँ परिषद् (भारतको नागाल्याण्डमा), गाउँ दरबार (भारतको मेघालयमा) आदि सबै राज्यका अङ्ग हुन् । यसैअनुसार संवैधानिक अङ्ग तथा सरकारी संस्थाहरू जस्तै : सरकारी विद्यालय, अस्पताल आदि सरकारी स्वामित्वमा रहेका संस्थाहरू हुन् । राजनीतिक पार्टीहरू सरकारको अङ्ग हुने प्रयास गर्छन् ।

बजार (Market): बजार शब्दले नाफा कमाउने मुख्य उद्देश्यबाट स्थापना भएका सबै संस्थाहरूलाई जनाउँछ । यी संस्थाले नाफा कमाउने उद्देश्यले सामान उत्पादन गर्दछन्, बिक्री गर्दछन् र यससित सम्बन्धित सेवा बिक्री गर्दछन् । उद्योगहरू जस्तै : बैंक, वित्तीयसंस्थाका साथै सेवामुखी संस्थाहरू सबै बजारका अङ्ग हुन सक्छन् । केही मानिसहरू बजार शब्दको प्रयोग गर्नु भन्दा पनि निजी क्षेत्र भन्न बढी रुचाउँदछन् । यो शब्द पनि स्वीकार गर्न योग्य छ । निजीकरणको यस वर्तमान युगमा केही सरकारी संस्थाहरू पनि जस्तै: सरकारी बैंक, आदिको स्थापना पनि बजारका अन्य संस्था भैं नाफा कमाउने उद्देश्यले स्थापना गरिन्छन् । यस्ता संस्थाहरू राज्य र बजारमा आफ्ना शाखाहरू फैलाएर बसेका हुन्छन् । सरकारका नीति, उद्देश्यहरू अगाडि बढाउने अर्थमा यिनीहरू राज्यका पक्षमा हुन्छन् भने नाफा कमाउनु पर्ने अवस्थामा यिनीहरू बजार वा नाफा कमाउने पक्षमा हुन्छन् ।

नागरिक समाज (Civil Society): नागरिक समाज शब्दले औपचारिक वा अनौपचारिक संस्थाहरूलाई जनाउँछ जसको स्थापना सामान्यतया नाफा नकमाउने उद्देश्यले समाजका सदस्यहरूको उन्नति र भलाईका लागि स्थापना गरेको हुन्छ । यस्ता संस्थाहरूको मूलभूत उद्देश्य सामाजिक प्रकृतिका सेवाहरू प्रदान गर्ने र आफूले प्रतिनिधित्व गरेका समुदायको अधिकारको रक्षा गर्नु हो । सबै गैर-सरकारी संस्था, सामुदायिक संस्था, उपभोक्ता समूह (group), सङ्घ, सञ्जाल र स्वबलम्बी समूह नागरिक समाजको श्रेणी अन्तरगत पर्दछन् । जब स्वाबलम्बी समूहको साभा वा सर्वहिताय वा कल्याणको उद्देश्य हुन्छ तब यस्ता स्वाबलम्बी समूह जस्तै : भारतको (SEWA) पनि नाफा कमाउने व्यवसायको रूपमा सञ्चालन हुन सक्छ, । तसर्थ **नागरिक समाज** र **बजार**को बीचमा उभिएका हुन्छन् । न यता न उताका हुन्छन् । त्यसकारण यी तीनवटा शब्दमा भिन्नता पनि छ र कुनै कुनै अवस्थामा यी शब्दको आशय खप्टिएको पनि हुन्छ ।

8.2 सामाजिक संरचनामा शक्ति सन्तुलन: राज्य सबैभन्दा शक्तिशाली रूपमा

यस भन्दापूर्व सत्रहरूमा अधिकार सम्बन्धी सवाललाई समाजमा शक्तिसंरचना बीच के सम्बन्ध छ भन्ने कुरा देखाइएको थियो । त्यस कारण पहिले व्याख्या गरेअनुसार अधिकार लागि कार्य गर्नका लागि के कुरा जान्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ भन्ने के कस्तो सन्दर्भमा कति शक्तिशाली छन्, शक्तिसंरचनामा कसको कति पकड छ भन्नेमा जानकारी राख्नुपर्दछ । समाजमा शक्तिको स्वरूप अदृश्य र अस्थिर हुन्छ । शक्ति समय र परिस्थितिअनुसार परिवर्तनशील रहन्छ । तलको रेखाचित्रमा कस्तो परिस्थितिमा शक्ति राज्यमा निहित हुन्छ भन्ने कुरा जानकारीका लागि प्रस्तुत गरिएको छ ।

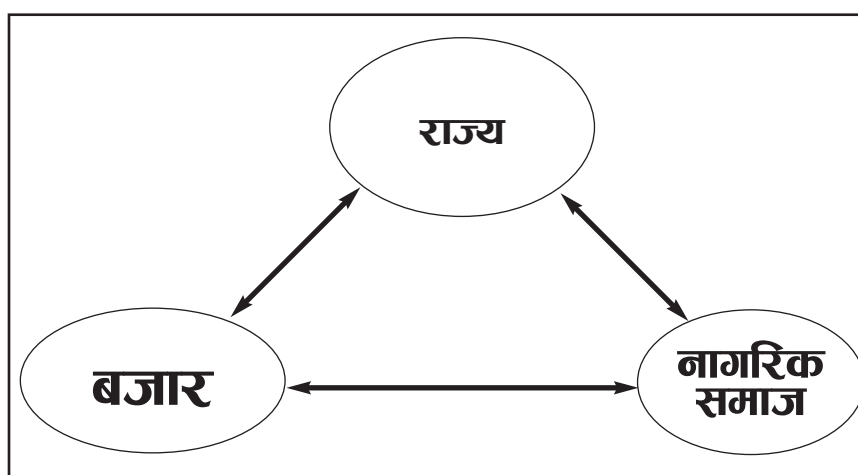
- यस रेखाचित्रमा राज्यलाई धेरै शक्तिशाली देखाइएको छ । एक तन्त्रीयशासन प्रणाली भएका देशहरूमा सामान्यतया यस्तो खालको परिस्थिति हुन्छ जहाँ शासक वर्गको सबै संस्थाहरू र संयन्त्रमाथि नियन्त्रण हुन्छ । (जस्तै-राजतन्त्र, निरंकुशतन्त्र, सैनिक शासन तानाशाही तन्त्र आदि) ।
- यस्तो परिस्थितिमा नागरिक समाज धेरै कमजोर हुन्छ । त्यस्तो अवस्थामा सरकारी संयन्त्रमाथि नागरिक समाजले नियन्त्रण गर्न सक्तैन ।
- बजार पनि कमजोर हुन्छ । यदि यस्तो परिस्थितिमा बजार राज्यको संयन्त्रसित मिल्दछ जसले गर्दा नागरिक समाजलाई अझ बढी कमजोर बनाउन सक्छ ।

यो एउटा शक्तिको खेल हो जुन राज्यले नियन्त्रण गर्दछ । यस्तो अवस्थामा राज्यसंयन्त्र नागरिक समाजका मानिसहरू शासन प्रणाली सञ्चालन गर्न पनि संलग्न हुन सक्छन् । तर शासन सञ्चालन प्रणाली बढो बुद्धिमानीपूर्वक सङ्गठित गरिएको हुन्छ ताकि अन्ततः यसले राज्यसंयन्त्रलाई नै प्रवर्द्धन गरोस् र नागरिक समाजलाई कमजोर बनाओस् । जब कुनै व्यक्ति मन्त्रीबाट हटाइन्छ तब ऊ नागरिक समाजलाई बलियो बनाउने भूमिका खेल्न सुरु गर्दछ ।

यदि कुनै विकासे कार्यकर्ताले सरोकारवालाहरू (Stakeholders) आफ्नो अनुभव वा समझदारीको आधारमा यस प्रकारको रेखाचित्र बनाउन लगायो भने उसले वास्तविक ठाउँ, जिल्ला र राज्य माथि उल्लेख भएको अवस्थामा मिल्ने खालको वस्तुस्थिति पाउन सक्दछ । माथिको सत्रमा बनाएको शक्तिनक्सा (Power map) नै विकासे कार्यकर्ताका लागि अधिकारमुखी तरिका र गरीबको अधिकारका बारेमा छलफल सुरु गर्ने विषयवस्तु बन्न सक्छ ।

8.3 सामाजिक संरचनामा शक्ति सन्तुलन: बजार सबैभन्दा शक्तिशाली रूपमा

पूर्व उल्लेख भएको रेखाचित्र भै तल दिइएको रेखाचित्र पनि सिकाइको साधनको (Tool) रूपमा तयार गरिएको हो । यस रेखाचित्रले कुनै देश वा राज्यको वास्तविक जीवनको वस्तुस्थितिलाई देखाउन सक्तैन । यद्यपि वर्तमान युगमा जीवनयापनका लागि बजार एक अपरिहार्य शक्तिशाली तत्वको रूपमा रहेको कुरा सबैले नस्विकारी विकल्पै छैन । यो वर्तमान समयको वास्तविकता हो । अझ बढी भन्नुपर्दा आधुनिक प्रविधिको विकासले (खास गरी सञ्चार) बजारलाई आफ्नो एउटा छुट्टै संसार सिर्जना गर्न सहयोग गरेको छ । बजारलाई राज्यको सीमाले छेकेको छैन । खुला बजार, विश्व बजार आदि धारणाको विकास भइरहेको छ । तल उल्लेख गरिएको रेखाचित्रले बजारको शक्तिको वास्तविक स्थितिलाई देखाउन सक्तैन । यद्यपि यसले छलफल प्रक्रियालाई अघि बढाउन भने अवश्य सहयोग गर्दछ साथै महत्त्वपूर्ण अर्थ राख्छ ।

- यस रेखाचित्रमा बजारलाई बढी शक्तिशाली देखाइएको छ । सामान्यतया यसमा परिस्थिति यस्तो हुन्छ जहाँ नीति नियमहरू अनियन्त्रित र खुला बजारले सञ्चालित गरेको हुन्छ ।
- यस्तो परिस्थितिमा राज्य र नागरिक समाज दुबै कमजोर हुन्छन् । वास्तवमा यो अवस्था बजारले “राज्य भन्दा माथि” (supra-state) सिर्जना गरेको कारणले राज्यले आफ्नो सार्वभौमिकता पनि गुमाउँछ र कहिलेकाहीँ आफ्नै राज्य सीमाभित्र पनि आफ्नो निर्णय र शक्ति लागु गर्न सक्दैन । बजार

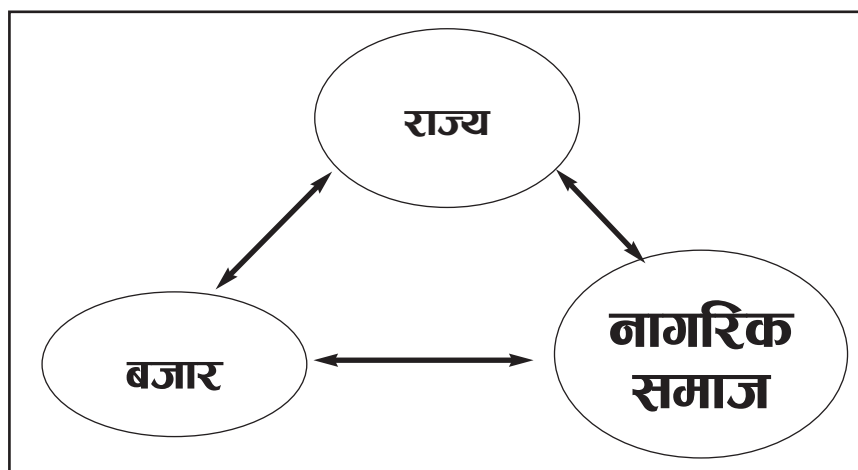
राज्यको नियन्त्रणभन्दा बलियो र माथि हुन्छ । अहिले विश्व व्यापार सङ्गठनको (WTO) वर्चस्व अर्थात् बजार माथिको नियन्त्रणको वस्तुस्थिति यसको उदाहरण हो । यसरी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार कम्पनीहरूको शक्तिमा वृद्धि हुँदै जान्छ र राज्यको शक्ति विस्तारै क्षीण हुँदै जान्छ ।

- यस्तो परिस्थितिमा राज्यले चाहेर पनि नागरिक समाजलाई शक्तिशाली बनाउन सक्दैन । बजारले नीति निर्माण प्रक्रियामा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले प्रभाव पार्छ । नीति निर्माताहरूलाई थोरै धनी मानिस वा कम्पनीहरूले आफ्नो फन्दामा पार्छन् ।
- यस प्रकारको समाजमा अधिकारमुखी सुशासनको नमूना सम्भव हुँदैन । समाजमा हरेक कुरा पैसासँग गासिएका हुन्छन् । शक्तिलाई पैसाले नियन्त्रित गरेको हुन्छ ।

धनी मुलुक तथा कम्पनीहरूले विश्व व्यापीकरणको नाममा सिर्जना गरेको यो परिस्थिति संसारभरिका देशहरूका लागि वर्तमानको नकारात्मक परिणाम हो । हिमाली सन्दर्भमा यस्तो बजारबाट नियन्त्रित विश्व व्यापीकरणले आर्थिक रूपले विपन्न समुदायलाई नराम्रो असर गर्ने कुरा निश्चित छ । त्यसकारण सामुदायिक वकालतकर्ताहरूले यस विषयमा जनतामा विवेचनात्मक चेतना जगाउन सकेमा पहाडी भेकमा बसोबास गर्ने समुदायमा विश्वव्यापीकरणको छनोट गर्ने (selective attitude) वा नगर्ने भन्ने खालको प्रवृत्तिको विकास हुन सक्छ । पूर्व सत्रमा व्याख्या गरेको शक्ति विश्लेषण नक्सा भैं यहाँ पनि आफूले काम गर्ने गरीब जनताको जीवनमा त्यस्ता बजारका कुन् कुन् तत्त्वले हानी गर्छ स्पष्ट रूपमा पहिचान हुने गरी शक्तिनक्सा (power map) बनाउन सहजकर्ताले सहभागीहरूलाई सहयोग गर्नुपर्दछ । यस प्रकारको अभ्यासले सहभागीलाई समुदायमा वकालती प्रक्रिया थालनी गर्दा कुन् र कस्ता समूहमा वा संस्थालाई लक्षित गरी कार्य गर्ने भन्ने विषयमा विचार गर्न उत्प्रेरणा जगाउने (brainstorming) कार्यको धरातल तयार गर्न ठूलो सहयोग पुग्नसक्छ ।

8.8 सामाजिक संरचनामा शक्तिसन्तुलन: सबभन्दा शक्तिशाली रूपमा नागरीक समाज

राज्य र बजार दुबैको जननी नागरिक समाज हो । परिणामस्वरूप राज्य र बजार कुनैमा पनि आफ्नो भूमिका नभएको व्यक्ति नागरिक समाजको एक भागको रूपमा रहन्छ । परिवारलाई नागरिक समाजको आधारभूत एक इकाईको रूपमा हेर्न सकिन्छ । यद्यपि सबै देशमा जनसङ्ख्याको ८० प्रतिशत जनता कुनै न कुनै प्रकारले नागरिक समाजमा रहेका भए तापनि धेरै ठाउँमा उनीहरू कमजोर भएका हुन्छन् । राज्य र बजारले नागरिक समाजलाई सधैंभरि कमजोर तुल्याउन “फुटाएर शासन गर” भन्ने परम्परागत रणनीति अपनाएको हुन्छ । नागरिक समाज दुई पक्ष (राज्य र बजार) भन्दा शक्तिशाली भयो भने यसले दुबै पक्षमाथि नियन्त्रण गर्न सुरु गर्नसक्छ । यो कुरा सत्ताधारी वा शक्तिशालीहरूका लागि स्वीकार्य हुँदैन ।

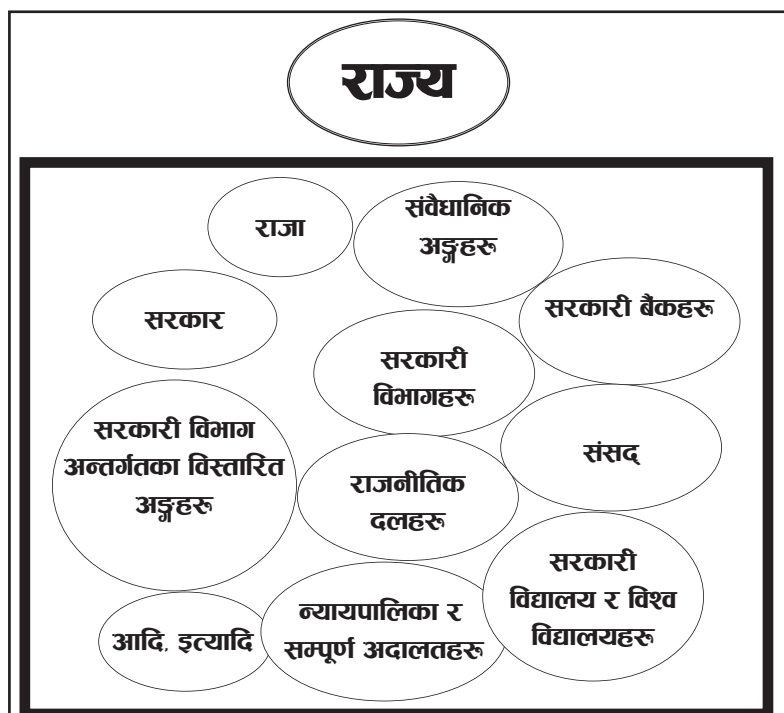
- यहाँ नागरिक समाजलाई, राज्य र बजार भन्दा तुलनात्मक रूपमा बढी शक्तिशाली देखाइएको छ । सिद्धान्ततः यस्तो परिस्थितिको विकास हुनका लागि नागरिक आफ्नो अधिकारप्रति अत्यन्त सचेत हुनुपर्दछ र राज्य र बजारले सार्वजनिक कार्य व्यवस्थापन प्रक्रियामा जनअनुकूल तरिका अपनाएको छ भन्ने कुरामा निश्चिन्त भएको हुनुपर्दछ । परिणामस्वरूप राज्य संयन्त्रले जनता नै राज्यले सञ्चालन गर्ने सबै क्रियाकलाप तथा नीति निर्माणका स्रोत हुन् र सर्वोपरी हुन् भन्ने कुरामा विश्वास गर्दछ ।
- यस्तो अवस्थामा राज्य र बजार वास्तवमा कमजोर चाहिँ हुँदैनन् बरु जनताप्रति उनीहरू बढी जवाफदेही हुन्छन् किन भने उनीहरूले जनताका अधिकार नकार्न सक्तैनन् ।

आज हामी नागरिक समाज आन्दोलनको (movement) युगमा प्रवेश गर्दै छौं किन कि यस युगलाई नागरिक आन्दोलनको युग पनि भन्दछन् । यो आन्दोलन प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तमा आधारित भएको हुँदा यसलाई कसैले पनि रोक्न सक्तैन । रचनात्मक र जवाफदेही नागरिक समाज कहिल्यै पनि हानिकारक हुन सक्तैन । बरु यसले आफ्नो वरिपरि रहेको सामाजिक संरचनालाई नियन्त्रण जनतालाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर गर्दछ । प्रजातान्त्रिक समाजको लक्ष्य पनि यही नै हो ।

४.५ विभिन्न वर्गमा संस्थाहरू - राज्य

(नेपालको उदाहरण)

राज्यको तरिका व्याख्या गर्नका लागि तलको उदाहरण सहभागीको सिकाइको सामग्रीको रूपमा दिइएको छ । यो उदाहरण एउटा समष्टीगत मात्र हो किन कि यसमा राज्यलाई राष्ट्रिय स्तरमा मात्र हेरिएको हुन्छ न कि क्षेत्रीय वा स्थानीय तहमा । कसैले आफ्नो वास्तविक परिस्थितिका आधारमा विश्लेषण गरेको खण्डमा यो भन्दा विशेष गहिराइमा पुग्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि सरकारी विभाग वा न्यायपालिका अन्तरगतका विभागहरू र न्यायपालिकाका हरेक तहका शाखाहरूको विस्तारमा सूची तयार गर्न सकिन्छ ।

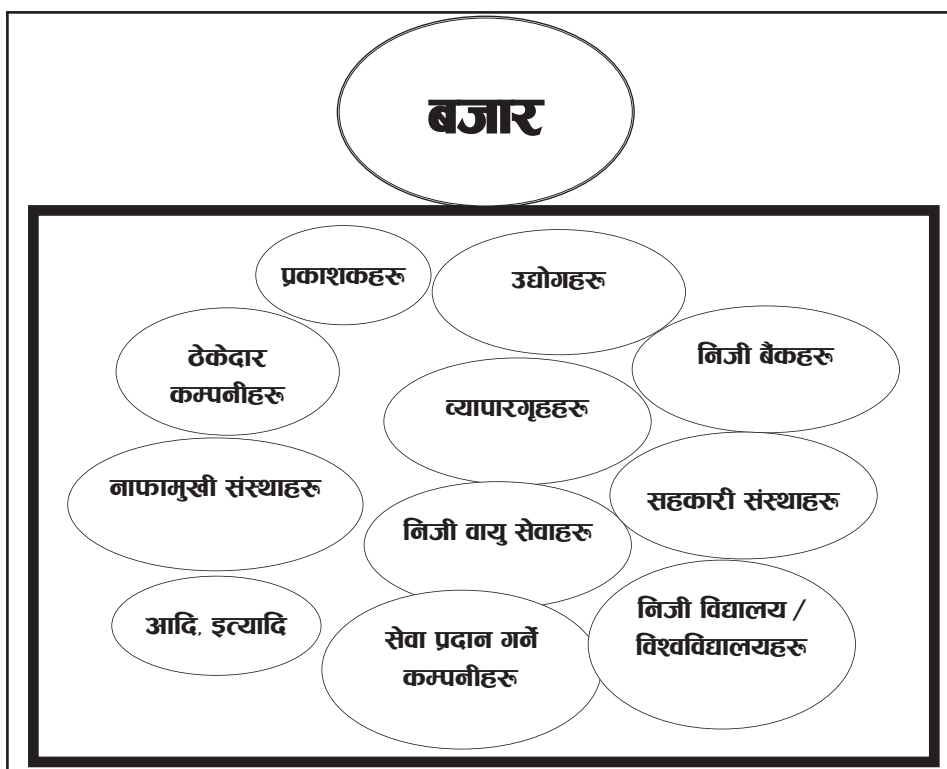
- कहिलेकाहीं राजनीतिक दलहरूलाई पनि नागरिक समाजको संस्थाका रूपमा देख्न सकिन्छ । उनीहरू गरीब जनताका पक्षमा धेरै बोल्छन् । यस कारण कसै कसैले राजनीतिक दललाई नै नागरिक समाजका रूपमा पनि लिने गरेको पाइन्छ । यदि राजनीतिक दलको अन्तिम लक्ष्य हेर्ने हो भने उनीहरूले कुनै न कुनै दिन सरकार सञ्चालन गर्न सक्छन् । राजनीतिक दलको अन्तिम लक्ष्य भनेको सरकारमा पुग्ने नै हो । त्यसकारण राजनीतिक दललाई पनि पूर्व सत्रमा व्याख्या गरेअनुसार राज्यको एउटा विस्तारित रूपमा लिन सकिन्छ । यदि कुनै राजनीतिक दलले सरकार बनाउने उद्देश्य नराखी काम गर्छ, गरीब तथा छेउलगाईएका जनताको पक्षमा आवाज उठाउँछ भने यस्ता दललाई नागरिक समाजको एक भागको रूपमा लिन सकिन्छ ।
- राज्यले प्रवर्द्धन गरेका नाफामुखी व्यवसायिक संस्थाहरूलाई (profit making entities) निर्णय गर्ने र कार्यसम्पादनका लागि केही हदसम्म स्वायत्तता प्रदान गरिएको हुन्छ । यद्यपि यीनीहरू आफ्ना सरकारबाट अति प्रभावित हुन्छन् । (खास गरी दक्षिण एसियाली मुलुकमा) । कहिलेकाहीं यी संस्थाहरू राज्यका विभाग (Regular state Department) भन्दा पनि बढी तानाशाही प्रवृत्तिका हुन्छन् । त्यसकारण राज्यद्वारा प्रवर्द्धन गरिएका संस्थाहरूलाई राज्यकै एक भागको रूपमा ग्रहण गर्नु उचित हुन्छ भन्ने सल्लाह दिइन्छ खास गरी शक्तिविश्लेषणका उद्देश्यका लागि ।

8.6 विभिन्न वर्गमा संस्थाहरू - बजार

(नेपालको उदाहरण)

यो उदाहरण पनि सिकाईका उद्देश्यले तयार पारिएको हो । बजारको उत्पत्ति धेरै संस्थाको एक जटिल संस्थागत संरचनाले (set up) भएको हुन्छ जुन सबै संस्थाको गणना गर्न सकिँदैन । सामान्यतया जनताका अधिकारसँग सम्बन्धित सबै खराबीहरूका लागि राज्य जवाफदेही हुन्छ भन्ने धारणा छ । पूर्वकालमा जनतालाई सेवा तथा सुविधाहरू प्रदान गर्नु राज्यको जवाफदेहिता हुन्थ्यो भने अहिले जनतालाई त्यस्ता सेवा बजारले प्रदान गरिरहेको छ । यो आजको वास्तविकता हो । त्यसकारण बजारसँग सम्बन्धित संस्थाहरूको सावधानीपूर्वक विश्लेषण हुनु आवश्यक छ । यो शक्तिको खेल राम्रोसँग नबुझी हुँदैन । यो तल दिएको उदाहरणलाई कुनै निश्चित सूक्ष्म (micro location) स्थानको सन्दर्भमा काम गर्न वास्तविक जीवन परिस्थितिका आधारमा विश्लेषण गर्नका लागि उपयुक्त हुन सक्तछ ।

- सबै व्यक्तिगत नाफामुखी कम्पनीहरू बजारको छाता अन्तरगत पर्दछन् भन्ने कुरा विर्सन हुँदैन । तर यस्ता सबै सङ्घसंस्थाहरू नागरिक समाजको एउटा भाग हुन् । उदाहरणका लागि सबै ट्याक्सी कम्पनीहरू बजारको एक हिस्सा हुन् । तर ट्याक्सी व्यवसायीहरूको सङ्गठन नागरिक समाजको एक भाग हुने । त्यसकारण यस्ता सङ्घसंस्थाहरूले खालि नाफामा मात्र ध्यान दिनु हुँदैन । यसका साथै उनीहरूले सामाजिक जिम्मेवारी पूरा गर्ने कुरामा पनि ध्यान दिनु पर्दछ ।
- कहिलेकाहीं एउटै व्यक्तिले पनि फरक फरक भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ । यस्तो अवस्थामा व्यक्ति भन्दा उसको भूमिकाको वर्गीकरणलाई महत्त्व दिन सकिन्छ । उदाहरणका लागि एकजना सांसद् उसको क्षेत्रमा कार्यरत गैर-सरकारी संस्थाको सक्रिय सदस्य हुनसक्छ र साथसाथै सहरमा उसको आफ्नो व्यापारगृह पनि हुनसक्छ । त्यसकारण उसले खेल्ने भूमिका व्यक्ति स्वयंप्रति नभई राज्य, बजार अथवा नागरिक समाजप्रति हुन्छ । त्यस्तै गरेर परिवार सदा नागरिक समाजको एक हिस्सा हो । तर पनि सम्बन्धित कार्य सम्पादन गर्दा परिवारका सदस्यहरूले विभिन्न भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् । त्यसैले व्यक्ति आफै नभई उसले खेल्ने भूमिकाको वर्गीकरण गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा नबिर्सनु महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

४.७ विभिन्न वर्गमा संस्थाहरू- नागरिक समाज

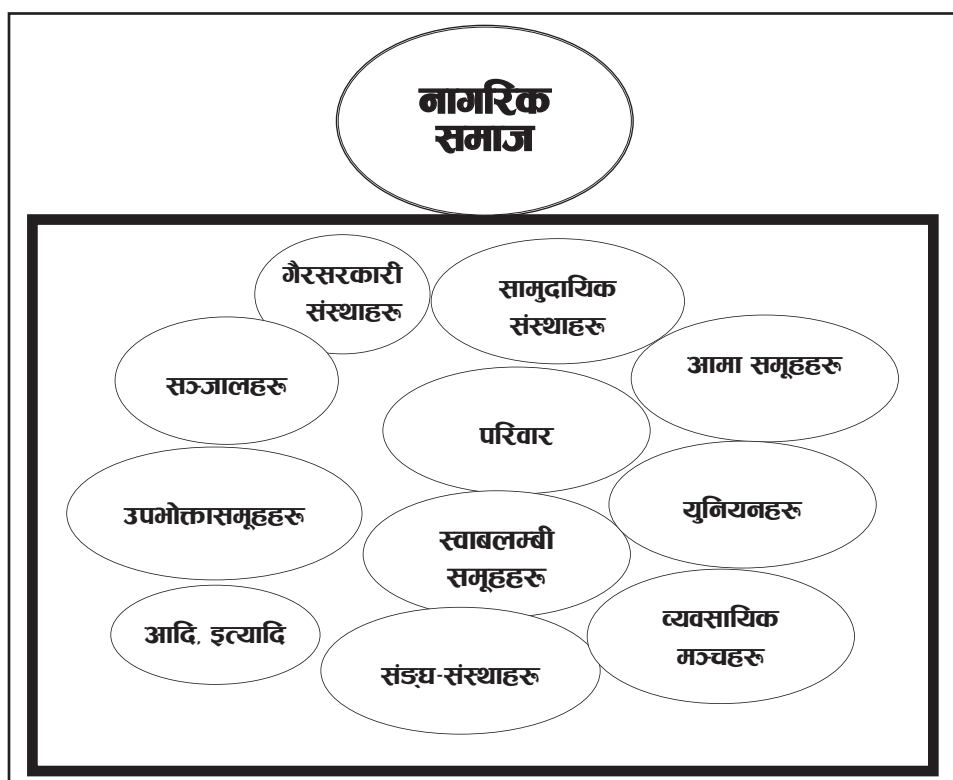
(नेपालको उदाहरण)

नागरिक समाजले जनताको सबैभन्दा ठूलो भागलाई ओगटे पनि यो अरू दुई क्षेत्र जस्तो ठूलो संस्थागत संरचनाको (Set up) रूपमा विकसित हुन सकेको छैन । सबै परिवार नागरिक समाजका अङ्गहरू हुन् । तर परिवार भन्दा बाहिर सङ्गठित नभएसम्म यिनीहरूले कुनै पनि महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्न सक्तैनन् । कुनै पनि देशको राज्य प्रणाली र वास्तविक प्रजातन्त्रको तहले नागरिक समाजमुखी संस्थाहरूको संख्या र भूमिकालाई निर्धारण गर्दछ । अधिकांश हिमाली देशमा प्रशस्त नागरिक समाजका संस्थाहरू भर्खर भर्खर देखा पर्न थालेका छन् । तल प्रस्तुत भएको रेखाचित्रले सहभागीको आफ्नो देश वा क्षेत्रका नागरिक समाजका संस्थाहरूको अवस्थाका बारेमा केही जानकारी दिन्छ ।

- नाफामुखी तथा नाफारहित संस्था सम्बन्धी छलफलको महत्त्वपूर्ण विषयवस्तु हो । धेरै मानिस के तर्क गर्छन् भने नागरिक समाजले पनि नाफा कमाइरहेका छन् । नाफा कमाए पनि यसमा आधारभूत भिन्नता छ । यो भिन्नता भनेको उनीहरूको काम गर्ने प्रक्रिया नाफा नकमाउने भएपनि स्वतः नाफा आर्जन हुन सक्छन् । तर बजारको जस्तो सामान बिक्री गर्ने उद्देश्य नै नाफा कमाउने जस्तो भने हुँदैन । बजारमुखी संस्थाहरूको प्राथमिकता नै नाफा कमाउने हो भने नागरिक समाजको समाज सेवा गर्ने हो । अप्रत्यक्षरूपमा नाफा भए पनि उद्देश्य नाफा कमाउने होइन । उदाहरणका लागि एउटा गैरसरकारी संस्थालाई प्रतिस्पर्द्धाका आधारमा छनोट गरी अनुसन्धानको कार्य गर्न जिम्मेवारी दिएको हुन्छ भने उसको प्रमुख उद्देश्य काम राम्रो गर्ने हुन्छ व्यापार होइन । यद्यपि त्यस संस्थाले काम सकेपछि केही पैसा बचाउन सक्तछ । यस मामिलामा बचत भएको पैसा संस्थाका सदस्यहरूलाई बाँडिदैन । अर्को कुरा नाफामुखी परामर्शदात्री संस्था (Consulting firm) वा कम्पनीले पनि यस्ता अनुसन्धान कार्य सम्पादन गर्न सक्छ । परामर्शदात्री संस्थाले बचत रकम कानुनी रूपमा नै सदस्यहरू

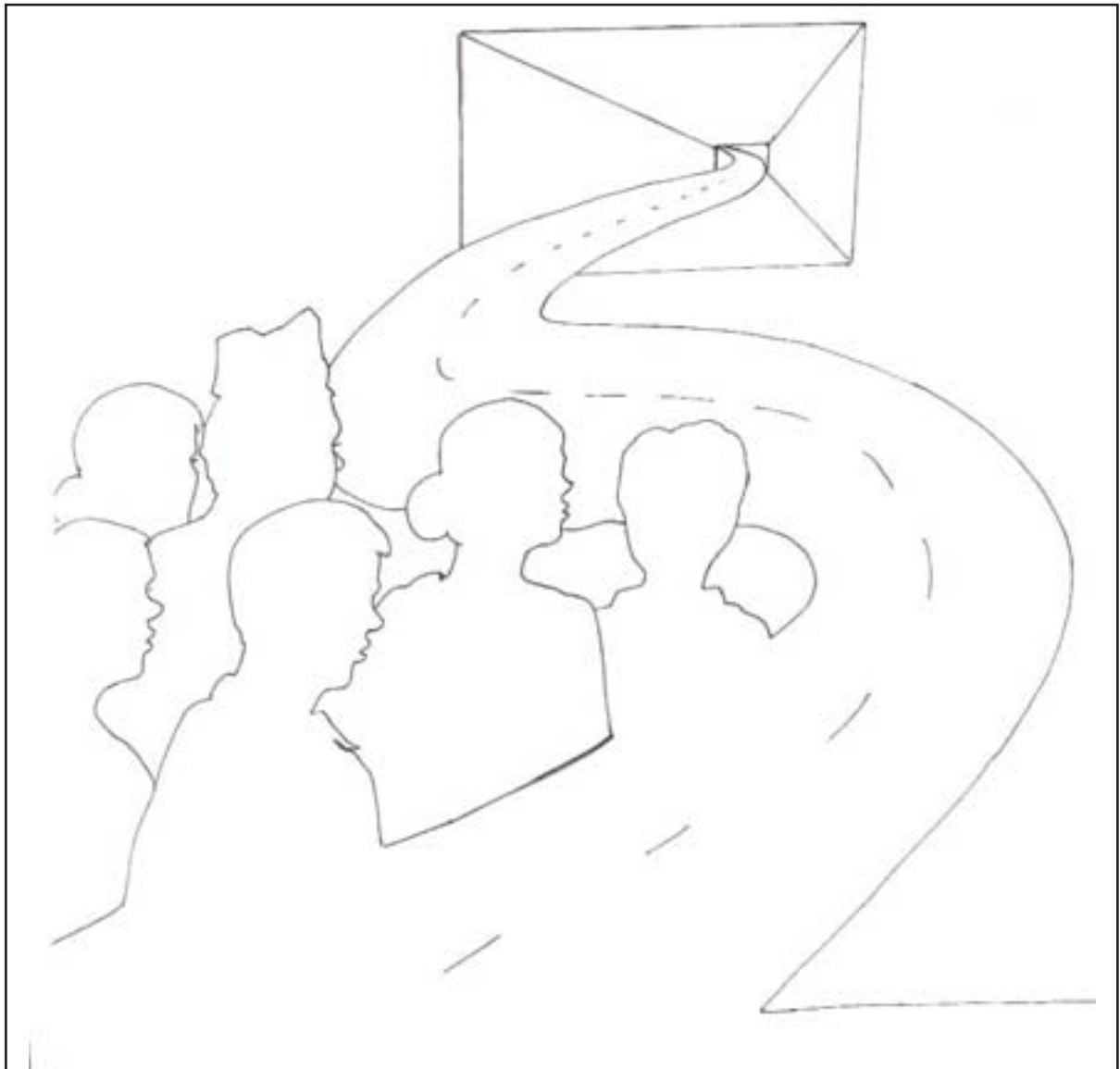
बीच बाँडफाँड गर्न सक्छ । यसरी आएको रकम नै कम्पनीको स्थापना कालमा लगानी गरेको प्रतिफल हुन्छ ।

- याद गर्नु पर्ने कुरा के छ भने गैरसरकारी संस्था वा सामुदायिक संस्थाको प्रवर्द्धनका लागि पनि लगानी गर्नु पर्ने हुन्छ । केही व्यक्तिहरूमा दानभावना भएको ले यस्ता संस्थाका लागि परोपकारको उद्देश्यले पैसा दिन चाहन्छन् । यी सबै अवस्थामा हेर्दा के पाइन्छ भने निश्चित रूपमा विभिन्न वर्गमा पर्ने संस्थाहरूको बीचमा अन्तरसम्बन्ध तथा केही न केही समानता अवश्य रहन्छ ।

दोस्रो दिन

- जनवकालतको अर्थ र उद्देश्य
- जनवकालत र सुशासनको सम्बन्ध
- जनवकालतका चरणहरू - सवाल पहिचान र विश्लेषण

सत्र - ५

जनवकालतको अर्थ र उद्देश्य

समय: २ घण्टा

सत्रको समग्र उद्देश्य

जनवकालतको वैचारिक धारणाको ढाँचा, रणनीति र साधनहरूका बारेमा परिचित हुनु ।

सत्रको विशेष उद्देश्य

- पहिलो दिनका सत्रहरूको पुनरावलोकन गर्ने ।
- जनवकालतका विभिन्न परिभाषाको विश्लेषण गर्ने ।
- स्थानीय सन्दर्भमा जनवकालतको प्रासंगिकता जाँच गर्ने ।
- जनवकालत के हो वा के होइन भन्ने कुरा पहिचान गर्ने ।

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप ५.१ पहिलो दिनको पुनरावलोकन	३०	(३०)
क्रियाकलाप ५.२ जनवकालतको एउटा परिभाषाको सिर्जना	४५	(७५)
क्रियाकलाप ५.३ जनवकालतको लक्ष्य र उद्देश्य	१५	(९०)
क्रियाकलाप ५.४ जनवकालत के होइन	१५	(१०५)
क्रियाकलाप ५.५ पूर्णछलफल र निष्कर्ष	१५	(१२०)

पूर्व तयारी

- तालिम कार्यशालाको यो महत्त्वपूर्ण सत्र भएकाले बढो होसियारीपूर्वक सञ्चालन गर्नुपर्दछ । जनवकालत संस्था वासिङ्गटन, अमेरिका र राष्ट्रिय जनवकालत अध्यायन केन्द्र, पुना, भारतले दिएका दुईवटा परिभाषा यस निर्देशिकामा समावेश गरिएका छन् । यद्यपि सहजकर्ताले जनवकालतका बारेमा गहिरो अध्ययन र अनुभवबाट राम्रो ज्ञान हासिल गरेको हुनुपर्दछ ।
- विशेष गरी सहजकर्ताले सैद्धान्तिक पक्षलाई फिल्डबाट हासिल गरेका व्यावहारिक उदाहरणसित सम्बन्धित गराउन सक्नुपर्दछ ।
- केही प्रकाशित सामग्री, पुस्तक, लेख, सन्दर्भ सूची, पत्रिका आदि तालिम कक्षमा प्रदर्शनका लागि तयार गर्नुपर्दछ । जनवकालतको सैद्धान्तिक पक्षमा जानकारी बढाउन चाहने सहभागीलाई प्रदर्शनमा राखिएका सामग्रीको अध्ययन गर्न लगाउन सकिन्छ । यसका लागि तालिम कक्षभित्र एउटा कुनामा त्यस्ता पाठ्य सामग्री प्रदर्शन गर्ने ठाँउ बनाउन सकिन्छ ।
- अध्ययन र अनुसन्धान गर्न चाहने व्यक्तिका लागि यदि आफूलाई थाहा भएमा वा सम्भव भएमा इन्टरनेटको वेबसाइट बताइ दिन सके सहभागीका लागि लाभदायक हुन्छ ।

यस सत्रका लागि आवश्यक सामग्री

- स्रोत सामग्री ५.१ जनवकालत : धारणात्मक समझदारी ।
- स्रोत सामग्री ५.२ जनवकालतका लक्ष्य र उद्देश्य ।
- स्रोत सामग्री ५.३ कुन् कुरा जनवकालत होइन ।
- स्रोत सामग्री ५.४ अधिकारमुखी र जनवकालतका तरिका बीच सम्बन्ध ।
- स्रोत सामग्री ५.५ जनवकालतका लागि साधनहरू ।
- स्रोत सामग्री ५.६ अभिनयका लागि दृश्यलेख (scenario)

अन्य सामग्री

सहजकर्ताहरूका लागि सुझाव - ५

क्रियाकलाप ५.१ अधिल्लो दिनको पुनरावलोकन ।

समय: ३० मिनेट

सहभागीकेन्द्रित वा सहजकर्ताकेन्द्रित विधिको प्रयोग गरी पूर्व दिनका गतिविधिहरूको पुनरावलोकन गर्न सकिन्छ । सहभागीकेन्द्रित विधिअनुसरण गरी अधिल्लो दिनका पुनरावलोकन गर्दा २, ३ जना सहभागीलाई पुनरावलोकनको जिम्मा दिइएमा राम्रो हुन्छ । हरेक दिनको सत्रको समीक्षाका लागि त्यसै दिनका भिन्न भिन्न सहभागीको एक समूह बनाउनु पर्दछ ताकि उनीहरूले भोलिपल्ट बिहान पहिलो सत्र सुरु हुनुपूर्व अधिल्लो दिनका सत्रको पुनरावलोकन गर्नसक्न् । अधिल्लो दिनका सत्रको विषयमा दैनिक पुनरावलोकन गर्नुपर्दछ । यसका लागि सहजकर्ता आफैले वा सहभागीलाई सोधेर वा स्वेच्छाले पुनरावलोकनकर्ताको छनोट गर्न सकिन्छ ।

सहभागीकेन्द्रित विधिको अनुसरण गर्न अथवा अन्य कुनै उपयुक्त विधिको प्रयोग गरी एक जना सहजकर्ताले तल उल्लेख भएअनुसार सत्रको प्रक्रिया सुरु गर्नसक्दछन् ।

- सत्रको सुरुमा सहभागीलाई तालिमका लागि गरिएको व्यवस्थाका बारेमा जस्तै : खाना, बस्ने, र अन्य समस्या वा मुद्दा केही छुन कि भनेर सोध्नु पर्दछ । बसाईको व्यवस्था सुविधाजनक भएन भने सहभागीको तालिममा मन लाग्दैन र सिकाइमा नकारात्मक असर पर्दछ । यदि कसैले कुनै प्रकारको समस्या सम्बन्धी कुरा उठाए भने त्यसको समाधान तुरन्त गर्नुपर्दछ वा समस्यालाई तत्काल सम्बन्धित व्यक्ति समक्ष पुऱ्याई दिनुपर्दछ । यदि कसैले गम्भीर प्रकारको कुरा उठाएमा उसलाई समस्या बारे छलफल गर्न अलगगै कुनै समय दिनुपर्दछ वा सहजकर्तालाई भेट्न अनुरोध गर्नुपर्दछ ।
- सहभागीलाई हिजो के भयो ? भनेर खुला प्रश्न गर्दै सत्रको सुरु गर्नुपर्दछ । यो पनि अधिल्लो दिनको एक प्रकारको पुनरावलोकन हो । केही सहभागीका प्रतिक्रिया सुनिसकेपछि अधिल्लो दिनका सत्रको प्रभावकारिताका बारेमा छोटकरीमा सहभागीको विचार माग्ने । यो खण्डमा १५ मिनेट भन्दा बढी समय दिनु हुँदैन ।
 - **विषयवस्तु** : अधिल्लो दिनमा छलफल भएका सबै विषयवस्तु प्रस्ट भए नभएको कुरा सुन्ने र आफ्ना विचार सहभागी सामू राख्ने । विषयवस्तुबाट उनीहरू कतिको प्रभावित भए भन्ने कुरा बुझ्नु पर्दछ । तर यसो गर्दा अधिल्लो दिनमा छलफल भएका सबै विषयलाई स्मरण गराइ दिनु आवश्यक हुन्छ ।

सहभागीको स्तर : सहभागीताका बारेमा आफ्ना धारणा सहभागीसित आदान प्रदान गर्नुपर्दछ । उदाहरणका लागि यदि कुनै सहभागी बढी बोल्ने, कुनै कम बोल्ने या बोल्दै नबोल्ने या कुनैले अर्कोलाई होच्याउने वा सत्र छाडेर हिड्ने जस्ता कुरा भएको अनुभव भएमा सहभागीलाई यस्ता कुरा बताउनु पर्दछ र त्यस्ता क्रियाकलाप हुन नदिन के गर्नुपर्दछ भन्ने कुरामा सहभागीसित सूझाव माग्नु पर्दछ ।

समयको पालना : सत्रको प्रस्तुतीकरण तथा छलफलका लागि निर्धारित समय पुग्यो या पुगेन, निर्धारित समयभित्र विषयवस्तु समेट्न सकियो कि सकिएन, तोकेको समयमा सहभागी आए कि आएनन् भन्ने विषयमा

आफ्नो विचार दिनुपर्दछ । यदि निर्धारित समय अपुग छ भन्ने लागेमा आवश्यक छलफल गरी परिवर्तन वा समायोजन गर्नुपर्दछ ।

- **अन्य रोचक घटना** : यदि अन्य कुनै रोचक घटना वा शिक्षात्मक रोचक सवालहरू भएमा सहभागीसित आदान प्रदान गर्नुपर्दछ ।
- अधिल्लो दिनमा सञ्चालित सत्रले सहभागीलाई के कस्तो प्रभाव पार्यो भन्ने कुरा सोध्नुपर्दछ । सहजकर्ताले सहभागीका कुरा धैर्यताकासाथ सुन्नु पर्दछ । यदि सहभागीले कुनै सुझाव दिएमा त्यस्ता सुझावलाई टिपोट गरी राख्नु पर्दछ ताकि आगामी सत्रमा सुधार गर्न सकियोस् । यो छलफल समय सीमासम्म गर्न सकिन्छ ।

क्रियाकलाप ५.२ जनवकालतको एउटा परिभाषा सिर्जना गर्नु

समय: ४५ मिनेट

यो सत्रलाई विभिन्न तरिकाले प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । एउटा तरिका तल उल्लेख गरिएको छ जुन समूह कार्यको माध्यमबाट गरिने छ ।

- जनवकालतको अर्थ प्रष्ट पार्नका लागि व्यक्तिगत तथा समूह कार्य ।
 - सर्वप्रथम प्रत्येक सहभागीलाई व्यक्तिगत रूपमा **जनवकालत के हो ?** भनेर प्रश्न गर्दा जनवकालतका बारे सहभागीको दिमागमा तत्काल जे जस्तो विचार उत्पन्न भइ उत्तर आउँदछ जस्ताको तस्तै छोटो वाक्य वा एक शब्दमा कागजमा लेख्न लगाउने ।
 - त्यसपछि सहभागीलाई दुई दुई जनाको जोडी बन्न लगाई जनवकालतको धारणाका विषयमा आएका शब्द वा वाक्यमा छलफल गरी उएटा साझा सूची तयार गर्न लगाउने ।
 - त्यसपछि सहभागीलाई चारजनाको समूह बन्न लगाउने तथा उनीहरूले दुई जनाको समूहमा तयार पारेका बुँदाहरूको सङ्कलन गरी ती बुँदाहरूबाट जनवकालतको पूर्णपरिभाषा तयार गर्न लगाउने ।
 - त्यसपछि प्रत्येक समूहलाई उनीहरूले तयार गरेको परिभाषालाई प्रस्तुत गर्न लगाउने । प्रस्तुत गर्दा कुनै पनि माध्यमको प्रयोग गर्न सकिन्छ । सहभागीले तयार गरेको परिभाषाका मुख्य मुख्य शब्दलाई सहजकर्ताले रेखाङ्कित गरिदिनुपर्दछ ।
 - प्रत्येक समूहलाई आफूले तयार पारेको परिभाषा प्रस्तुत गर्न लगाउने । त्यसपछि एक सहजकर्ताको हैसियतले समूहबाट सुझाव लिइसकेपछि सबै परिभाषाका मुख्य शब्दमा रेखाङ्कित गर्नुपर्दछ ।
 - त्यसपछि सम्पूर्ण सहभागीलाई चार समूहरूमा विभाजन गरी उनीहरूले तयार गरेको परिभाषाबाट निकालिएका मुख्य मुख्य शब्दहरूको सूची तयार गरी जनवकालतको पूर्ण परिभाषा तयार गर्न लगाउने ।
 - विशेष परिस्थितिमा समूहको अवस्था हेरी आधारभूत चरणहरूलाई घटाउन पनि सकिन्छ । यसको सामान्य सिद्धान्त के हो भने व्यक्तिको बुझाइलाई सामूहिक बुझाइमा परिणत गर्नु हो ।
- हरेक समूहलाई आफूले तयार गरेको परिभाषा प्रस्तुत गर्न लगाउने । अन्त्यमा समूहले भनेका मूल शब्दहरूको प्रयोग गरी जनवकालतका चारवटा परिभाषा तयार हुन्छन् ।
- स्रोत सामग्री ५.१ मा उल्लेख भएका जनवकालतका विभिन्न परिभाषा पूर्णछलफलको यस सत्रमा प्रस्तुत गर्न सहभागीलाई लगाई सहभागीबाट बनाइएका परिभाषाका मुख्य शब्दहरूसँग के समानता वा फरक छ भन्ने कुरा पता लगाउन तुलनात्मक विवेचन गर्ने । त्यसपछि आफ्नो समूहबाट आएको मुख्य शब्द र

अन्य समूहबाट आएको परिभाषाको मुख्य शब्द बीच कुनै दृष्टिकोणले एकअर्कामा सम्बन्धित छन् त्यसको विश्लेषण गर्ने ।

क्रियाकलाप ५.३ जनवकालतको लक्ष्य र उद्देश्य

समय: १५ मिनेट

- स्रोत सामग्री ५.२ मा उल्लेख भएका जनवकालतका उद्देश्य र लक्ष्य प्रस्तुत गर्ने ।
- यदि समय पुग्छ भने हिन्दु कुश हिमाली क्षेत्रमा जनवकालत किन आवश्यक छ भन्ने प्रश्न गर्दै सहभागीसँग छलफल सुरु गर्न समय मिलाउने । सहजकर्ताले आफ्नो समयको व्यवस्थापन आफैले गर्नुपर्दछ । यदि यो समय धेरै लामो हुन्छ भने सहभागीलाई सत्रको अन्त्यमा छलफल गरिने कुराको आश्वासन दिँदै सत्र समाप्त गर्ने ।

क्रियाकलाप ५.४ जनवकालत के होईन

समय: १५ मिनेट

धेरै मानिसले जनवकालतलाई धेरै विषयसित जोड्ने गरेका छन् । परिणामस्वरूप जनवकालत शब्दको अर्थ किटानका साथ यही हो भन्न कठिन तथा अस्पष्ट हुन गएको छ । यस प्रकारको द्विविधा हटाउन छलफल गर्न योजना बनाइएको हो । अतः सहजकर्ताले अर्को सत्र सुरु हुन अगावै यस विषयमा पनि प्रष्ट हुनु आवश्यक छ ।

- यस सत्रको सुरुआत एउटा छोटो अभिनयबाट गर्न सकिन्छ । यस अभिनयको दृश्य (स्रोत सामग्री ५.६) मा दिइएको छ । यो एउटा उदारहण मात्र हो । सहजकर्ताले आफ्नो समूहका लागि एकदमै उपयुक्त हुने खालको एउटा वास्तविक दृश्यको छनोट गर्नुपर्दछ । यस अभिनयका लागि पाँच मिनेट भन्दा बढी समय लगाउनु हुन्न किन भने सत्र समाप्त गर्ने बेला भइसकेको हुन्छ ।
- भूमिका प्रदर्श गरिसकेपछि सहभागीलाई आफूले प्रस्तुत गरेका भूमिकाका सम्बन्धमा विभिन्न शिक्षात्मक प्रश्न सोध्नु पर्दछ ताकि उनीहरूका जिज्ञासा पूरा हुन सकून् ।
- स्रोत सामग्री ५.३ ले सहजकर्तालाई यस सत्रको संक्षेपीकरण गर्नका लागि मद्दत गर्दछ । यस पछि सहजकर्ताले अन्य कुनै नयाँ मूलसङ्केत वा विचार भए त्यसको प्रयोग गर्न पनि सक्नेछन् ।

क्रियाकलाप ५.५ पूर्ण छलफल र निष्कर्ष

समय: १५ मिनेट

- माथिको प्रस्तुतीकरण समाप्त भए पश्चात् पूर्णछलफल गर्नुपर्दछ । सहभागीलाई आफ्ना अनुभव, तालिमबाट प्राप्त प्रभाव, सुझाव, विचार र मनमा लागेका अन्य कुरा एकआपसमा आदान प्रदान गर्नुका साथै यस तालिममा सिकेका कुरा आफ्नो वास्तविक वस्तुस्थितिसित कतिको मेल खान्छन् भन्ने कुरा हेर्नका लागि अनुरोध गर्नुपर्दछ । धेरै सहभागीले स्पष्टताका लागि प्रश्न सोध्न सक्दछन् । सहजकर्तालाई सबै सहभागीका जिज्ञासा र प्रतिक्रिया बुझ्नका लागि पर्याप्त समय नहुन पनि सक्छ । समयको उपलब्धताका आधारमा छलफललाई रोकी जनवकालतका वैचारिक जानकारी प्रदान गर्ने (स्रोत सामग्री ५.१) दिइ राम्रोसँग पढ्न अनुरोध गर्न सकिन्छ ।

सत्र – ५ का लागि स्रोत सामग्री

५.१ जनवकालत : वैचारिक समझदारी

शब्दकोश (Dictionary) अनुसार जनवकालतको अर्थ :

“कुनै एक सार्वजनिक विचारलाई समर्थन गर्नु, एउटा कार्य वा एक विश्वास”

Oxford Advanced learner's Dictionary

विकास कार्यको सन्दर्भ अन्तरगत हामीले धेरै तत्त्वलाई समावेश गर्नुपर्दछ । यसै परिप्रेक्षमा तीनवटा विभिन्न संस्थाले जनवकालतका सम्बन्धमा दिएका परिभाषाहरू निम्न बमोजिम छन् :

“जनवकालत भनेको परिणामलाई प्रभावित गर्ने कामको अनुशरण गर्नु हो जसमा राजनीतिक, आर्थिक क्षेत्र जस अन्तरगत नीति निर्धारण, स्रोतको विनियोजन तथा सामाजिक प्रणाली तथा संस्थाहरू समावेश हुन्छन् - जसले जनताको जीवनलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ ।”

(Advocacy institute (AI) working definition)

“जनवकालत भनेको नियोजित र सङ्गठित कार्यहरूको सूची हो जसको प्रयोग सार्वजनिक नीतिहरूलाई प्रभावकारी रूपमा प्रभावित गर्न, तिनीहरूको कार्यान्वयन छेउलगाइएका जनतालाई सशक्त बनाउन गरिन्छ । एउटा उदारतावादी प्रजातान्त्रिक संस्कृतिमा प्रजातन्त्रका सवैधानिक र अहिंसात्मक प्रजातन्त्रको साधनहरूको प्रयोग गर्न अङ्गीकार गर्दछ ।”

(National centre of Advocacy Studies India)

“जनवकालत भनेको नीतिनिर्माताहरूलाई प्रभावित गर्ने संकल्पित प्रक्रिया हो”

(CARE international)

परिभाषामा दिएको अर्थलाई हेर्दा जनवकालत सबै तहमा सुशासन प्राप्तिको एउटा प्रभावकारी मापक हो । (सुशासन छैटौँ सत्रमा हेर्नुपर्दछ) । शक्ति विकेन्द्रीकरणको धारणाले केही निश्चित सहयोगी अवस्थाको पहिचान गरेको छ जसको प्रयोग समाजमा सुशासनको अवस्था विश्लेषण गर्ने सूचकको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । यस अवस्थाले निजी र सार्वजनिक संस्थाहरूले गर्नुपर्ने कार्यहरूको मापकको व्याख्या गर्दछ । उदाहरणका लागि एक जना नागरिकले विभिन्न संस्था वा व्यक्तिले गरेको कार्यको विश्लेषण, प्रणालीको सही प्रयोग र अनुशरण, मापकको उपयोग, अनुसरण भएनभएको हेर्ने मौका तथा अधिकार हुन्छ । यी मापकअनुसार कार्यक्रम कार्यान्वयन भएका छन् वा छैनन् भनी समीक्षा गर्ने अवसर र अधिकार नागरिकलाई हुन्छ । यस्ता अधिकारको सम्मान गरिनुपर्दछ भन्ने कुरामा नै अधिकारवादी तरिकाले जोड दिएको छ । यदि व्यक्ति वा संस्थाहरूले लागु गर्नु पर्ने मापकहरूको कार्यान्वयन गरेनन् भने जनताले त्यसका विरुद्धमा आवाज उठाउँछन् । यसरी उठाएका आवाजलाई सम्बन्धित पक्षले गम्भीरताका साथ सुनिदिनु पर्दछ । त्यसकारण सुशासन, अधिकारमुखी तरिका, तथा जनवकालत अभियान एक अर्कासित घनिष्ट रूपमा आवद्ध छन् ।

माथि दिएका जनवकालतका परिभाषाहरूबाट हामीले पनि थप अन्तरदृष्टि प्राप्त गर्न सक्छौं ।

जनवकालत भनेको परिणामलाई प्रभावित गर्ने कामको अनुशरण गर्नु हो जसमा राजनीतिक आर्थिक क्षेत्र अन्तरगत नीति निर्धारण, स्रोतको विनियोजन, सामाजिक प्रणाली तथा संस्थाहरू समावेश हुन्छन् जसले जनताको जीवनलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ। जनवकालतको विविधताको अनुभव र परिप्रेक्ष्य विभिन्न सन्दर्भमा जनवकालत संस्थाले के मानेको छ भने कुनै एक तरिकामा मात्र जनवकालत सीमित छैन । जनवकालतका क्षेत्रमा कार्यरत कार्यकर्ताले आफ्नो सन्दर्भमा तयार गरी प्रयोगमा ल्याएका विधिलाई पनि सम्मान गरी उनीहरूसित विचार आदान प्रदान गर्नुपर्दछ ।

“जनवकालत भनेको नियोजित र सङ्गठित कार्यको सूची हो जसको प्रयोग सार्वजनिक नीतिलाई प्रभावकारी रूपमा प्रभावित गर्न, तिनीहरूको कार्यान्वयन छेउलगाइएका जनतालाई सशक्त बनाउन गरिन्छ । एउटा उदारतावादी प्रजातान्त्रिक संस्कृतिमा, प्रजातन्त्रका सवैधानिक र अहिंसात्मक प्रजातन्त्रका साधनहरूको प्रयोग गर्न अङ्गीकार गर्दछ।”

यस परिभाषाले के देखाउँदछ भने प्रजातान्त्रिक प्रक्रिया अन्तरगत राजनीतिक प्रणाली र जनवकालतका बीचमा प्रष्ट सम्बन्ध हुन्छ भन्ने कुरा NCAS ले पहिचान गरेको छ । NCAS ले के तर्क प्रस्तुत गर्दछ भने जनवकालतको पहल सेतुबन्धन (Bridging), प्रतिरोध (Resisting), संलग्नता र रणनीतिकरण गर्ने कुरामा केन्द्रित रहनुपर्दछ । अन्त्यमा जनवकालत पहल गरीबका लागि उपयुक्त नीति, राज्य संयन्त्रमा उनीहरूको ठाउँ सिर्जना गर्न दबाव दिन सक्षम एउटा शक्तिको निर्माणमा केन्द्रित हुनुपर्दछ । त्यसकारण जनवकालत संस्थाका अनुसार जनवकालतले समाजमा छेउलगाइएका जनतालाई सशक्त बनाउन सक्नुपर्दछ जसका कारण उनीहरू आफ्नो अधिकार खोज्न सक्षम हुन् । यो अत्यन्त महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । गरीबलाई आफ्नो आवश्यकता पूर्तीका लागि उपहारको रूपमा अधिकार प्रदान गर्ने कदापि होइन ।

“जनवकालत भनेको नीति निर्माताहरूलाई प्रभावित गर्ने सङ्कल्पित प्रक्रिया हो ”। CARE ले पनि परिभाषामा प्रयोग भएका मुख्य शब्दलाई परिभाषित गरेको छ ।

- जनवकालत सङ्कल्पित प्रक्रिया हो । कसलाई प्रभावित गर्न प्रयासरत हुनुहुन्छ र नीतिमा कस्तो परिवर्तन गराउन चाहनु हुन्छ भन्ने कुरामा प्रष्ट हुनु जरूरी हुन्छ ।
- जनवकालतले नीति निर्माणकर्ताका निर्णयलाई प्रभावित गर्दछ । यो सरकारसित मुकाबिला गर्ने खालको होइन वा सरकारसित हमेशा झगडा गर्ने खालको पनि होइन ।
- जनवकालतले नीति निर्माणकर्ताको निर्णयलाई प्रभाव पार्दछ । निजी क्षेत्र तथा नागरिक समाजका कार्यकर्ताहरूले पनि आफ्ना विभिन्न तहमा नीति निर्माण सम्बन्धी निर्णय गर्दछन् ।

माथिका परिभाषाहरूलाई एकै ठाउँमा राखेर विश्लेषण गर्दा

जनवकालतका परिभाषाको विश्लेषण गरी हेर्दा त्यसमा निम्नलिखित बमोजिमका तत्त्वहरू समावेश भएको पाइन्छ ।

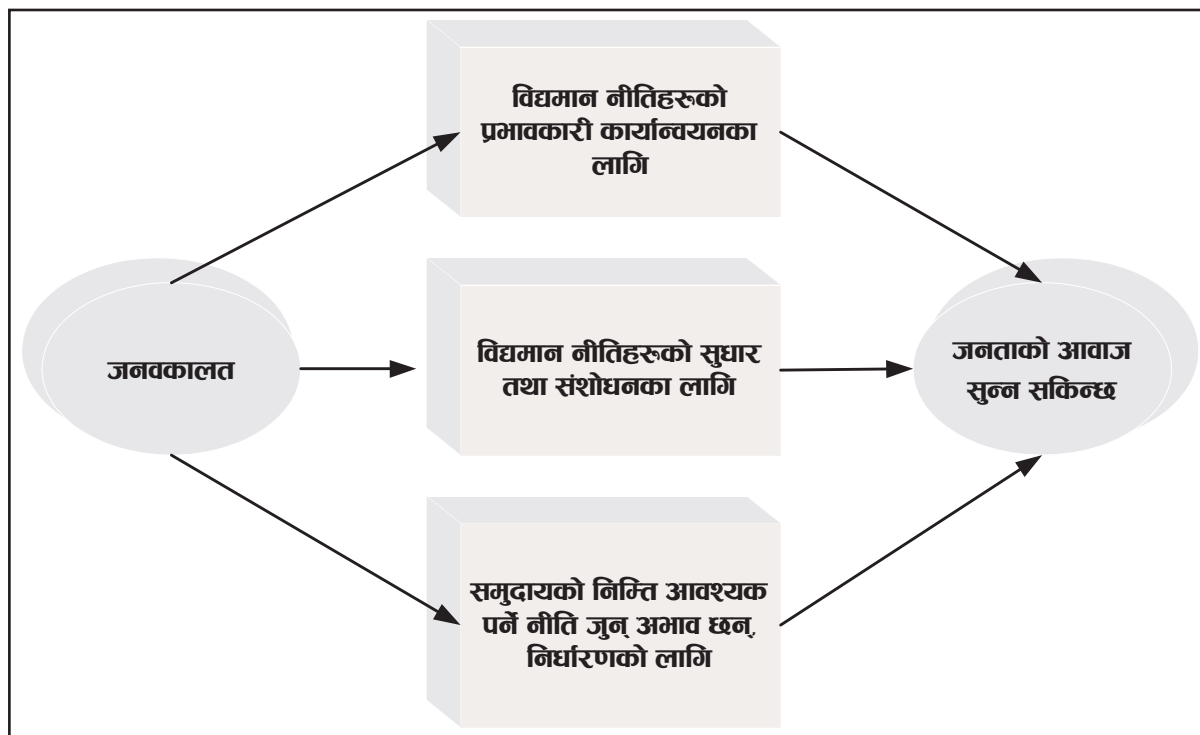
- प्रासङ्गिक वास्तविकतामा आधारित एक नियोजित, सङ्गठित र तार्किक कार्य हो ।
- एउटा प्रक्रिया हो जसले केही व्यक्ति वा संस्थाहरूले प्राप्त सन्दर्भ अन्तरगत उपेक्षा गरिएका विवेचनात्मक सवालहरूलाई प्रकाशमा ल्याउन खोज्दछ ।
- मानव अधिकार संवैधानिक ढाँचाभित्र विश्वास र दूरदृष्टिका साथ गरिने निश्चित कार्य हो ।
- गरीब तथा छेउलगाइएका वर्गको आवाजलाई न्याय प्राप्त तथा सभ्यसमाजका लागि अघि बढाउने प्रक्रिया हो ।
- यो एउटा प्रक्रिया हो जसले जिम्मेवार सार्वजनिक कार्यालय सञ्चालकहरूको मनोवृत्तिलाई प्रभावित गर्दछ । जसले गर्दा उनीहरूले यी नियम कानूनको कार्यान्वयन गरून् । यसले गर्दा न्यायपूर्ण समाजको स्थापना आजको लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्न सक्तियोस् । यसका लागि तर्क प्रस्तुत गर्दछ जसले गर्दा भावी सभ्यसमाजको स्थापना गर्न सक्तियोस् ।
- यो एउटा राजनीतिक प्रक्रिया हो । यद्यपि यसले राजनीतिक पार्टी र राजनीति भन्दा माथि तथा विचारमा आधारित राजनीतिक धुवीकरणमा विश्वास गर्दछ ।
- सरकारलाई जिम्मेवार र पारदर्शी बनाउने सङ्गठित प्रयास हो । तथा
- एउटा रणनीति हो जसले गरिबी हुनुका कारण र भेदभावलाई सम्बोधन गर्दछ तथा यसले दबाबमूलक सन्देशमार्फत नीतिकारहरूलाई नीति निर्माणका लागि गरिने निर्णयलाई प्रभावित गर्ने उद्देश्य राखेको हुन्छ ।

५.२ जनवकालतका लक्ष्य र उद्देश्यहरू

विकासे संस्थाहरूले गरिबी निवारणलाई आज एक प्रमुख प्राथमिकता दिएका छन् । यद्यपि धेरै अघिदेखि यो विषय एक प्रमुख सवालको रूपमा रहेको छ । धेरै लगानीका बावजुद पनि गरिबी अहिले विविध पक्षमा बढिरहेको छ । आवश्यकतामुखी तरिकाले विकासमा केही सकारात्मक परिवर्तन ल्याएको छ । तर दीगो परिवर्तन भने अझ पनि चुनौतिपूर्ण अवस्थामा नै छ । यी चुनौतिको सामना गर्नका लागि खोजपूर्ण तरिका आवश्यक छ भन्ने कुरा विकासे विशेषज्ञले महसूस गर्न थालेका छन् । गरीबको हित गर्ने नीति बनाउन प्रभावित गर्नु एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो भन्ने कुरा बुझेका छन् जसले दीगो परिवर्तन ल्याउन सक्दछ ।

हामी यस विचारमा कसरी आइपुग्यौं भन्ने कुरा विकासे कार्यकर्ताले सूक्ष्म र समष्टिगत रूपबाट महसूस गर्न थालेका छन् । निजी क्षेत्रमा धेरै कर्ता सम्लग्न छन् जस्तै : (बजार तथा नागरिक समाज), सार्वजनिक क्षेत्रमा (राज्य) सापेक्षित रूपमा शक्तिशाली हुन्छन् जसले सार्वजनिक नीतिहरू र क्रियाहरूबाट, जानिजानिकन वा अनजानमा अत्यधिक असुरक्षित बनाउन सहयोग पुऱ्याउँदछन् (खाद्यमा, जीवन यापनमा, स्वास्थ्यमा आदि) तथा गरीब तथा छेउलगाइएका वर्गको मानव अधिकारको उल्लंघन गर्दछन् । जनवकालत पहलको अन्तिम लक्ष्य भनेको अधिकतम जनताको असुरक्षालाई कम गर्नु हो । जब यस्तो पहल नीति निर्मातामा केन्द्रित हुन्छ र परिवार भन्दा माथिल्लो तहमा कार्यान्वयन हुन्छ, तब यसको जरा समाजको सबभन्दा तल्लो तहमा जस्तै : गरीब तथा छेउलगाइएका वर्ग र समुदायको वास्तविक जीवनको अनुभव र जनवकालतकर्ताको फिल्डको अनुभव, यस्तो पहल पनि समतामूलक समाजको मुख्य मूल्य र न्यायसित जोडिएका हुनुपर्दछ । त्यसकारण जनवकालत पहलको मतलब हो निम्नलिखित उद्देश्यहरू हासिल गर्नु :

- सामाजिक न्यायका लागि सहजीकरण - पहुँचमा वृद्धि तथा एउटा आवाजका लागि उचित संस्थाहरूको निर्णय तहमा वञ्चित समूहहरूको पहुँचमा वृद्धि ।
- जुन संस्थाको निर्णयले जनता प्रभावित हुन्छन् त्यस्ता संस्था र जनता बीचको शक्ति सम्बन्धमा परिवर्तन गराउनु ताकि त्यस्ता संस्थाहरू आपसेआप परिवर्तन हुन थालुन् ।
- मानिसको जीवनमा प्रष्ट सुधार ल्याउनु ।

यस सन्दर्भमा जनवकालत पहलहरूले सामान्यतया सार्वजनिक सेवाको प्रवर्द्धन गर्दछ तथा वञ्चित समुदायमा सामाजिक न्याय स्थापनाका लागि प्रयास गर्दछ । समुदायका उपेक्षित मानिसको कल्याणका लागि आफ्ना क्रियाकलाप केन्द्रित गर्दछ । यसका लागि जनवकालतले उपलब्ध सबै माध्यम, मञ्चहरू तथा विधिहरूको प्रयोगका मुद्दालाई अघि बढाउँदछ । यस प्रकारको कार्यबाट समाजमा गरीब तथा पछि परेका कमजोर जनताको हित वृद्धि हुन्छ जसको आवाज वर्तमान सामाजिक र राजनीतिक प्रणाली र नीतिनिर्माणको तहसम्म पुग्न सकेको छैन ।

- मानवीय असुरक्षा तथा मानव अधिकारको हनन् वर्तमान सरकारको कारणले मात्र हुँदैन यसका योगदानकर्ता विविध सार्वजनिक संस्थाहरू तथा प्राइभेट क्षेत्र पनि हुन सक्छन् ।
- गरीबी र विभेदको कारणको जरो विविध तहमा गरिने नीति सम्बन्धी निर्णय चाहे ती घरायसी हुन् वा अन्य तहमा हुन् । यो केवल मान्छेको अल्छीपन, अधिकसन्तान उत्पादन गर्ने प्रवृत्ति, थोरै कर्मचारीले गर्ने भ्रष्टचार अथवा यस्तै अन्य विषयहरू, उत्तरदायी तथा शक्तिशालीहरूले जिम्मेबारी नलिने आदि । शासन सञ्चालकका यस्ता नीति तथा व्यावहार नै गरिबी र विभेदीकरणका प्रमुख कारण हुन् । अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा के कुरा प्रष्ट छ भने सत्तासीनको कृपाले भन्दा पनि उनीहरूको अन्यायपूर्ण कर्मले गर्दा गरिबी र विभेदीकरण विद्यमान छ ।

- सामाजिक असुरक्षा तथा मानव अधिकार हननमा वर्तमान सरकार मात्र नभएर अन्य विविध निजी तथा सार्वजनिक क्षेत्रमा काम गर्ने कर्ताहरूले पनि योगदान पुऱ्याइरहेका हुन्छन् ।
- बहुरूपी कारणहरू तथा नीतिगत कारणमा समेत लक्षित भएका फराकिला कार्यनीतिले मात्र इच्छित लक्ष्य प्राप्त गर्न मद्दत गर्दछ ।
- विद्यमान नीति स्वीकार गर्नु भन्दा पनि गरीब तथा छेउलगाइएका वर्गको हितका लागि परिवर्तन गराउनु पर्दछ (लामो समयदेखि लागु गरिएका भए पनि) अपरिवर्तनीय रूपमा रहेका भए पनि जनवकालतले सबै नीति परिवर्तनशील हुन् भन्ने कुरामा मान्यता राख्दछ ।

माथिका छलफल भएका विषयको आधारमा हामी जनवकालतका रणनीति मुख्य तीन कुरामा केन्द्रित हुनु पर्ने कुरा पहिचान गर्न सक्छौं । (3 Ps)

नीति: नीतिको रचना तथा सुधार गर्नु ।

प्रयोग: नीतिहरू उचित रूपमा कार्यान्वयन भएको कुरा सुनिश्चित गर्नु ।

जनता: आफ्नो अधिकार दावी गर्न जनतालाई सबल बनाउनु ।

गरिबी तथा विभेद उत्पन्न गर्ने कारण नीति हुन् भन्ने मन्यता छ किन भने नीति निर्माताहरूको निर्णय र व्यावहारमा (निजी र सार्वजनिक) प्रभावका साथसाथै कार्यान्वयनकर्ता कर्मचारीमा विशेष जनताले प्रभावित पार्न सके हामी अन्तिम परिणामका लागि काम गर्न सक्छौं जसले जनताका अधिकारको पूर्णप्राप्ति, विपन्नको सामाजिक सुरक्षामा वृद्धि तथा लामो समयसम्म धेरै जनतामा दीर्घकालिन असर पार्न सक्दछ ।

५.३ जनवकालत के होइन ?

जब सुशासनको धारणा विकासको क्षेत्रमा एउटा प्रभावकारी विषय बन्दछ तब सबै क्षेत्रमा सुशासनको अभिवृद्धि गर्न जनवकालत एक माध्यम बन्दछ । यद्यपि सुशासनको धारणा धेरै व्यापक छ र यसको निश्चित प्रयोगमा पनि कठिनाई उत्पन्न हुन्छ (सुशासनको भागमा हेर्नुपर्दछ) । तसर्थ जनवकालत के होइन भन्ने कुरा किटान गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । निम्न बुँदाहरूले यस सम्बन्धमा हामीलाई प्रष्ट हुन सहयोग गर्दछ ।

- **विस्तार कार्य:** विभिन्न विषयवस्तुलाई लक्ष्य गरी विस्तार गरिएका सबै कार्यहरू जनवकालत होइन । विस्तार कार्यको मुख्य उद्देश्य भनेको जीवनयापनका विभिन्न पक्षहरूसँग सम्बन्धित सूचना जनतालाई प्रदान गर्नु हो । विस्तार कार्य एउटा योजनावद्ध कार्य हो जुन व्यक्तिको निर्णयलाई प्रभावित गर्ने कुरामा केन्द्रित हुन्छ नकि नीति निर्माताहरूको निर्णयलाई ।
- **सूचना, शिक्षा र सञ्चार:** जनताका विशेष व्यावहारलाई व्यक्तिगत तहमा परिवर्तन गर्नका लागि सूचना, शिक्षा र सञ्चारका कार्यक्रम सञ्चालन गरिन्छ । उदाहरणका लागि स्वास्थ्य क्षेत्रमा चर्पीसुधारका लागि प्रयोग गरिन्छ वा कन्डमको प्रयोग बारे हुन्छ वा अन्य क्षेत्रमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । तर जनवकालत यी सीमित प्रचार प्रसार कार्य भन्दा पनि अझै बृहद् अभियान हो । उदाहरणका लागि जनवकालत पहलले स्वास्थ्य क्षेत्रमा बढी बजेट विनियोजनका लागि प्रचार प्रसार गर्ने बारेमा वकालत गर्दछ ।
- **निश्चित संस्थाका बारेमा सरकारलाई जानकारी दिनु :** निश्चित उद्देश्यविना सामान्य सूचनाको आदान प्रदान मात्र जनवकालत हुन सक्तैन । जबसम्म योजनावद्ध तरिकाले सरकार वा सरकारी विभाग तथा व्यापक क्षेत्रलाई प्रभाव पार्ने निश्चित क्रियाकलाप हुँदैन तब सम्म जनवकालत हुँदैन । त्यसकारण हामीले

विश्लेषण गरेका कुनै निश्चित सूचना सरकारी विभागलाई नीति निर्माणसित सम्बन्धित निर्णयलाई प्रभावित गर्ने उद्देश्यसहित दिन्छौं भने यो जनवकालतको काम हुन जान्छ ।

- **केही कार्यक्रमका बारेमा सार्वजनिक चेतना जगाउनु :** केही निश्चित संस्थाहरू तथा उनीहरूका कार्यक्रमका बारेमा सार्वजनिक जनचासो जगाउनका लागि विभिन्न सञ्चारका माध्यम प्रयोग गरी सूचना प्रवाह गरिन्छ । यस उद्देश्यका लागि वर्तमान समयमा वेबसाइट सामान्य माध्यम बनेका छन् । यस प्रकारका सूचना प्रवाहले कुनै विशेष सवालका बारेमा धारणा प्रवर्द्धन गर्न सहयोग पुऱ्याउँदछ भन्ने छैन । जनवकालत पहलको अभिप्राय नीति निर्माताहरूलाई सञ्चार माध्यमको प्रयोग गरी प्रभावित गर्नु पनि हो । फरक के छ भने जनवकालतका लागि सूचना प्रवाह गर्ने उद्देश्य कुनै निश्चित सवालमा केन्द्रित रहन्छ र सवाल सम्बन्धी निश्चित विचार उत्पन्न गराउँदछ ।
- **कोष वृद्धि :** जनवकालतको उद्देश्य कुनै खास संस्था वा उद्देश्यका लागि कोष वृद्धि गर्नु होइन । कहिलेकाहीँ जनवकालत कोषवृद्धि सम्बन्धी निर्णयहरूलाई प्रभावित गर्नका लागि पनि प्रयोग हुन सक्तछ । यस प्रकारको जनवकालतको कारण कुनै संस्थालाई प्राप्त भइरहेको भन्दा पनि बढि कोष प्राप्त गर्न सक्तछ । यद्यपि यो जनवकालतले गर्न चाहेको अभिप्राय भने होइन ।
- **पहरेदारको रूपमा कार्य गर्नु :** केही निश्चित समूह वा वर्गको हितको रक्षा गर्नका लागि पहरेदारको भूमिका निर्वाह गर्नु जुन कार्यले गर्दा उनीहरूलाई नकारात्मक असर पार्दछ । यद्यपि कुनै कुरा गलत भएमा वा गरेमा जनवकालत पहल गरिन्छ । यद्यपि पहरेदारको भूमिका निरोधात्मक उपाय हो भने जनवकालत पहल भनेको उपचारात्मक हो ।

५.४ अधिकारमुखी तरिका र जनवकालत बीच सम्बन्ध

विकासमा अधिकारमुखी तरिकाले गरिबीका मूलकारण तथा आधारभूत मानव मर्यादा उपर ध्यान केन्द्रित गराउनका लागि उत्साहित गर्दछ नकि गरिबीका लक्षण तथा शुद्ध भौतिक आवश्यकता पूरा गराउने तर्फ । विश्वमा धेरै जनता गरीब छन् अथवा विविध तरिकाले छेउलगाइएका छन् । विभिन्न विकासवादी संस्थाहरू विभिन्न कार्यसूचीको अख्तियारी लिएर कार्यरत छन् । यी सबै संस्था कुनै न कुनै प्रकारले गरिबीका कारण उत्पन्न पीडा कम गर्न आफ्ना सेवा प्रदान गर्दछन् । यद्यपि यस्ता पीडाका मुख्य कारण निवारण हुन सकेका छैनन् तथा परिणामस्वरूप हामी अधिकांश गरिबीको प्रभावमा आइसकेका छौं । यो वास्तविकता यति गम्भीर भइसकेको छकि गरिबी र छेउलगाइएका जनताको वास्तविकतालाई कुनै अर्थमा पनि नकार्न मिल्दैन । अधिकारमुखी तरिकाले त्यसरी परित्यक्त हुन भन्ने कुरालाई अस्वीकार गर्दछ र मूल कारणको निवारणका लागि कार्य गर्ने प्रयास गर्दछ साथ साथै तत्काल राहत दिने कल्याणका कार्यक्रमको महत्त्वलाई पनि अस्वीकार गर्दैन । अधिकारवादी तरिकाका आधारभूत चाहना (Thrusts) निम्नलिखित प्रकार छन्:-

- अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा व्यक्त भएका तथा विविध तरिकाले राष्ट्रिय तहका कानूनमा अनुदित मानवका जन्मसिद्ध अधिकारहरूलाई बुझ्नु ।
- सुविधाविहिन जनता वा समूहको लागि कार्यक्रम बनाउनु -तर यस्ता कार्यक्रम उनीहरूले भोगिरहेका भेदभाव र शोषणका पीडामा केन्द्रित हुनुपर्दछ केवल सामान्यतया भौतिक साधनको वञ्चितीकरण मात्र होइन ।
- शक्ति र राजनीतिसित गासिएका सवालहरू जुन पहुँच भन्दा माथि मानिन्थ्यो त्यस्ता सवालहरूमा केन्द्रित हुनु ।

- शक्तिधारकहरूलाई सशक्त बनाउनु ताकि उनीहरूले यस समस्यालाई महसूस गरुन् तथा गरीबले अधिकारको दाबी गर्न सकून् कर्तव्यपालकहरूलाई समस्या समाधानको भाग बन्नलाई प्रोत्साहन गर्नु ।
- विकासे संस्थाहरूलाई (निजी तथा राज्य दुबै) आफूले काम गर्ने जनताप्रति जवाफदेही, पारदर्शी हुनका लागि प्रोत्साहित गर्नु । सुविधा प्रदानकर्ताका रूपमा उनीहरूलाई यी जवाफदेहीता र पारदर्शीताबाट भाग्न होइन ।
- विभिन्न तहमा विविध प्रकारका विकासे कार्यक्रमहरू पुनर्केन्द्रित गर्नु तल्लो तहमा (व्यक्ति, परिवार, साना समुदाय) मात्र होइन ।
- नीति निर्माता तथा कार्यान्वयनकर्तालाई जवाफदेही बनाउन जसले अरु जनताप्रतिको जिम्मेबारी पूरा गर्दैनन् खास गरी गरीब र छेउलगाइएका समुदायहरूप्रति जिम्मेबारी पुरा गर्दैनन् ।

५.५ जनवकालतका साधनहरू

नीति निर्माताहरूलाई प्रभावित गर्न तथा जनपरिचालन गर्नका लागि सार्वजनिक जनवकालत पहलहरू ऐतिहासिक रूपमा विविध साधनको प्रयोग हुँदै आएका छन् । जनवकालतको सन्दर्भमा सार्वजनिक सहयोग भनेको साधन र साध्य दुबै हो । परिवर्तन चाहनेका लागि सौदा बाजीको शक्ति बढाउन यो माध्यमका रूपमा प्रयोग हुन्छ भने आफ्नो अधिकारको दाबी गर्नका लागि जिम्मेबारी लिन र चेतना अभिवृद्धि गर्ने कार्य परिणामको रूपमा रहन्छ ।

जनवकालत पहलका साधनहरूमा समावेश हुने साधन हुन् आमसञ्चार, न्यायपालिका, कसैको पक्षमा बोल्ने, सञ्जाल, सदनमा प्रश्न उठाने, सूचनामा पहुँच, मनमिल्ने समूहहरूसँग सहकार्य, घरदैलो चेतना वृद्धि अभियान, प्रजातान्त्रीकरणमा जनपरिचालन, नागरिक अवज्ञा आदि हुन् । यी सबै साधनहरूमा विशेष प्रक्रिया, प्रयोगका अवस्था र छनोटमा रणनीति समावेश भएका हुन्छन् । जनवकालत पहलकर्ता यी सबै आवश्यकताका बारेमा परिचित हुनुपर्दछ ।

जनवकालत भनेको सामाजिक न्यायका लागि गरिने सङ्घर्ष हो जुन सरल हुँदैन । समाजमा विविध प्रकारका अदृश्य मनोकामनाहरू वा स्वार्थ हुन्छन् । जब जनवकालतले यस्ता अदृश्य मनोकामनाहरू वा स्वार्थको विरुद्धमा आवाज उठाउँदछ तब यसमाथि विविध पक्षबाट आक्रमण हुन थाल्दछ जसलाई सहनु पर्ने हुन्छ । यस निर्देशिकाको मान्यता के छ भने विविध परम्परागत तथा नयाँ साधनहरू पहिले नै प्रकाशित साहित्यमा सजिलै उपलब्ध हुन्छन् । यी परम्परागत साधनहरू बाहेक विविध प्रकारका नयाँ साधनहरूको परीक्षण दक्षिण एशियाका विभिन्न देशमा प्रयोग भएका छन् । ती साधनहरू तल उल्लेख गरिएकोछ ।

बजेट विश्लेषण

अत्यधिक चर्चामा आएको हालसालैको बजेट विश्लेषण भारतको गुजरात राज्यमा सन् १९८५ मा भएको थियो । विस्तारै यो धारणा भारतभरि लोकप्रिय भयो । वर्तमान समयमा भारतका अन्य राज्यका जनता सरकारको बजेट विश्लेषण गर्न इच्छुक भएका छन् ताकि उनीहरू आफ्ना आवाजलाई प्रत्यक्ष रूपमा गरीबलाई फाइदा पुग्ने गरी बजेट निर्माण संयन्त्रलाई प्रभाव पार्न सकियोस् जसरी बजार क्षेत्रले बजेटलाई प्रभाव पार्दछ ।

जनवकालतलाई अध्यावधिक गर्नु

जनवकालत एउटा मात्र क्रियाकलाप हुन सक्दैन । यो एउटा घुमिरहने चक्र जस्तै हो भनिन्छ । एउटा सवालबाट अर्को सवालमा फड्को मार्दै गर्दछ अनि पुनः भिन्न तहमा पहिलेकै सवालमा फर्कन्छ । उदाहरणका लागि नेपालमा बँधुवामजदूरहरूको सवाल, भरखरै मात्र मुक्त भएका बँधुवा मजदूरहरूको सवाल उनीहरूको बसोबास गर्नु पर्ने सवालमा परिवर्तन भएको छ । धेरै जनवकालत गर्ने समूहलाई अरुले के गर्दैछन् भन्ने कुरा थाहा हुँदैन किन भने उनीहरूलाई पूरा सूचना प्राप्त भएको हुँदैन वा नजिकैको क्षेत्रमा वा देशहरूमा के हुँदैछ, त्यसकारण कहाँ के भइरहेको छ के कस्ता सवालहरू उठिरहेका छन् भन्ने कुराको निरन्तर अध्यावधिक गर्नु आवश्यक हुन्छ । यस्तो अध्यावधिकले व्यवसायिक सीप वृद्धि गर्दछ र उत्साहित गर्दछ । यस्तो अध्यावधिक गर्नुको मुख्य उद्देश्य के हो भने पारस्परिक अनुभव आदान प्रदान गरी सिक्नु हो । दक्षिण एसियामा NCAS अद्यावधिक गरेको सामग्री प्रकाशित गर्दछ जसले भारतभरि भएका जनवकालत पहलका विविध पक्ष र घटनालाई समावेश गरेको हुन्छ । अरु देश र समूहहरूले पनि यस प्रकारका अद्यावधिक सामग्री प्रकाशित गर्ने कुरामा विचार गर्न सक्तछन् ।

मिडिया सर्वेक्षण

परम्परागत हिसाबमा सञ्चार क्षेत्रलाई सरकारको चौथो अङ्ग वा चौथो हात भनेर चिनिन्छ किन भने सञ्चार क्षेत्रले जनवकालत सम्बन्धी प्रयासमा नीतिलाई महत्त्वपूर्ण रूपले प्रभावित गर्न मुख्य भूमिका खेल्दछ । वकालतकर्ताहरू जनवकालतमा कस्ता सञ्चार कस्ता माध्यमको छनोट र प्रयोग गर्नु पर्दछ भन्ने कुरामा स्पष्ट हुनुपर्दछ किन भने यो धेरै समय लाग्ने तथा कामको विशेषताअनुसार पनि हुन्छ । त्यसकारण जनवकालतको काममा लागेका व्यक्ति वा समूहले गम्भीर भई नियमित रूपमा सञ्चार माध्यमको अनुगमन गर्नुपर्दछ ताकि उनीहरूले उठाएका सवाललाई सही दिशामा अधि बढि रहेका छन् भन्ने कुरा निश्चित गर्न सकियोस् । यसका साथै यो पनि थाहा पाउन सकियोस् कि कहाँ र कुन प्रकारको हस्तक्षेप गर्ने तथा सञ्चार माध्यमलाई प्रभावित गर्ने भन्ने कुरा थाहा हुनु पर्दछ । यस प्रयोजनका लागि जनवकालतकर्ताले विभिन्न सवाललाई मूल विषयअनुसार समूहमा वर्गीकरण गर्न सकोस् जसले गर्दा सञ्चार माध्यमको लगातार सर्वेक्षण गर्न सरल हुन्छ । उदाहरणका लागि स्वास्थ्यको सवालमा जनवकालत गरिरहेको संस्थाले वकालत गरेको विषयका बारेमा वा उसले गरेको कामको प्रभाव थाहा पाउनका लागि कुनै छवटा मुख्य मुख्य पत्रिकाको सर्वेक्षण गर्न सक्दछ । त्यसपछि जनवकालतकर्ताले के कुरा थाहा पाउन सक्दछ भने कतिवटा यस्ता पत्रपत्रिकाले स्वास्थ्य सम्बन्धी सवाललाई मुख्य विषयवस्तु बनाएका छन् र प्रत्येकले कतिको प्राथमिकता दिएका छन् । सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषण गरी अरु धेरै स्रोतहरूसित जानकारी आदान प्रदान गर्न सक्दछ । NCAS ले यस किसिमको सर्वेक्षण गरी समय समयमा परिणाम प्रकाशित गर्दछ ।

सामाजिक शक्ति विश्लेषण

जनवकालत लागि प्रत्येक सवालको परिणामसित सामाजिक शक्तिहरूको टकराव भइरहेका सवाललाई तीन समूहमा विभाजित गर्न सकिन्छ जस्तै : सहयोगी, विरोधी र तटस्थ समूह । सहयोगी र विरोधी शक्तिहरू सामान्यतः आफ्नै जनवकालतकर्ताप्रति निष्ठावान् हुन्छन् तर अधिकांश भने तटस्थ हुन्छन् । तसर्थ उनीहरूले कुनै न कुनै प्रकारले प्रक्रियालाई प्रभावित गर्न सक्ने सम्भावना रहन्छ । सवालको समाधानका लागि जनवकालतकर्ताले त्यस्ता तटस्थ शक्तिहरूलाई सहयोगी शक्तिका रूपमा परिणत गर्ने प्रयास गर्नुपर्दछ । यद्यपि यो समय लाग्ने प्रक्रिया भएकाले तटस्थ शक्ति विरोधी शक्तिसित पनि मिल्न सक्दछ । यो कुरा जनवकालत पहलले उठाएका सवाल तथा क्रियाकलापमा भरपर्दछ । त्यसकारण तटस्थ सामाजिक शक्तिको गतिको अनुगमन

गर्नु उचित हुन्छ तथा के त्यसको भुकाव सहयोगी वा विरोधीपक्षतर्फ छ भन्ने कुरा थाहा पाउन सकिन्छ । यो कुरा गोष्ठी तथा सार्वजनिक सुनुवाइ र अनौपचारिक छलफलका माध्यबाट थाहा पाउन सकिन्छ ।

क्षमता अभिवृद्धि

क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरू आफैमा: जनवकालतका साधन होइनन् । यद्यपि सबै क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी कार्यक्रमहरूले सुशासन अभिवृद्धि गर्न जनवकालतका साधनको रूपमा सहयोगी हुन्छन् किनभने खराब शासन जानिजानि घटित हुँदैन । स्थानीय तहमा काम गर्ने व्यक्तिहरूको कार्यक्षमताको अभावका कारण सुशासनका मापदण्डहरूलाई वेवास्ता गरिन्छ । यदि कसैले उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गरिदिएको खण्डमा तिनीहरूमध्ये केहीले कमसेकम सुशासनका लागि तय गरिएका नियमहरूको पालनाको सुरुवात गर्न सक्छन् भन्ने कुरामा आशावादी हुन सकिन्छ । यसभन्दा अधिक जनवकालत शब्दको प्रयोग गरिरहनु पर्दैन । यदि श्रोताहरूले यस शब्दको प्रयोगमा असजिलो समसूस गर्दछन् भने पनि कुनै फरक पर्दैन ।

५.६ भूमिका निर्वाहको दृश्य

चारजना मानिसलाई यस नाटकको भूमिका गर्नका लागि तयार गर्नुपर्दछ । तीन जनाले गाउँलेको अभिनय गर्नुपर्दछ र एक जनाले विकासे कार्यकर्ताको भूमिका खेल्नुपर्दछ । विकासे कार्यकर्ताले गाउँमा भएका विविध क्रियाकलापबाट छलफल सुरु गर्नुपर्दछ । उनीहरूले खानेपानी, स्वास्थ्य र वातावरण आदि गाउँमा आवश्यक भएको कुराबाट छलफल सुरु गर्नुपर्दछ । गाउँलेले प्रष्टताका लागि अनेक प्रश्न सोध्नु पर्दछ । कुराकानीलाई लगभग तीन मिनेटमा समाप्त गर्नुपर्दछ ।

प्रक्रिया

- तालिम कक्षको बीच भागमा छलफलका लागि गाउँलेहरूको बैठक बसाल्नु पर्दछ । उनीहरूसँग विकासे कार्यकर्ताले भनेका केही कुरा लेखन वा सिक्नका लागि कापी, कलम दिनुपर्दछ ।
- विकासे कार्यकर्ता तोकेको समयभन्दा ढिलो आउँदछन् र सबैलाई अभिवादन गर्दछन् । विकासे कार्यकर्ता गाउँलेहरूसँगै बसेर त्यस दिनका छलफलको विषय सूची अधि सार्दछन् ।
- उनीहरू बीचको कुराकानी केहिबेर चल्दछ । बीचबीचमा गाउँलेले पनि प्रश्न सोध्न सक्दछन् । सहजकर्ताको रूपमा भूमिका निर्वाह गरिरहेका व्यक्तिले ती प्रश्नको उत्तर दिने प्रयास गर्नुपर्दछ । गाउँले र सहजकर्ताले कार्य प्रक्रियाका बारेमा औपचारिक रूपमा निर्णय लिन्छन् । के यो एउटा जनवकालत प्रयास हुनसक्छ ? हुन्छ भने किन ? र हुँदैन भने पनि किन ?

अन्त्यमा भूमिका प्रदर्शन सकेपछि छलफलमा आएका विविध बुँदासँग सम्बन्धित छलफल गराउनु पर्दछ र सत्रको समापन गर्नुपर्दछ । विकासको यस वर्तमान चरणमा अनेक व्यवसायीले हरेक चीज र पक्ष जनवकालत हो भनेका छन् । प्रत्येक विषयलाई जनवकालतमा समावेश गर्न चाहन्छन् जुन वास्तवमा यी कुरा सहयोगी हुन सक्दैनन् । अत्यावश्यक रूपमा भित्रिमनबाट महसुस गरिएका मुख्य सवाल भनेको नागरिक समाजमा मानव अधिकारको संस्कृति विकास हुनु हो नकि राजनीति र न्यायिक घोषणाहरूमा मानव अधिकार सम्बन्धी विषय समावेश गर्नु । सबै तहमा मानव अधिकार सम्बन्धी विचार प्रदान गर्नका लागि सार्वजनिक क्षेत्रमा काम गर्ने अधिकारीलाई विविध तालिम दिने, शिक्षा दिने आदि माध्यमबाट मानव अधिकार सम्बन्धी विचारलाई अर्थपूर्ण तरिकाले प्रचारप्रसार गर्नुपर्दछ । (सहयोगका लागि स्रोतसामग्री ५.३ हेर्नु पर्दछ)

सत्र – ६

जनवकालत र सुशासनबीच सम्बन्ध

सत्रको समग्र उद्देश्य

सुशासनका अवरोधहरू पहिचान गर्नु तथा यस्ता अवरोधहरू हटाउनका लागि जनवकालत प्रयासलाई एक साधनको रूपमा प्रतिबिम्बित गर्नु ।

सत्रका विशेष उद्देश्यहरू

- सुशासनका विशेषताहरू परिभाषित गर्नु ।
- स्थानीय स्तरमा सुशासनका अवरोधहरूको विश्लेषण गर्नु ।
- यस्ता अवरोधहरू हटाउनका लागि जनवकालतको आवश्यकता प्रतिबिम्बित गर्नु ।

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप ६.१ सुशासनको धारणा	१५	(१५)
क्रियाकलाप ६.२ स्थानीय तहमा सुशासनमा अवरोध	३०	(४५)
क्रियाकलाप ६.३ अवरोधहरू हटाउने तरिका पहिचानका लागि समूहकार्य	४५	(९०)
क्रियाकलाप ६.४ सुशासनका विशेषताहरू	३०	(१२०)

पूर्व तयारी

- यो सत्र पनि एउटा वैचारिक सत्र हो । यो सत्र सुशासन तथा जनवकालतको भूमिकाका बारेमा केन्द्रित छ जसले सुशासनलाई परिपोषित गर्दछ । यो सत्रको सहजकर्ता सुशासन तथा यसका मापन र विशेषताका बारेमा गहिरो ज्ञान भएको हुनुपर्दछ । यस निर्देशिकामा दिइएका बुँदाहरू छोटकरीमा भएकाले सहजकर्ताका लागि प्रयाप्त हुँदैनन् । तसर्थ सुशासनसँग सम्बन्धित अन्य किताबहरू पढ्नुपर्दछ ।
- सुशासन र यसका बारेमा गरिएका विविध व्याख्या तथा त्यसमा विशेष भिन्नताका बारेमा परिचित हुनु जरूरी छ । उदाहरणका लागि १) विश्व बैंक २) विकसित देश ३) नेपाल जस्ता विकासोन्मुख देशहरूका बारेमा गरिएको व्याख्या फरक हुनसक्छ र यसको कार्यान्वयन समेत महत्त्वपूर्ण रूपमा गरिन्छ ।
- हामी प्राय सुशासनका बारेमा अमूर्त कुरा गर्दा खुसी हुन्छौं । यद्यपि यस प्रशिक्षणको क्रममा सूक्ष्म तहमा गरिएका काम र व्यावहारिक पक्षमा केन्द्रित हुनु स्थानीय स्तरमा सुशासन अभिवृद्धिका लागि महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।
- सुशासनका अवरोध पहिचान गर्न सहयोगका लागि यस सत्रको साना समूह कार्य सुरु हुनुपूर्व नै वितरणका लागि स्रोत सामग्री ६.१ बमोजिमको फोटो कपी गरी वितरण सामग्री तयार गर्नुपर्दछ ।

यस सत्रका लागि आवश्यक सामग्री

स्रोत सामग्री ६.१ सुशासन

स्रोत सामग्री ६.२ सम्बन्ध ढाँचा १,२ र ३

अन्य सामग्री

सहजकर्ताहरूका लागि सुझाव - ६

क्रियाकलाप ६.१ सुशासनको धारणा

समय: १५ मिनेट

- यो सत्र सहभागीहरूलाई विषयवस्तुका बारेमा परिचित गराउनका लागि अन्तरक्रियात्मक गतिविधिबाट सुरु गराउन सकिन्छ । चकलेट खेल बाट सुरु गराउनका लागि एउटा सुझाव दिन सकिन्छ ।
 - सहभागीको सङ्ख्याको आधा वा आधाभन्दा कम एउटा क्यान्डीका टुक्रा सबै सहभागीले देख्ने गरी प्रशिक्षण कक्षको बीचमा राख्नुपर्दछ । क्यान्डी सजिलैसँग टुक्रा गर्न नमिल्ने हुनुपर्दछ । (उदाहरणका लागि गोलो, कडा गुलियो)।
 - सहभागीहरूमध्येबाट दुइजना स्वयंसेवक समूहका प्रतिनिधिको रूपमा छान्नुपर्दछ ।
 - सबै सहभागीलाई सन्तुष्टि हुने गरी मिठाई बाढ्नका लागि आग्रह गर्ने तर यसका लागि केवल उनीहरूका लागि तीन मिनेट समय दिने ।
 - क्यान्डी कसरी बाड्ने भनेर नसिकाउने । उनीहरूले क्यान्डी कसरी बाड्छन् भन्ने कुरा सामान्य रूपमा अवलोकन गर्ने ।
 - तीन मिनेट समय समाप्त भएपछि क्रियाकलाप बन्द गर्न लगाउने ।
- छलफलको क्रियाकलाप अघि बढाउने । यस विषय वा क्रियालाई सुशासनको प्रक्रियासँग सम्बन्धित गर्न सकिन्छ । छलफलका लागि संकेत १) प्रतिनिधिहरू आवश्यक हुन्छन् २) स्रोतहरू सधैं सीमित हुन्छन् ३) सबै मानिस समान हुँदैनन् आदि । यस खेलका लागि दश मिनेट भन्दा बढी समय लगाउनु हुँदैन । यस अभ्यासले सहभागीहरूलाई सुशासनको विषयमा परिचित हुन सहयोग पुर्याउने छ ।

क्रियाकलाप ६.२ सुशासनका अवरोधहरू

समय : ३० मिनेट

- स्रोत सामग्री ६.१ मा दिएअनुसारका तीनवटा स्लाइड प्रस्तुत गर्नुहोस् (अर्थ र मापदण्ड मात्र) । शासन कस्तो हुनुपर्दछ भनी यसको परिभाषा व्याख्या गरिएको छ तर समस्या के हो भने यसमा धेरै पक्षको कमी छ । अब हामीले अवरोधहरू के हुन सक्दछन् भनी पता लगाउनुपर्दछ भन्ने कुरा सहभागीलाई बताउनुपर्दछ ।
- बल गुडाउने विधिबाट सुशासनका अवरोधहरू के हुन सक्दछन् भनी सहभागीबाट सुझाव सङ्कलन गर्न सकिन्छ । प्रक्रिया तल उल्लेख गरिएअनुसार छ :
 - सबै सहभागीलाई आ-आफ्नो कपीमा सुशासनका अवरोधका बारेमा पाँचवोट महत्वपूर्ण बुदाँ लेख्न लगाउने ।
 - सँगै बसेका दुईजना सहभागीलाई आफ्नो कुर्सी घुमाइ आफूले लेखेका बुँदाहरू साथीसित आदान प्रदान गर्नलगाउने र त्यसपछि दुवैजनाका बुँदाहरू मिलान गरी एउटा सूची तयार गर्न लगाउने ।
 - त्यसपछि चारजना सहभागीलाई सँगै बस्न लगाई आफूले लेखेका बुँदाहरू आपसमा आदानप्रदान गर्न लगाउने र सबै चारजनाका बुँदाहरू मिलाई एउटै सूची तयार गर्न लगाउने ।

- यसरी प्रत्येक चारजना सहभागीका लागि एउटै सूची तयार भइसकेपछि प्रत्येक समूहलाई आफ्नो सूची पाटीमा लेख्न लगाउने ।
- अन्त्यमा सुशासनका अवरोधको एउटा लामो सूची तयार हुन्छ ।
- यस अभ्यासको प्रत्येक चरण पूरा गर्न पाँच मिनेट भन्दा बढी समय लगाउनु हुँदैन ।

क्रियाकलाप ६.३ अवरोधहरूका बारेमा सामूह कार्य

समय : ४५ मिनेट

- सहभागीको चारवटा समूह बनाउने । प्रत्येक समूहलाई पहिचान भएका अवरोधहरूका बुँदामा काम गर्न लगाउने । (यदि बोर्डमा अवरोधका बीसवटा बुँदाको सूची बनाएको छ भने प्रत्येक समूहलाई पाँच-पाँचवटा दिने)
- यी अवरोध हटाउन स्थानीय तहमा के कस्ता उपायहरू तयार गर्न सकिन्छ भनी समूहमा छलफल गर्न लगाउनुपर्दछ । अवरोधहरू हटाउनका लागि तयार गरिने उपाय प्राप्त सुझावका आधारमा व्यावहारिक तथा स्पष्ट हुनुपर्दछ ।
- सहजकर्ताले समूहलाई समूहकार्यका लागि सहयोग गर्नुपर्दछ । यस प्रकारका अभ्यासमा सहभागीले व्यावहारिक तथा विषयवस्तुमा केन्द्रित भएर कार्य गर्ने भन्दा पनि ठूला ठूला कुरा र क्रियाकलाप र विचार बढी दिन्छन् । यस समूह कार्यका लागि तीस मिनेटको समय दिनुपर्दछ । समूहकार्यको प्रस्तुतिका लागि एक जना समूह प्रतिनिधिको छनोट गर्न लगाउनुपर्दछ ।
- समूह कार्य पूरा भएपछि सबै सहभागीलाई पूर्ण छलफलको सत्रमा बोलाउने र प्रत्येक समूहबाट पाँच पाँच मिनेटको प्रस्तुतीकरण गर्न लगाउने ।

क्रियाकलाप ६.४ सुशासनका विशेषताहरू

समय: ३० मिनेट

- स्रोत सामग्री ६.१ को बाँकी स्लाइड प्रस्तुत गर्ने । यदि सबै बुदाँहरूको विस्तृत व्याख्या गर्न थालियो भने धेरै समय लाग्न सक्तछ । समयको ख्याल राख्नु पर्दछ र प्रत्येक विषयका लागि तोकिएको समयअनुसार प्रस्तुतीकरण गर्नुपर्दछ ।
- प्रश्नोत्तरका लागि केही समय दिनुपर्दछ । यसै सत्रमा प्रस्तुत भएको स्रोत सामग्री ६.१ सहभागीलाई अध्ययनका लागि यस सत्रको समाप्तिपछि वितरण गर्न पनि सकिन्छ । यो सामग्रीमा सत्रमा प्रस्तुत विषय छोटकरीमा समावेश भएको हुन्छ ।
- यस सत्रको समाप्ति पछि स्रोत सामग्री ६.२ सँग सम्बन्धित पढ्ने सामग्री वितरण गर्न सकिन्छ । यद्यपि सुशासनको विशेषतामा बढी ध्यान केन्द्रित गर्न चाहेमा यस सत्रलाई दुई भागमा बाँडेर पछिल्लो सत्रमा लिङ्केजको ढाँचा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । सहभागीलाई सत्रमा प्रदान गरिएका पठन सामग्री हेर्न लगाउन पनि सकिन्छ यदि उनीहरूले सुशासन तथा यसका विशेषताका बारेमा विस्तृत जानकारी हासिल गर्न चाहे भने ।

त्यसपछि प्रश्नोत्तरका लागि केही समय सत्र खुला गर्ने । सुरुदेखि अन्त्यसम्म छलफललाई सुशासनसित जोडेर हेर्ने प्रयास गर्नुपर्दछ । छलफलको बेला तल लेखिएका बुँदाहरू सहभागीलाई बताउने र साथै सत्र समापन टिप्पणीका रूपमा पनि बताउन सकिन्छ ।

- जनवकालत कुनै खाली स्थान वा शूल्यतामा गरिंदैन । यो नियमित चल्ने कार्यक्रमको एक भागको रूपमा रहेको हुन्छ । साथै यो एउटा धेरै अधिदेखि गरिआएका नियमित क्रियाकलाप जस्तो नयाँ विचार पनि होइन । यो शब्द भर्खरै जनवकालतको विविध धारणा, सिद्धान्त तथा विकासको क्षेत्रमा प्रयोग हुन थालेको शब्द हो र प्रमुख शब्द भएको छ ।
- यस प्रकार जनवकालत सुशासनसँग सम्बन्धित छ । यद्यपि हामी सुशासन शब्दलाई खुला तथा सूक्ष्म रूपमा हेर्न तथा अवरोधहरूलाई व्यावहारिक दृष्टिले हेर्न सक्षम हुनुपर्दछ ।
- यस सत्रमा प्रस्तुत भएका संक्षिप्त विषयले मात्र सुशासनका बारेमा पूर्ण जानकारी दिने सक्तैन । यद्यपि यस सत्रको उद्देश्य सुशासनका बारेमा सहभागीलाई सचेतीकरण गर्नु मात्र हो ।

स्थानीय तालिम कार्यक्रमको लागि विशेष सुझाव

यस सत्रलाई स्थानीय तालिमका लागि स्थानीय सन्दर्भमा उपयोगी बनाउनका लागि आवश्यकताअनुसार सुशासनका सम्पूर्ण पक्षलाई समेट्दै पुनःसंरचना गर्नुपर्दछ । स्रोत सामग्री ६.१ र ६.२ ले यस सत्रको पुनःसंरचना गर्नका लागि सहयोग गर्दछन् । कुनै कुनै सन्दर्भमा माथि दिइएका अध्ययन सामग्री पनि उपयोगी हुन सक्तछन् भने विभिन्न सन्दर्भमा आवश्यकता हेरी अरु उपयोगी सामग्री पनि तयार गर्न सकिन्छ ।

सत्र - ६ का लागि स्रोत सामग्री

६.१ सुशासन

सुशासनका कुरा उठाउने बित्तिकै शासनको कुरा आउदछ । त्यसकारण यी दुई शब्दको विश्लेषण गर्न यसले मदत गर्नेछ । यसका लागि तल उल्लेख भएका विषय सहयोगी हुन्छन् ।

शासनको अर्थ

१. शक्तिको प्रयोग राजनीतिक, आर्थिक, न्यायिक, प्रशासनिक देशका सबै तहका सार्वजनिक मामिलाहरूलाई व्यवस्थित गर्नका लागि गरिन्छ ।
२. एउटा तटस्थ धारणा -सबै प्रकारका सरकारले (निरंकुश, प्रजातान्त्रिक आदि) शासन गर्नुपर्दछ र एउटा निरंकुश पनि योग्य शासक हुन सक्छ ।
३. यो सरकारको पद्धतिको एक जटिल संयन्त्र हो जसमा सरकारका सबै क्रियाकलाप समावेश हुन्छन् ।

सुशासनको अर्थ

अधिकारमुखी विकासमा विश्वास गर्नेहरूका लागि सुशासन भनेको सार्वजनिक क्रियाकलाप तथा स्रोत व्यवस्थित गर्ने जनकेन्द्रित तरिका हो जसले सम्पूर्ण जनसङ्ख्यालाई हित गर्दछ जसमा विपन्न र छेउलगाइएका सम्पूर्ण मानिसको अधिकार केन्द्रबिन्दुका रूपमा रहन्छ । आवश्यकतामुखी विकासको धारणा अन्तरगत कार्य गर्नेहरूका लागि सुशासन सार्वजनिक स्रोत व्यवस्थापन गर्ने एक तरिका हो जसले गरीबको हितरक्षाका लागि उनीहरूका आवश्यकताका बारेमा सम्भव भएसम्म बढी ख्याल गर्दछ । पहिलेदेखि नै समाजका शक्तिशालीहरूका हकमा सुशासन राज्य सञ्चालन गर्ने प्रभावकारी उपाय हो जसले गर्दा त्यहाँ कुनै किसिमको विद्रोहविना नै गरिब लाई व्यवस्थित गरिएको हुन्छ र शक्तिशालीहरूको अधिकारलाई चुनौती पनि दिदैन ।

सुशासनका मापकहरू

निम्न मापनहरू सुशासनको धारणामा समावेश भएका हुन्छन् ।

आधारभूत मापनहरू <ul style="list-style-type: none"> • दूरदृष्टि/अभियान • सहभागिता • पारदर्शिता • उत्तरदायित्व 	सहयोगी मापनहरू <ul style="list-style-type: none"> • प्रभावकारिता • प्रतिवद्धता • समता/समानता • जवाफदेहिता
---	--

दूरदृष्टि/लक्ष्य

अर्थ : दीर्घकालीन योजना जसले विगतका सोचाइ, योजना र बुझाइप्रति समझदारी तथा कार्यक्रमलाई (निरन्तरता दिने वा सच्याउने) भन्ने कुरालाई विचार गर्दछ ।

दूरदृष्टिका विशेषताहरू : यस दूरदृष्टि/लक्ष्यको अभिव्यक्तिमा समावेश हुने तत्त्व

- पहिलेका समूह ब्यक्ति अथवा नेतृत्वले तोकेका प्राथमिकताको पहिचान ।
- वर्तमान प्राथमिकताको विश्लेषण ।
- भूत र वर्तमानका प्राथमिकताको समीक्षा ।
- आवश्यक परिमार्जनका साथै निरन्तरता जस्तै: विगतका कुराबाट सिक्ने तथा भावी योजनामा समावेश । कुनै कार्य पुनः नयाँ कुराबाट सुरु नगर्नु जहाँ पुगेको छ त्यहीँबाट सुरुगर्नु ।

सहभागिता

अर्थ : सार्वजनिक काममा भाग लिनु ।

सहभागिताको स्तर निम्न प्रश्नहरूले निर्धारण गर्दछन् ।

- को सहभागी भएको छ ? पुरुष, महिला, दलित, गरीब, सुकुम्बासी, आदिवासी समूह, जनजाति आदि अथवा जो पहिलेदेखि नै शक्तिशाली छन् ।
- कुन स्तरको सहभागीता छ ? यो वास्तविक हो वा केवल नाम मात्र ? के सहभागीता केवल कागजमा मात्र छ वा वास्तविकतामा छैन ? शासन प्रक्रियामा वास्तविक रूपमा कसको भनाई चल्छ ? उदाहरणका लागि कुनै देशमा महिलाहरूलाई विभिन्न निकायमा स्वतः समावेश गरिएको हुन्छ तर वास्तवमा तिनीहरूका आवाजको सुनुवाई भएको हुँदैन ।
- सहभागिताको उद्देश्य के हो ? नम्बरको गणना गर्ने अभ्यास ? के स्रोत मात्र सहभागी छन् ? सुन्नु मात्र सहभागिता हो ? बोल्न सक्नु मात्र सहभागिता हो ? के सहभागिता भनेको वास्तवमा निर्णयमा प्रक्रिया संलग्नता हुनु हो ? के निर्णयको अनुगमन गर्न सक्ने हुनु सहभागिता हो अथवा निर्णय थोपर्नु सहभागिता हो ? र यस्तै अन्य विषय ।
- सहभागिता हामी कहाँ चाहन्छौं ? राज्यको अन्य संस्थाहरूमा मात्र ? अथवा हाम्रा आफ्नै संस्थामा वा अन्य संस्थाहरूमा जो हामीसँग काम गरिरहेका हुन्छन् वा केवल सैद्धान्तिक वा व्यङ्ग्यात्मक रूपमा ?

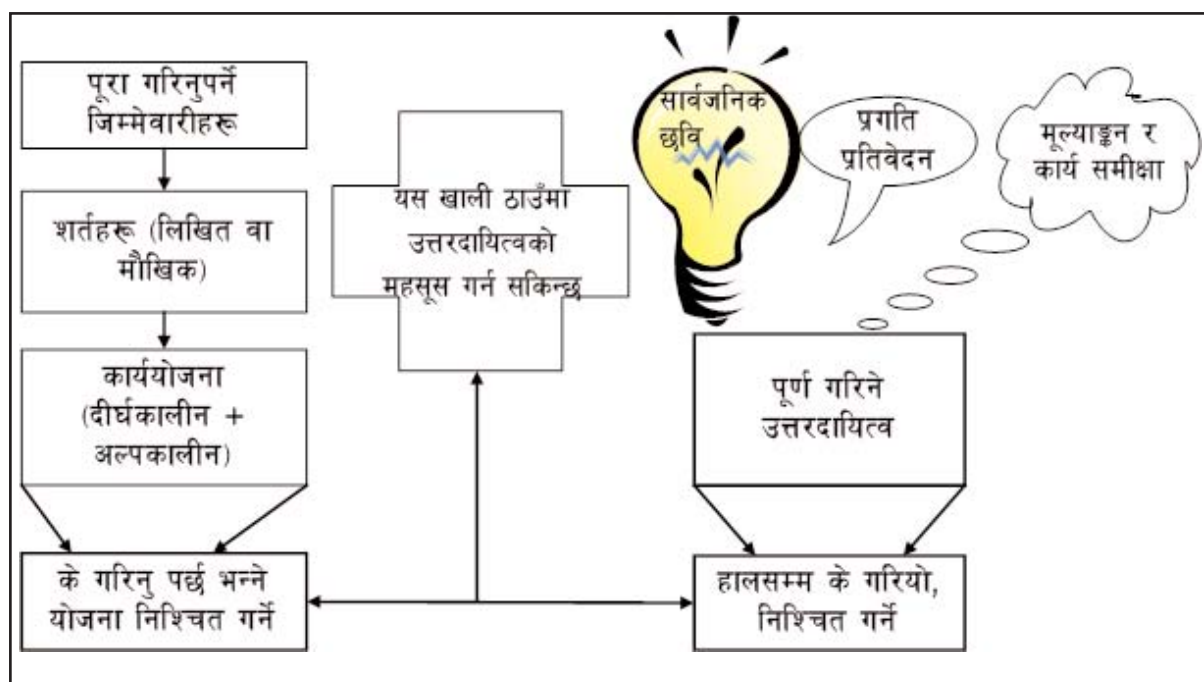
सहभागिताको विद्यमान स्तरको समीक्षा: सर्वप्रथम सहभागिताको अभिवृद्धि गर्न विद्यमान अवस्थाको समीक्षा गर्नु आवश्यक हुन्छ । यसको अन्त्यमा माथि उल्लेखित बुँदाका अतिरिक्त निम्न प्रश्नहरू ध्यानमा राख्नु जरूरी हुन्छ ।

- वर्तमान समयमा सहभागिताको अवस्था के छ ?
- प्रशस्त मात्रामा महिलाहरू छन् कि छैनन् ?
- कुनै दलित र अन्य पीडित जनजाति समूहबाट कर्मचारी नियुक्ति गरिएका छन् वा छैनन् ?
- नयाँ सदस्यको नियुक्ति गर्ने हामीलाई अधिकार छ कि छैन ?
- यदि छैन भने हामी के गर्न सक्छौं ?
- विनम्रतापूर्वक यस्ता सवाललाई हामी सेमिनार, सम्मेलनहरू, सभा, लेख, प्रतिवेदन र यस्तै अन्य माध्यममार्फत उच्च तहमा उठाउन सक्छौं कि सक्तैनौं ?
- कम्तीमा हामीले विद्यमान अवस्थाको विश्लेषण र परिणामका बारेमा सूचित गर्न सक्छौं ?

उत्तरदायित्व

अर्थ : के गर्नुपर्दछ र के गरिदै आइएको छ भन्ने बीचको अन्तर नै उत्तरदायित्व हो ।

निम्नलिखित रेखाचित्रले यसलाई दर्शाएको छ :

विशेषताहरू: उत्तरदायित्वको वास्तविक विशेषताको पहिचान गर्न कठिन छ । यद्यपि निम्नलिखित प्रश्नहरूले उत्तरदायित्वका केही विशेषता पहिचान गर्न सहयोग गर्दछ ।

- जनताबाट हामीले के सुभाब वा आलोचना सुन्छौं ? आत्मकेन्द्रित, ठूलाबडाकेन्द्रित, राज्यकेन्द्रित अथवा जनकेन्द्रित ईमानदारिता ।
- कुनै संस्था वा व्यक्ति त्यो स्थान जनतालाई छाडेर हिडेपछि कस्तो आलोचना वा प्रतिक्रिया गर्दछन् ? पूर्ण रूपमा नकारात्मक/नकारात्मक/सकारात्मक/पूर्णसकारात्मक
- हामीले कुनै संस्था छाडेपछि हामी त्यस संस्थाबाट के चाहन्छौं ?

सुशासनलाई बुझाउन पहिले नै धेरै मापनहरूका बारेमा छलफल भइसकेको छ । स्थानीय सन्दर्भमा धेरै मापनहरू पहिचान गर्न सकिन्छ । त्यस्ता केही मापनहरू र तिनीहरूको विशेषता तल दिएको छ ।

जवाफदेहिता : यो सहायक मापक प्रत्यक्ष रूपले सार्वजनिक कार्यमा व्यक्तिको जिम्मेवारीसित सम्बन्धित छ । यो उत्तरदायित्वसित गाँसिएको छ । उत्तरदायित्वका विशेषताहरू यस प्रकार छन् :

- समय पालनाको स्तर : कार्यालय, बैठक, सभा, छलफलका लागि दिइएको समय ।
- लिखित जवाफको स्तर : चिठी, निवेदन, पृष्ठपोषण वा सुभाब आदि ।
- टेलिफोनबाट दिने जवाफको स्तर : कुराकानी गर्ने इच्छा, पुनः फोन गर्नु होला, शिष्टाचारका लागि फोन गर्नु ।
- इमेल जवाफको स्तर : प्राप्ति, इमेल प्राप्तिको जानकारी र जवाफ दिनु ।
- सुनाइकोस्तर : सीप, उत्सुकता, मानिसलाई महत्त्व दिनु आदि ।
- स्वीकृतिको अवस्था : तर्क, असहमती, गुनासाहरू आदि ।
- वचनवद्धता : स्पष्टीकरणसाथ प्रस्तुत हुनु ।
- व्यक्तिगत नीतिको अवस्था : खुल्लादिल वा कठोर ।

प्रभावकारिता : यो एउटा तुलनात्मक शब्द हो । यदि कुनै अफिस वा काममा एक जना मात्र भए तुलना गर्नु पर्ने आवश्यकता रहँदैन । तर वर्तमान समय तुलनात्मक छ । तुलनाका लागि अनेक तरिका, विधि, प्रक्रिया र शैली छन् । हरेक स्तरमा जनता तुरुन्त तुलना गर्दछन् र आफ्नो सोच पनि सोहीअनुसार तयार राख्दछन् । प्रभावकारीता भनेको हामी लक्ष्यको कतिको नजिक पुग्यौं भनी नाप्ने कुरा हो -जस्तै : विभिन्न तत्त्वहरूलाई विचार गर्दा मूल्य, गुणस्तर, मैत्रीपूर्ण वातावरण तथा सरल सम्बन्ध । निम्नलिखित प्रश्नहरूले केही प्रष्टता प्रदान गर्दछन् । उदाहरण स्वरूप यदि कुनै संस्थामध्ये अधिकांश प्रश्नका बारेमा नकारात्मक जवाफ दिन्छन् भने त्यस्तो संस्था गम्भीर संकटमा छ भन्ने बुझ्नु पर्दछ ।

- हामीले जनतालाई प्रदान गर्ने सबै सेवा छिटाछरिता छन् ?
- हामी सस्तो र सरल तरिकाले सेवा उपलब्ध गराउन सक्छौं ?
- हाम्रा उत्पादनहरू गुणस्तरीय छन् कि छैनन् ?
- जनतासित हामीले मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध कायम गर्न सक्छौं कि सक्दैनौं ?
- जनता हामीसँग सम्बन्ध विकास गर्न वा कायम गर्न खुसी छन् कि छैनन् ?

प्रतिवद्धता : प्रतिवद्धता र प्रभावकारिता एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित मापक हुन् । यी मापकहरूलाई संस्थागत र व्यक्तिगत प्रतिवद्धताको आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । एउटा संस्था सञ्चालन गर्न एक जना व्यक्ति जिम्मेवार हुन्छ । धेरै व्यक्तिको संयुक्त प्रतिवद्धता संस्थागत प्रतिवद्धता बन्दछ । प्रतिवद्धताको मापनका लागि निम्नलिखित सुझावहरूले केही विचार प्रदान गर्न सक्दछन् ।

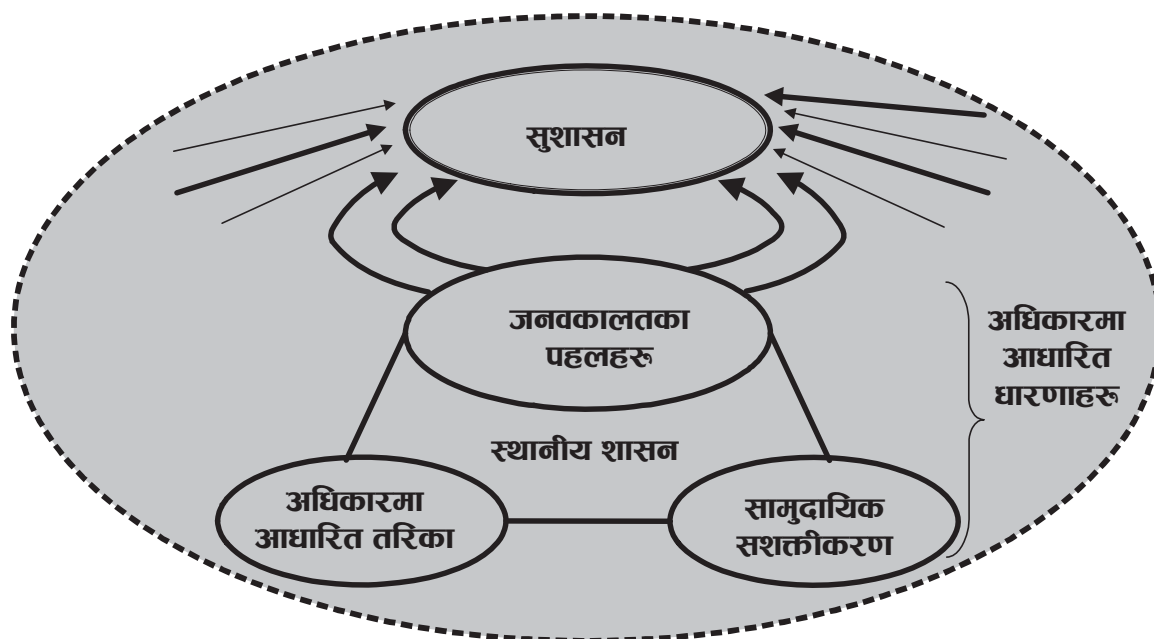
- पहिल्यै भएका निर्णय, दूरदृष्टि, रणनीति र क्रियाकलापको निरन्तरता ।
- इमान्दारिताको मात्रा- इमान्दारिता भनाइमा तथा गराइको सन्दर्भमा ।
- विभिन्न मुद्दामा गम्भीरता-गरिबी, स्वास्थ्य उपचार र अन्य विषयहरूमा ।
- सम्झौताका तर्क - प्रजातन्त्र र मानव अधिकारप्रति प्रतिवद्धता आदि ।
- सेवा प्रदानको अवस्था - जनताका फाइदाका लागि व्यक्तिगत स्तरमा हामी के गर्न सक्छौं ?
- व्यक्तिको त्याग - के हामीले उपभोग गरेका सुविधा अरू जनताको फाइदाका लागि त्याग गर्न सक्छौं ?
- समझौताको स्तर - के हामी आफ्नो परिवारसित परिश्रमी, सादा जीवन र गरीब लाई हेरेर बस्ने समझौता गर्न सक्छौं ?
- अरूको बानीसित हेलमेल हुने स्तर : के हामी सामाजिक कुरीति, धार्मिक र राष्ट्रिय स्तरका नराम्रा कुराहरूबाट टाढा रहन सक्छौं ? जसले गर्दा जनताले हामीलाई एक जिम्मेवार व्यक्तिको रूपमा सम्मान गर्न सकून् ।

कार्य दक्षता : यो मापन वैयक्तिक ज्ञान र सीपसँग सम्बन्धित छ जसले गर्दा हामी काममा प्रभावकारी हुन्छौं । संसार परिवर्तनशील छ । हामीहरू नयाँ, खोजपूर्ण, छिटो र आश्चर्यजनक प्रविधिहरू प्राप्त गरिरहेका छौं । के हामी यी सबै परिवर्तनसँग परिचित छौं त ? यी परिवर्तनसँग युवापुस्ता पहिलेदेखि नै परिचित छन् । के हामीसँग नयाँ कुरा सिक्ने, सुन्ने क्षमता, धैर्यता तथा प्रवृत्ति छन् त ? हाम्रो संस्था काममा कतिको छिटो छरितो छ ? हामीमा कतिको हाकिमीपन छ ? हामीसँग कस्तो परम्परागत कर्मचारीतन्त्र छ ? यसबारे जनताले हामीलाई के भन्छन् ? यी प्रश्नहरूले हाम्रो कार्यदक्षता माथि औलो उठाउँदछन् ।

६.२. सम्बन्ध ढाँचा

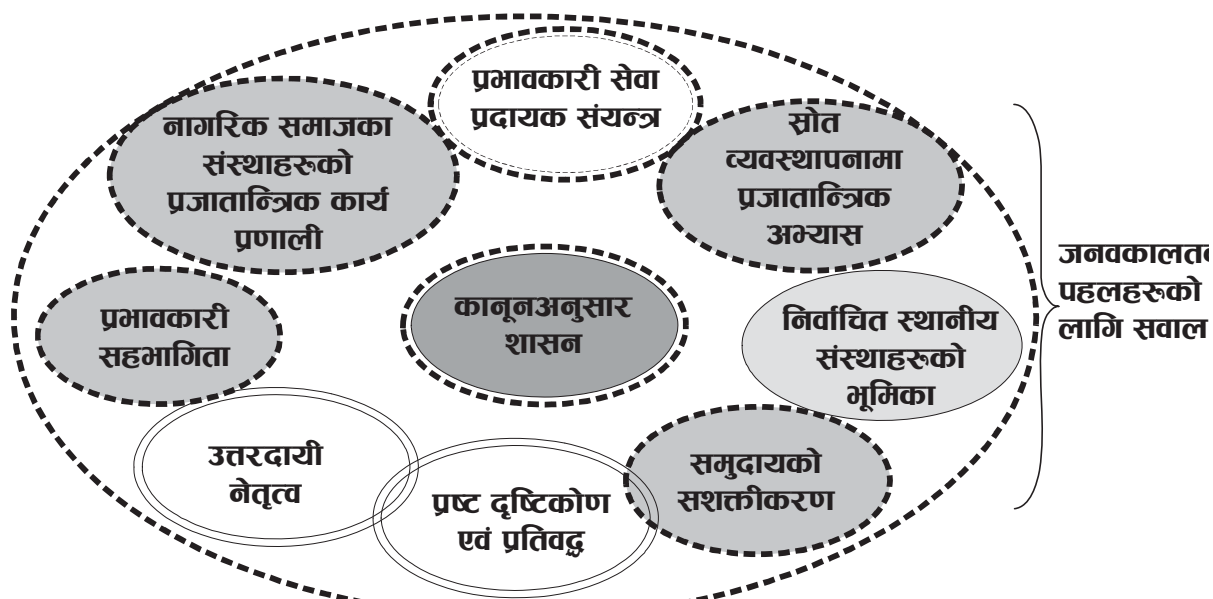
सम्बन्ध ढाँचा - १

जनवकालत पहलको प्रमुख ध्येय भनेको स्थानीय तहमा सुशासन कायम गराउनु हो । यद्यपि शासन व्यवस्थामा सुधार गर्नु तथा यसलाई असल बनाउनु भनेको दीर्घकालीन सोच हो । एउटा संस्थाले कटिबद्ध वा समर्पित भएर लागे पनि माथिल्लो तहमा सफलता प्राप्त हुन्छ नै भन्न सकिँदैन । सुशासन कायम गर्न वा प्रवर्द्धनका लागि भूमिका खेल्ने अन्य तमाम कर्ताहरू पनि छन् । यस ढाँचाले सहभागीलाई बुझेर घर पार्कन सकून् भन्ने आशा गर्दछ ।

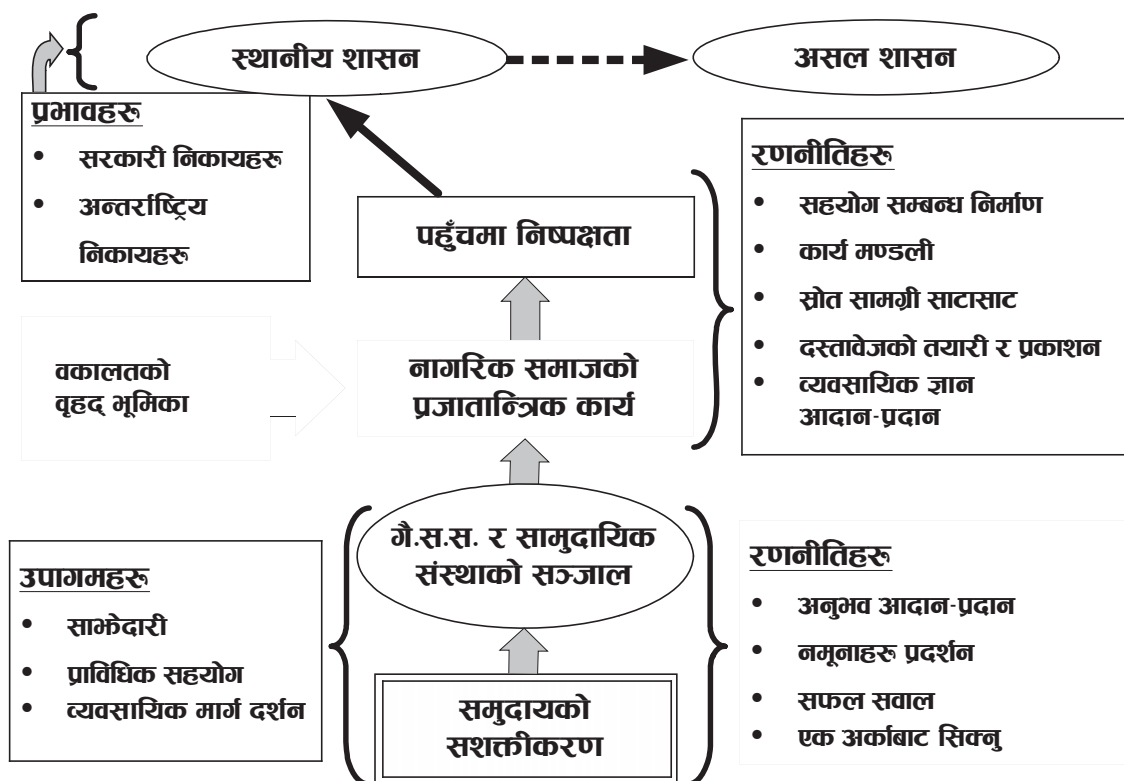
सम्बन्ध ढाँचा -२

यस रेखाचित्रको केन्द्रबिन्दुमा रहेको तत्त्वले अन्य वरिपरि आवश्यक परिपूरक तत्त्वहरूकासाथ कानूनी शासन देखाउँदछ । स्थिर, दरिलो कानुनी शासनविना जनताका अधिकार सुनिश्चित गर्न सकिँदैन । यो धारणा तलको ढाँचामा देखाइएको छ ।

सम्बन्ध ढाँचा -३

समुदायको तहमा सुशासन प्राप्त गर्न आवश्यक रणनीति र कर्ता बीच विभिन्न तहमा रहेको सम्बन्ध यस ढाँचाले देखाउँदछ ।

त्यस कारण सुशासनको दृष्टिकोण आवश्यक छ यो प्राप्त गर्ने मार्ग भने सजिलो छैन । सुशासन प्राप्तिका लागि विविध चरण पार गर्ने पर्दछ र विविध रणनीतिहरू आवश्यक हुन्छ । माथिल्लो तहको ढाँचा अथवा रेखाचित्रमा प्रस्तुत गरिएको ढाँचा अबै बढी चुनौतिपूर्ण छ ।

सत्र - ७

जनवकालतका चरणहरू - सवालको पहिचान र विश्लेषण

समय: २ घण्टा

यस सत्रको समग्र उद्देश्य

जनवकालत प्रक्रियाको प्रारम्भिक धारणागत र व्यावहारिक चरणका बारेमा परिचित हुनु ।

यस सत्रका विशेष उद्देश्यहरू

- जनवकालत पहलका आधारहरूको सारांश प्रस्तुत गर्नु ।
- सवालहरू पहिचान गर्ने तरिकाहरू र तरिका आत्मसात गर्नु ।
- परियोजनाको सन्दर्भमा प्रत्येक क्षेत्रबाट कम्तिमा एउटा सवाल पहिचान गर्नु ।

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप ७.१ जनवकालतका क्रमगत पाइलाहरू	१५	(१५)
क्रियाकलाप ७.२ जनवकालतका लागि सवालको पहिचान र विश्लेषण	७५	(९०)
क्रियाकलाप ७.३ सवालको पहिचान र विश्लेषणका सुझावको प्रस्तुतीकरण	३०	(१२०)

पूर्व तयारी

- यस प्रस्तुतीकरणलाई जीवन्तता दिनका लागि सहजकर्ताले वास्तविक जीवनसित सम्बन्धित उदाहरणका साथ पूर्ण रूपमा तयारी हुनुपर्दछ । जतिपनि उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिन्छ सबै व्यावहारिक र सहभागीहरूका वस्तुस्थितिसित मेलखाने खालका हुनुपर्दछ ।
- प्रस्तुतीकरणका लागि यस निर्देशिकामा समावेश गरिएका मुख्य बुँदाहरू पर्याप्त छन् । यद्यपि सहजकर्ताका लागि यी बुँदाहरू मात्र पर्याप्त हुँदैनन् । त्यसकारण सहजकर्ताले यस विषयसित सम्बन्धित विचार उल्लेख भएका विषयको अध्ययन गर्नुपर्दछ । यदि त्यस्ता विषय भएका पुस्तक पाइएन भने यस कार्यशालाका लागि तयार गरिएको तालिम निर्देशिका पनि सहयोगी हुन सक्दछ ।
- प्रस्तुतीकरणको अवधिमा सहजकर्ताले आफ्नो विचार सहभागीमा लादनु हुँदैन । प्रस्तुतीकरणमा समावेश गरिएका कुनै कुनै बुँदासित केही सहभागी सहमत नहुन सक्दछन् । यस्तो अवस्थामा सहजकर्ताले आफ्ना विचार प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । तर सहभागीलाई आफ्ना विचार स्वीकार्न दबाव दिनुहुँदैन ।

यस सत्रका लागि आवश्यक सामग्री

स्रोत सामग्री ७.१ - जनवकालत पहल योजनाको ढाँचा

स्रोत सामग्री ७.२ - नीति विश्लेषणको सामान्य वर्णन

स्रोत सामग्री ७.३ - नीतिगत सवाल पहिचानका लागि उदाहरणहरू

स्रोत सामग्री ७.४ - नीतिगत वातावरण र मुख्यकर्ताहरूको पहिचान

स्रोत सामग्री ७.५ - एक घटना अध्ययन : नेपालको चुरे पहाडमा जीविकोपार्जन

स्रोत सामग्री ७.६ - एक घटना अध्ययन : चिटगाउँ पहाडको (CHT) बन तथा भूमि अधिकार

अन्य सामग्री

सहजकर्ताहरूका लागि सुझाव - ७

क्रियाकलाप ७.१ जनवकालत पहल योजनाको ढाँचा

समय: १५ मिनेट

यो सत्र सहभागीका लागि जनवकालत पहलका बारेमा सामान्य समझदारी बढाउनका लागि मात्र हो । यस सत्र पछि कार्यशालाको विषयवस्तु सङ्क्षेपमा जनवकालतका वास्तविक विषयमा केन्द्रित हुन्छ ।

- जनवकालत ढाँचाको (स्रोत सामग्री ७.१) जनवकालत पहल योजनाको ढाँचा प्रस्तुत गर्ने ।
- यस सत्रमा छोटकरीमा मात्र छलफल गर्न समय दिने । विषयवस्तुमाथि विस्तृत छलफल यसपछिको सत्रमा गरिनुपर्दछ । यो कुरा सहभागीलाई बताई दिनु पर्दछ । त्यस कारण यस सत्रमा सामान्य केही प्रश्न मात्र गर्न दिनुपर्दछ ।

क्रियाकलाप ७.२ जनवकालतका लागि सवालहरूको पहिचान (समूह कार्य)

समय: १५ मिनेट

यो प्रस्तुतीकरण सकिने बित्तिकै सहभागीहरूको चारवटा समूह बनाउनुपर्दछ । त्यस पछि दुईवटा घटना अध्ययन (स्रोत सामग्री ७.५ र ७.६) दुईवटा समूहलाई समूह कार्य गर्न लगाउनु पर्दछ र बाँकी दुई समूहलाई तोकिएका अन्य फरक किसिमका घटना अध्ययन दिनुपर्दछ ।

- समूहकार्यमा घटना अध्ययनको अन्तिममा दिएका प्रश्नहरूको उत्तर पत्तालगाउन सहभागीलाई भन्नुपर्दछ । समूह छलफलका लागि एक घण्टाको समय दिने । समूहकार्य सकेपछि उनीहरूले पत्तालगाएको छलफलको नतिजा प्रस्तुतीकरण तयार गर्न लगाउने । समूहकार्यको परिणाम प्रस्तुत गर्नका लागि सहभागीमध्येबाट एकजना प्रस्तुतकर्ता छान्न लगाउने यो प्रस्तुति समस्यावृक्षको आकारमा प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । समस्यावृक्ष बनाउन सहभागीलाई प्रस्तुत गर्ने कागजको पाना, मेटाकार्ड आदि बनाउन प्रोत्साहित गर्ने ।
- समूहकार्य सकेपछि सबै समूहलाई छोटकरीमा प्रस्तुत गर्न लगाउने । प्रस्तुत गरेको विषय अस्पष्ट भए स्पष्ट पार्न लगाउने र त्यसपछि सहभागीहरूलाई प्रश्न सोध्न अनुमति दिनुपर्दछ ।

क्रियाकलाप ७.३ सुझावको वा सन्देशको प्रस्तुतीकरण

समय: ३० मिनेट

- नीति विश्लेषणका सहायक चरणहरूलाई छोटकरीमा प्रस्तुत गर्ने (स्रोत सामग्री ७.२, ७.३ र ७.४) । (स्रोत सामग्री ७.३ र ७.४) प्रस्तुत गरिसकेपछि यस सत्रलाई छोटकरीमा निष्कर्ष बताई समापन गर्न सकिन्छ ।
- त्यसपछि प्रश्नोत्तर तथा छलफलका लागि मञ्च खुला गर्नुपर्दछ । सहजकर्ताले पूर्ण छलफलको क्रममा सङ्क्षेपमा निम्नलिखित बुँदाहरूका बारेमा प्रकाश पार्न सक्दछन् ।

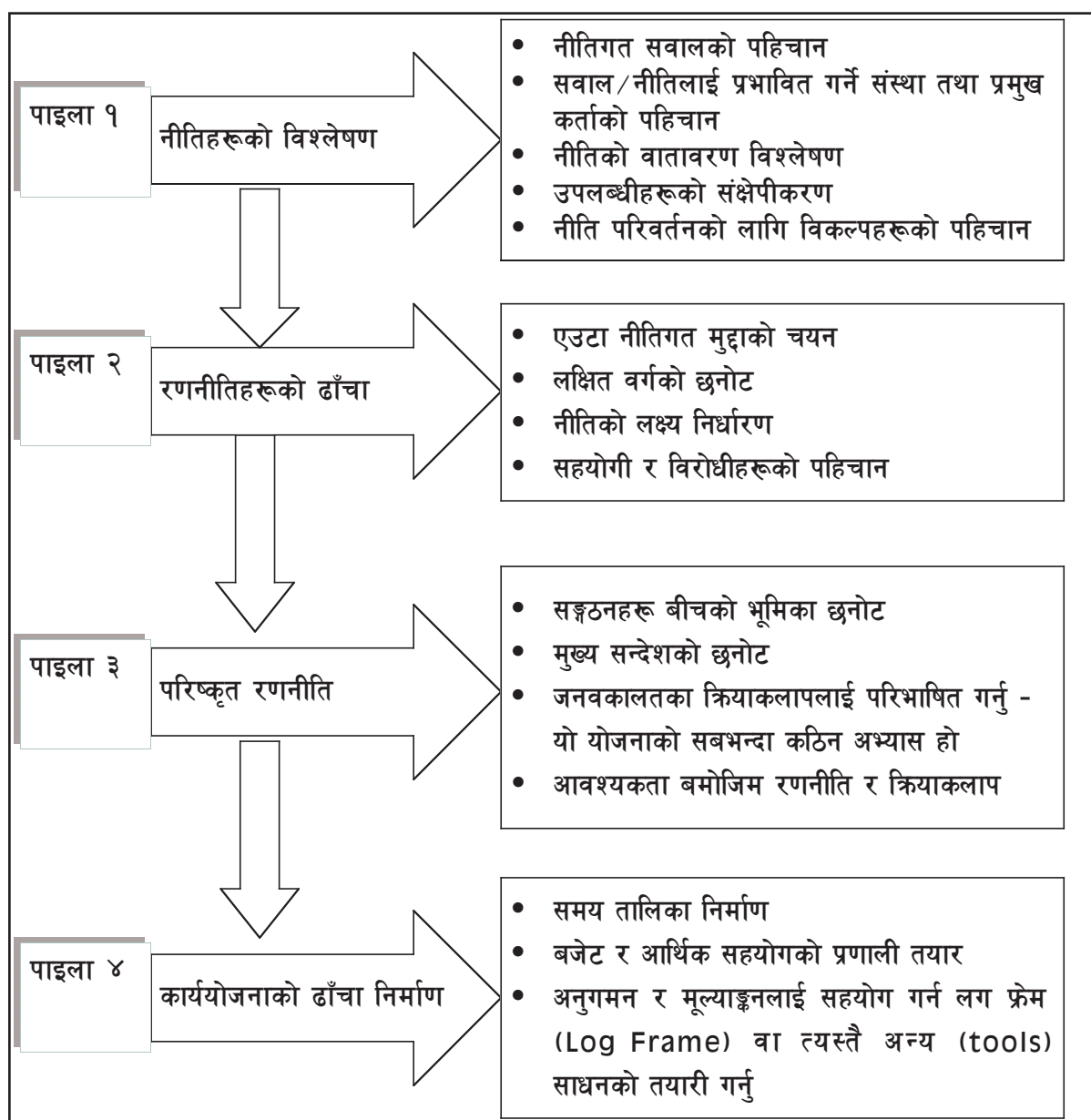
- यो सिकाईको सत्र हो । त्यसकारण यस सत्रमा सुभाबका रूपमा प्रस्तुत भएका घटनाहरू सिकाइका साधनका रूपमा प्रयोग भएका हुन् । यद्यपि हाम्रो आफ्नो कार्यक्षेत्र तथा वास्तविक वस्तुस्थितिका सन्दर्भमा जनवकालतका वास्तविक सवालहरूको पहिचान तथा विश्लेषण गर्नका लागि पर्याप्त समय दिनुपर्दछ । यस प्रक्रियाका लागि धेरै स्रोत र शक्तिको आवश्यकता पर्दछ । अनेक पटक छलफल गर्नुपर्ने आवश्यक हुन सक्छ ।
- सवालहरूको विश्लेषण गर्दा तथ्य, चित्र, प्रवाह र विचारको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । यो एक प्रकारको अनुसन्धानको कार्य हो जसलाई पूरा गर्न कठिनाईको सामना गर्नुपर्दछ । यो कार्य गर्ने सिलसिलामा हामीले आफ्नो सोचाई, विचार तथा धारणामा परिवर्तन गर्नु पर्ने अवस्था पनि आउन सक्छ किनभने हामीले जुन परिकल्पना गरेर काम थालेका हुन्छौं वास्तविकतामा त्यो भन्दा फरक हुन सक्छ ।

जनवकालतको बिसर्जन नहुने महत्त्वपूर्ण पक्ष यसको प्राथमिक लक्ष्य हो जुन जनताको सशक्तीकरणमा लक्षित हुन्छ विशेषतः ती मानिसहरू जसलाई यस्ता सवालले प्रभावित गरेको हुन्छ । त्यसकारण जब यी चरणको अनुशरण गरिन्छ त्यतिखेर जनसहभागिताको प्रक्रिया अपनाउनु पर्दछ । जनसहभागिताविना जनवकालत जनताका लागि मात्र हुन्छ जनता आफैले सञ्चाल गरेको हुँदैन । जनसहभागिताविना तर्जुमा भएको योजना प्रक्रियामा जनवकालतको सशक्तीकरणको पक्ष बेवास्ता हुन्छ । जबसम्म प्रभावित जनता यस प्रक्रियामा आफै सशक्त तथा सक्रिय हुँदैनन् जनवकालतको नीतिगत परिवर्तनको अन्तिम लक्ष्य प्राप्त गर्न सकिँदैन ।

सत्र - ७ का लागि स्रोत सामग्री

७.१ जनवकालत पहल योजनाको ढाँचा

विभिन्न तरिकाले नियाल्दा जनवकालत रणनीति योजना तर्जुमा औपचारिक योजना तर्जुमा भन्दा फरक छैन। तथापि जनवकालत योजना सुरु गर्दा सवाल पहिचानबाट हुन्छ र यो लक्षित नीति परिवर्तन नहुन्जेलसम्म तथा प्रयोग गरिने रणनीतिक साधनहरूको नीतिमा समावेश नभएसम्म चलीरहन्छ । सामान्य योजना तर्जुमा प्रक्रियामा यस्ता कुरा तथा तर्कगत प्रक्रियामा त्यति ध्यान दिएको हुँदैन । तल उल्लेख भएका तर्कसंगत चरणहरूको सारांश जनवकालत योजना ढाँचाको सन्दर्भमा सहयोगी हुन सक्तछ ।

माथि उल्लेख गरिएका चरणहरू विस्तृत देखिन्छन् । जनवकालत पहलको योजना तयार गर्दा अनुसरण गर्नुपर्ने चरणहरू देखेर वकालतकर्ताहरू सुरुमै डराए भने उनीहरूले जनवकालतको कार्य सुरु गर्न नै सक्दैनन् । यद्यपि माथि बताइएका अधिकांश बुँदाहरू (जानेर होस् वा नजानी) पहिले नै कुनै संस्थाले पूरा गरिसकेको हुन सक्छन् अथवा सवालमा आधारित जनवकालत गर्ने इच्छा जाहेर भईसकेको हुन सक्छन् । सबै चरण क्रमवद्ध रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्दछ भन्ने छैन । विभिन्न संस्था वा व्यक्तिले साथ साथै वा अलग अलग पनि कार्यान्वयन गर्न सक्छन् ।

७.२ नीति विश्लेषणको सामान्य बुँदा

नीतिको अर्थ : नीति भनेको एक व्यवस्थित योजना, कार्ययोजना अथवा नीति नियमको सङ्कलन हो जुन सरकार, व्यवसायी संस्थाहरू वा अन्य संस्थाहरूले अनुशासन गरेका हुन्छन् जसले निर्णय प्रक्रिया तथा कार्यप्रक्रियालाई प्रभावित गर्दछ ।

नीति विश्लेषणको अर्थ : नीति विश्लेषण एउटा प्रक्रिया हो (क) गरिबी र विभेदको कारक तत्वको रूपमा रहेका सवालको पहिचान गर्नु (ख) मुख्यकर्ताहरू तथा संस्थाहरूको पहिचान जसले पहिचान वा चयन गरिएका नीतिका बारेमा निर्णय गर्दछन् (ग) नीतिगत वातावरणको विश्लेषण गर्नु जसले गर्दा त्यस्ता नीतिलाई कसले कहाँबाट कसरी प्रभाव पार्नका लागि के काम सुरु गर्न सक्छ र सफलताका लागि के आशा गर्न सकिन्छ ।

नीति विश्लेषणको आवश्यकता : जनवकालतको पहल सुरु गर्नुपूर्व नीतिहरूको विश्लेषण गर्नुपर्ने कारण बारे निम्नलिखित बुँदाहरू प्रस्तुत गरिएको ।

- समस्या समाधानका लागि समस्याका कारणको विस्तृत विश्लेषण नगरिकन समस्या समाधान गर्न सकिन्न ।
- समष्टिगत अथवा विस्तृत विश्लेषण गर्दाखेरी गरिबी सम्बन्धी नीतिगत पक्षलाई कदापि बिर्सनु हुँदैन ।
- नीति निर्माता तथा कार्यान्वयनकर्ताहरूको कार्यले जनताको सम्पन्नता वा विपन्नतामा असर गर्दछ । नीतिगत कारणले गर्दा गरिबी र विभेदीकरण भएको हो भन्ने कुरा निर्देशित गर्दछ ।

७.३ नीतिगत सवालहरूको पहिचान

सामान्यतः, नीतिगत सवालहरूलाई तीन किसिमले हेरिनुपर्दछ (क) नीतिको अभाव (ख) अपर्याप्त नीति र (ग) नीतिको गलत कार्यान्वयन । वैचारिक स्पष्टताका लागि निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ । उदाहरणको रूपमा नेपालमा महिला शिक्षाको समस्यालाई लिन सकिन्छ । यस सन्दर्भमा तलको तालिकामा प्रस्तुत विवरण हेरौं ।

समस्या: नेपालका महिलाहरू शिक्षाको समान अवसरबाट वञ्चित ।			
मूल प्रश्नहरू	वर्तमान अवस्था	नीतिगत सवाल	जनवकालत रणनीतिमा केन्द्रित
के विद्यमान नीतिले महिला शिक्षालाई अभिवृद्धि गर्छ ?	गर्दैन	शिक्षाको समान अवसरका लागि शैक्षिक नीतिको अभाव ।	बालिका शिक्षाको लागि नयाँ नीतिको स्थापना गर्नु ।
के विद्यमान नीतिले महिलाको शिक्षामा अवरोध गर्छ ?	गर्छ	अन्य विपरित नीतिहरूले महिलाको शिक्षामा अवरोध गर्दछ ।	केटा र केटीको शिक्षामा समान अवसर प्रदान गर्न अवरोध ल्याउने नीतिहरूलाई परिवर्तन गर्नु ।
महिलाको शिक्षा उचित तरिकाले बढाउने नीतिहरू लागु गरिएको छ ?	छैन	कमजोर संस्थागत संरचना र नीति कार्यान्वयनमा संकल्पको कमि	समान शिक्षाको अवसरलाई सहयोग गर्ने नीतिहरूको कार्यान्वयनमा जोड दिनु ।

७.४ प्रमुख कर्ताहरूको पहिचान तथा नीतिगत वातावरण

प्रमुख कर्ताहरूको पहिचान

जनवकालत रणनीति निर्माणका लागि नीतिनिर्माता र उनीहरूको इच्छा र आशयको विश्लेषण गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । तल दिएका प्रश्नले त्यस्ता विषयको पहिचानमा सहयोग पुऱ्याउँछ :

- हामीले पहिचान गरेका नीतिगत सवालहरूमा प्रत्यक्ष निर्णय कसले गर्दछ ?
- नीतिनिर्माताका निर्णयहरूलाई कसले प्रभावित गर्दछ ?
- नीतिनिर्माता तथा नीतिनिर्माणमा प्रभाव पार्ने मान्छेको यस्ता सवालमा चासो छ कि छैन ?
- उनीहरूसित के यस्ता स्रोत साधन छन् ?
- प्रमुख नीति कसले बनाउँदछ र यस्ता नीति बनाउन कसले नियन्त्रण गर्दछ ?

नीतिगत वातावरणको विश्लेषण

नीतिको विश्लेषण गर्नु एक जटिल कार्य हो । यस सन्दर्भमा यस्तो विश्लेषणमा विविध तत्व समावेश भएका हुन्छन् । जनवकालत समूह यस्तो वातावरणको विश्लेषण गर्न सक्ने हुनुपर्दछ । तल दिएका प्रश्न यस बारेमा सहयोगी हुन सक्छन् :

- के पहिचान भएका नीतिगत निर्णयमा जनसहभागीता हुन्छ ? सहभागि गराउने के कस्ता माध्यमहरू विद्यमान छन् ?
- मुख्य निर्णयहरू कहाँ गरिन्छ र यस्ता निर्णयहरू कसले नियन्त्रण गर्दछ ?
- पहिचान गरिएका सवालमा व्यापक छलफल भएको छ कि छैन ? पहिचान गरेका सवाल जनसरोकारका हुन् ? यसमा जनाताले चासो लिन्छन् ? समाचार पत्रले यस्ता विषयमा लेख्छन् वा लेख्दैनन् ?
- पहिचान गरिएका नीतिगत सवाल सरकारको प्राथमिकतामा पर्दछन् ? सरकारको विद्यमान नीति नियम परिवर्तन गर्ने योजना छ ? विगत केही वर्षभित्र यस सम्बन्धी कस्ता नीति नियमहरू स्वीकृत भए वा अस्वीकृत भए ?
- राजनीतिक तप्कामा के परिवर्तन हुन सक्छ ? चुनाव आएको छ कि ? आगामी चुननावले पहिचान गरिएका सवाललाई प्रभावित गर्दछ कि ?

माथिका सबै प्रश्न के उत्तरलाई सँगैटेर समस्या वृक्षमा कारण र प्रभाव सहित देखाउन सकिन्छ । यस प्रकारको नीति विश्लेषणको सारांशले परिणामलाई सजीव चित्रको रूपमा व्याख्या भएको कुरा दर्शाउँदछ । यस प्रकारको विश्लेषणले नीति परिवर्तनको विकल्पको पहिचालनका लागि एउटा जग बसाउँदछ । तलको उदाहरण हेर्न सकिन्छ ।

नीति परिवर्तनका लागि विकल्पको पहिचान

नीतिगत सवाल	नीति परिवर्तनका लागि विकल्प
शिक्षामा बालिकाहरूका लागि समान अवसर उपलब्ध गराउन नीति नियमित छैनन्	विद्यालयहरू सञ्चालन गर्न शैक्षिक नीतिहरू प्रस्ताव गर्नुपर्छ, जसका कारण बालिकाहरूले शिक्षामा समान अवसर प्राप्त गर्न सकून् ।
सरकारी निकायहरूले स्रोत साधनलाई भौतिक संरचना निर्माणतर्फ बढी खर्च गर्छन् र बालिकाहरूको शिक्षालाई कम प्राथमिकता दिन्छन् ।	ग्रामीण क्षेत्रमा सरकारले संचालन गरिरहेको बालिका शिक्षा कार्यक्रमलाई प्रवर्द्धन गर्नु ।

विचार गर्नुपर्ने कुराहरू

नीति विश्लेषणलाई अन्तिम रूप दिनु पूर्व तल लेखिएका कुरालाई ध्यानमा राख्नुपर्दछ । यस सन्दर्भमा तल दिएका प्रश्नमा ध्यान दिनुपर्दछ :

- समस्या समाधानमा दिगो असर पार्ने ठूलो तथा प्रभावशाली नीतिगत सवाल कुन चाहिँ हो ?
- यी सवालहरूका सम्बन्धमा केही पनि गरिएन भने के हुन्छ ?
- कुन नीति परिवर्तन सजिलै हुन सक्तछ र कुन चाहिँ समय लाग्ने र खर्चिलो हुन्छ ?
- कुन चाहिँ नीति परिवर्तनमा महत्त्वपूर्ण सहयोग प्राप्त हुन सक्तछ अथवा ठूलो विरोधको सामना गर्नुपर्ला ?
- कुनै समस्या समाधान अरुभन्दा जोखिमपूर्ण छन् ? यदि छन् भने त्यस्ता समस्या कसरी कम गर्न सकिन्छ ?
- नीतिनिर्माताको ध्यानाकर्षण गर्ने कार्यमा कसले नेतृत्व लिनुपर्दछ ?
- वर्तमान समयमा कुन नीतिगत समाधानहरूमा तपाईंको संस्था अथवा सहयोगी संस्था त्यस्ता लक्ष्य प्राप्त गर्ने सक्ने बलियो अवस्थामा रहेको छ ?

विचार गर्नुपर्ने केही कुराहरू

कुनै पनि देशको निश्चित कानुनी संरचनाभित्र रहेर अधिकांश गै.स.सं.हरूले मध्यस्थकर्ता संस्थाको रूपमा काम गरिरहेका हुन्छन् । कुनै अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन भएमा त्यसलाई कुनै निश्चित क्षेत्र वा राज्यमा काम गर्नका लागि सरकारको स्वीकृति वा मान्यता आवश्यक हुन्छ । यसरी प्रदान गरिएको स्वीकृति कुनै निश्चित कानूनको

आधारमा वा कुनै समझदारी पत्र जुन कानुनी रूपमा मान्य र पालना गर्नु पर्ने हुन्छ । कुनै स्वदेशी संस्था भए निश्चित स्थापित कानुन नियमको अधिनमा रही कार्य गर्नुपर्दछ । यसको उल्लङ्घन गरेको खण्डमा संस्थाले कानुनी हैसियत गुमाउन पनि सक्तछ । अधिकारमा आधारित सवालमा काम गर्नु भनेको विश्वासको वातावरण तयार गर्नु हो । यस्तो विश्वास त्यस्ता संस्थाहरू जो पीडित छन् तथा जुन समुदायसित काम गर्ने हो तिनीहरूलाई पनि त्यस्तो समस्या (आर्थिक तथा भौतिक) रूपमा पर्ने अवस्थामा छ । यस्ता समुदायलाई जो आफै पीडित महसूस गरेका हुन्छन्, कुनै विशेष बिन्दुमा अघाडि बढाइयो र पछि आफ्नो संस्थाको वाध्यताले गर्दा बीचैमा छाडी दिइयो भने उनीहरूले ठगिएको वा धोका दिएको ठान्दछन् । यो एउटा सामना गर्नुपर्ने गम्भीर असमंजस्यतापूर्ण अवस्था हो जसको सामना गर्नुपर्दछ ।

त्यसकारण हामी सबै जो अधिकारमुखी जनवकालतका सवालमा काम गर्न चाहन्छौं यस्तो अवस्था वा चरणमा होसियार हुनुपर्दछ । यी कुरालाई मध्यनजर गर्दै निम्नखिलित कुराहरू जसले जनवकालत सुरु गर्नुपूर्व जनवकालत गर्ने कि नगर्ने भन्ने कुरा निश्चित गर्न वा सोच्नका लागि दिएको छ चिन्तन गर्नुपर्दछ ।

- हामीले गरेको जनवकालतका कारण हामीले काम गर्ने समुदाय जसलाई सशक्त बनाउन वकालत गरिन्छ त्यही कुरा खतरा र हिंसाको कारण हुन सक्तछ । वकालतका लागि काम गरेको कारण वा सशक्तीकरण गर्न खोजेको समुदायलाई नराम्रो हुन सक्तछ । यसका साथै जनवकालत गर्ने मानिसलाई पनि सरकारले काम गर्ने ठाउँ वा समुदाय छोड्ने आदेश दिनसक्ने भएकाले समुदाय वा सरकारको हामीप्रतिको विश्वसनीयता गुम्न सक्ने सम्भावना रहन्छ । उदाहरणका लागि : यदि सरकारले सम्झौता, समझदारी पत्र, (MOU) नवीकरण नगरेमा वा मान्यता नदिएमा व्यक्ति वा संस्थाको रूपमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिन्न । जनवकालत गर्ने संस्था वा व्यक्तिका लागि आउने यी चुनौति वा खतरा हुन् ।
- यो समय नीति उपर छलफल गर्ने ठीक हो वा होइन ? तपाईंले सञ्चालन गरेको जनवकालतको कारण राज्यलाई अन्य ठूला समस्याको सामना गर्ने कुरामा असर त पर्दैन ?
- जनवकालतमा हाम्रो सम्लग्नताले समस्यालाई झन जटिल त बनाउँदैन ? जनवकालतमा निश्चित सङ्गठनहरूको सम्लग्नताले समस्या खडा गरेका धेरै विषयहरू छन् जसका कारण उनीहरूले कार्य क्षेत्रमा कडा प्रक्रियाको सामना गर्नुपर्दछ ।
- समस्या समाधानका अन्य उपाय के छन् ? जुन कम खर्चमा विभिन्न रणनीतिका कार्यक्रमहरू बनाएर जनवकालत भन्दा धेरै व्यावहारिक र नीतिपरक बनाउन सकिन्छ । जनवकालत नै सबै कुरा होइन र सबै समस्या समाधानको एकमात्र विकल्प जनवकालत पनि होइन ।
- कुनै समस्या समाधानका लागि तत्काल कुनै काम गर्नुपर्दछ । यस्तो सन्दर्भमा जनवकालत त्यति व्यावहारिक हुँदैन किन भने जनवकालत रणनीतिका माध्यमबाट समस्याको समाधान गर्न लामो समय लाग्दछ ।

विकासे कार्यकर्ता व्यवसायिक जनवकालतकर्ता वा सामाजिक जनवकालतकर्ता हो भन्ने बारेमा ठूलो विवाद रहेको पाइन्छ । पश्चिमी देशहरूमा पारिश्रमिक लिएर वकालतकर्ताले व्यवसायिक जनवकालतको काम गर्दछन् । यद्यपि यस्ता वकालत कर्ताहरूले आफ्नो कर्तव्यभन्दा बाहेक निश्चित विषयमा व्यक्तिगत रूपमा समावेश भई काम गर्दछन् र छेउलगाइएका मानिसका लागि हामी मात्र एक हौं भन्ने प्रश्नहरू कम उठ्ने गर्दछन् । विकसित देशका वकालतकर्ताहरूले छेउलगाइएका मानिसको सशक्तीकरणका लागि ऐक्यबद्ध भएर इमान्दारिताका साथ काम गर्नुपर्दछ भन्ने कुरामा विश्वास गर्दछन् । यसको अर्थ के हो भने उनीहरूले आफ्नो

कार्यका लागि पारिश्रमिक लिन वा नलिन पनि सक्दछन् । यस अर्थमा हेर्दा जनवकालतको दुई अर्थ हुन्छ प्रथमः अर्काका लागि बोली दिने र दोस्रोः अरुको आवाजमा आफ्नो समर्थन वा आवाज मिलाई दिनु वा छेउलगाइएका जनताका खोसिएका अधिकार प्राप्तिका लागि उठाइने आवाजमा साथ दिनु हो ।

आर्थिक रूपले विकासशील देशहरूमा यसरी व्यवसायिक जनवकालत गर्नुको आशय के हो ? यदि हामी शुद्ध सामाजिक जनवकालतको पहल गरिरहेका छौं भने हामीले माथि उल्लेख गरेका कुराहरूमा ध्यान दिनुहुँदैन । हामी जसका लागि काम गरिरहेका छौं उनीहरूसँग अघि बढ्नुपर्दछ । गैरसरकारी संस्थामा वा अ.गै.स. संस्थामा काम गर्ने जागिरेको जनवकालत कार्यमा के भूमिका हुन्छ ? भन्ने कुरामा हामीले प्रश्न उठाउनु पर्दछ जसले गर्दा हामी के हौं, के होइनौं भन्नु पर्ने आवश्यकता रहँदैन किन भने हाम्रो बारेमा उनीहरूलाई राम्ररी थाहा हुन्छ ।

७.५ नेपालको चुरे पहाडमा आजीविका - एक घटना अध्ययन

नेपालको चुरे क्षेत्र रोडादार ढुङ्गा, चट्टान र भाडी पाइने ससाना थुम्के डाँडा भएको पहाड हो । यो पहाड उत्तरपट्टिको मध्यपहाड र दक्षिण समथर भूमिको बीचमा पर्दछ । यो पहाडी क्षेत्र फराकिलो नभए पनि नेपालको पूर्वदेखि पश्चिमसम्म फैलिएको छ । सन् १९५० पूर्व यो क्षेत्र उत्तरी पहाड र दक्षिणी समथर क्षेत्रबाट अलगअलग थियो । यो क्षेत्र घना भाडीदार जंगल भएको उत्तर तथा दक्षिणपट्टि घना जनसङ्ख्या भएको क्षेत्रको बीचमा रहेको थियो । यस पहाडको दुबैतिरका बासिन्दाका लागि दाउरा, घाँस तथा अन्य बनपैदावर ल्याउने मुख्य स्थानको रूपमा रहेको थियो । यो क्षेत्र दुबैतिरका बासिन्दाका लागि पशुचरनको उत्तम ठाउँको रूपमा रहेको थियो । यस क्षेत्रमा मानिसको बसोबास भएको थिएन किन भने यहाँको गर्मी याममा बढी गर्मी र जमीन सुखा हुन्छ ।

सन् १९६० पछि जनसङ्ख्या वृद्धिका कारण विशेषगरी उत्तरी पहाडी भेकका गरीब मानिस यस क्षेत्रमा बसाई सर्नथाले र सुरुमा थोरै परिवारले यस पाहाडको खेतीयोग्य जमिनमा बसोबास गर्न थालेका थिए । बिस्तारै यहाँ बसोबास गर्ने परिवारको सङ्ख्या वृद्धि हुँदै गयो । सन् १९९८ तिर आउँदा यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने लगभग कुल जनसङ्ख्याको १० प्रतिशत अर्थात् जनसङ्ख्या दशलाख पुग्यो । परिणामस्वरूप यस क्षेत्रको हरियाली, भाडीदार वन प्राय नष्ट भयो । यसरी जङ्गल फँडानी गरेको कारण वर्षायाममा दक्षिणको समथर भूमि बाढीप्रकोपबाट पीडित हुन थाल्यो । यसरी अव्यवस्थित बसोबास गर्ने मानिसको व्यवस्थाका लागि कानून निर्माण गर्ने, लागु गर्ने, दक्षिणको उब्जाउ समथर भूमिको संरक्षण र व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी सरकारको भए पनि त्यसको आवश्यकता उपर वेवास्ता भयो साथै उत्तरपट्टि बसोबास गर्ने मानिसले पनि यसप्रति चासो दिएनन् ।

यद्यपि यस क्षेत्रको संरक्षणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय संस्था जस्तै GTZ, CARE Nepal र Helvetas ले सरकारलाई पानीढलोसंरक्षण, वन संरक्षण तथा यस क्षेत्रका बासिन्दाको जीविका सुधारका लागि सहयोग भएबाट कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेका छन् । मध्यपहाडी भेकमा सफल भएको सामुदायिक बनको धारणा केही वर्षपूर्व यस क्षेत्रमा लागु गरिएको छ । यद्यपि आशा गरेअनुसारको परिणाम प्राप्त हुन सकेको छैन ।

यस परिस्थितिको विश्लेषण गर्दा असफल हुनुका कारण के देखाउँदछ भने यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने ८०% जनताले बीस वर्षदेखि दर्ता नै नगरेको जमिनमा खेती गर्दै आएका छन् । विद्यमान भूमि सम्बन्धी कानूनअनुसार

जसले जमिन दर्ता गर्दै न त्यस्तो जमिन कानूनअनुसार अवैधानिक हुन्छ र त्यस्तो जमिनमा बसोबास गर्ने मानिसले गैरकानुनी रूपमा अतिक्रमण गरेको हुन्छ । दर्ता नभएको सबै जमिन वन विभागको नियन्त्रणमा रहेको वनको जग्गा हुन्छ र विद्यमान कानूनअनुसार वन विभागले गैरकानुनी रूपमा वनक्षेत्रमा बसोबास गर्नेलाई हटाई त्यस्ता जग्गामा वृक्षारोपण गर्न सक्ने कानुनी प्रावधान रहेको छ । उनीहरूलाई हटाउन प्रयास गरिएता पनि उनीहरूको नाम मतदाता सूचीमा दर्ता भएकाले विविध राजनीतिक पार्टीले उनीहरूलाई भोट बैंकका रूपमा प्रयोग गर्ने मनसाय राखेकाले उनीहरूलाई हटाउन सकिएको छैन ।

यस्तो अवस्थाका कारण समुदायमा सुरक्षाको भावना छैन जसले गर्दा उनीहरू समाज परिवर्तनको दिशातर्फ अनुत्प्रेरित छन् । उदाहरणका लागि यस क्षेत्रमा बस्ने ९० प्रतिशत भन्दा बढी परिवारले काठका अस्थायी घर बनाएका छन् जुन कुनै पनि बेला सजिलैसित सार्न सकिन्छ । यस क्षेत्रमा विकासका लागि लगानी गर्न कोही पनि तयार छैनन् र सरकारले पनि स्कूल, बाटो, खानेपानी र भवन जस्ता भौतिक संरचना निर्माण गर्ने चासो देखाएको छैन ।

- समूह कार्यका लागि निम्नअनुसार प्रश्नहरू दिन सकिन्छ ।
- यस क्षेत्रका सामान्य समस्याहरू के के हुन् ? मूलभूत समस्याहरू के के हुन् ? (समस्याहरूका जड कारण के हुन्)
- यी मामिला सम्बन्धी नीतिमा परिवर्तन ल्याउन सक्ने मुख्य कर्ताहरू को को हुन् ?
- गुणस्तयुक्त जीवन सुनिश्चित गर्नका लागि कुनै उपयुक्त नीति देखिन्छ ? यी जनताको गुणस्तयुक्त जीवनमा प्रतिकूल असर गर्ने कुन कुन नीति हुन् जस्तो लाग्छ ?
- कमी कमजोरी वा त्रुटि कहाँ कहाँ छन् ? -नीतिमा, नीति लागु गर्ने कुरामा आदि ।

७.६ चुरे पहाडका बासिन्दाको वन तथा भूमि अधिकार - एक घटना अध्ययन

चिटगाउँ पहाडी प्रान्त (Chitgong Hill Track - CHT) बङ्गलादेशको दक्षिण भू-भागमा पर्दछ जसमा- खग्राछारी, वन्डारवन र रङ्गमती गरी तीनवटा जिल्ला छन् । सन् १९८० मा ब्रिटिस उपनिवेश कालका शासकहरूले चिटगाउँ पहाडी जिल्ला बनाएका थिए । त्यस बखत केवल एउटा चिटगाउँ जिल्ला मात्र थियो । सन् १९८० ताका यसलाई तीन जिल्लामा विभाजन गरियो - खग्राछारी, वन्डारवन र रङ्गमती । चिटगाउँको उत्तर र दक्षिण जङ्गल र पहाडले घेरेको छ । दक्षिणतिर उपत्यकाहरू छन् भने उत्तरतिर रहेको खग्राछारीको अधिकांश जमिन समथर छ भने रङ्गमतिको उत्तरको मध्य भाग बिजुली उत्पादनका लागि सन् १९६० मा निर्माण गरेको कप्ताइ तालले ढाकेको छ ।

चिटगाउँ पहाडी प्रान्तमा एघार विभिन्न आदिवासी समूहहरू बसोबास गर्दछन् जस्तै : चक्मा, मर्मा, त्रिपुरा, खुमी, म्रू, चाक, तन्चाडथा, लुसाई, पाङखो, छमाङ्ग र बोम आदि । चक्मा, मर्मा र त्रिपुरा बाहेक अन्य समूहहरू चिटगाउँको सबै भागमा पाइँदैनन् । यस बाहेक अन्य जातिका समूह जस्तै : सन्थाल, नेपाली गोरखा, र अहोम आसामे जातिहरू सरकारले यहाका जातिसरह मान्यता नदिए पनि सयौं वर्षदेखि यस क्षेत्रमा बस्दै आएका छन् । लगभग डेढशय वर्ष पहिले यस क्षेत्रमा बसोबास गर्न बङ्गालीहरू पनि आएका थिए । सन् १९७० को मध्यतिर बङ्गलादेश सरकारले बङ्गालीहरूलाई यस क्षेत्रमा बसोबास सुरु नगराउन्जेल बङ्गालीहरूको सङ्ख्या कम थियो ।

चिटगाउँका विभिन्न समुदायको प्रतिनिधित्व गराई सन् १९८९ मा सरकारले स्थानीय सरकार परिषद्को स्थापना गर्‍यो । त्यसबेलासम्म तीनवटा जिल्लाको प्रशासक सहायक उच्चायुक्त हुन्थ्यो । स्थानीय सरकार परिषद्को स्थापना पछि प्रशासन सञ्चालनमा सहायक उच्चायुक्तको भूमिका न्यून रहँदै आएको छ ।

बङ्गलादेश सरकार र जन साङ्घती समिति बीचमा शान्ति सम्झौता भएपछि अर्को तल्लो तहको क्षेत्रीय परिषद्को गठन भयो । ब्रिटिस शासकहरूले चिटगाउँलाई ३ भागमा -चक्मा, बौमाङ्ग र मोङ्ग गरी तीनवटा प्रशासनिक क्षेत्रमा बाँडेका थिए । चक्माको प्रमुख (स्थानीय तहमा राजा भनिन्थ्यो) पहिलो प्रशासनिक तह चक्मा समूहको मुखिया हुन्छ भने अर्को दुईवटा तहमा मर्माका प्रमुखद्वारा नेतृत्व प्रदान गरिन्थ्यो । त्यस सर्कलको भूमि “मौजा” मा विभाजन गरियो : जुन एक इकाइ हो जहाँ भूमि सम्बन्धी कानून र नियमसँग सम्बन्धित थियो । मौजासँग जिम्मेवार व्यक्तिलाई “हेडम्यान” भनिन्थ्यो । मौजाका छिमेकीहरू पारा भनिन्थ्यो जसको नेतृत्वले कारबारी गर्दछ (यो प्रशासनिक पद हो जुन सर्कल प्रमुख भन्दा मुनिको हुन्छ) । सबै प्रमुख व्यक्ति र कारवारीहरू सर्कल प्रमुखप्रति जवाफदेही हुन्छन् । आज पनि चिटगाउँमा यो स्थानीय प्रणाली केही हदसम्म प्रयोगमा रहेको छ ।

चिटगाउँ पहाडी प्रान्तको वनको वर्गीकरण

खेतीयोग्य भूमि बाहेक वन स्रोतको उपयोग, नियन्त्रण र व्यवस्थित गर्नका लागि सन् १८७० मा वन विभागको स्थापना गरियो । ब्रिटिस उपनिवेश समाप्त भएको पचास वर्षपछि पनि वन विभागले उपनिवेश कालका विशेषता, प्रवृत्ति र पद्धति अपनाई चिटगाउँलाई सञ्चाल गर्दै आएको छ । चिटगाउँको वन स्रोतलाई तीन भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ (क) वन विभागद्वारा व्यवस्था र नियन्त्रण गरिएको आरक्षित वन (ख) वन विभाग र जिल्ला प्रशासकद्वारा व्यवस्था र नियन्त्रण गरिएको संरक्षित वन (ग) जिल्ला प्रशासकको मातहतमा रहेको वर्गीकरण नगरेको राष्ट्रिय वन । वर्गीकरण नगरेको वनको सम्बन्धमा जिल्ला प्रशासनको अनुमतिमा जमिन भाडामा लिई अस्थायी खेती (Sifting Cultivation) गर्न पाउने प्रावधान रहेको छ । यसका साथै दर्ता नगरिएका राष्ट्रिय वन भाडामा लिएर रबर खेती गर्न पाइने प्रावधान रहेको छ ।

हाल चिटगाउँमा वन विभागका क्रियाकलाप

सन् १९९० मा वन विभागले नयाँ संरक्षित वन बनाउन सुरु गर्‍यो । सन् १९९२ देखि १९९८ सम्ममा यस कार्यक्रम अन्तरगत रहेको संरक्षित वनभित्रका तीसवटा मौजाको २,१८,००० एकड भूमिलाई वनमा परिणत गर्नका लागि सूचना जारी भयो । त्यो जमिन परम्परादेखि आधिकारिक रूपले स्थानीय जनताले प्रयोग गर्दै आएका थिए । यो जमिन आवासीय क्षेत्र हो जुन कप्ताइ ताल बनाउँदा पीडित बङ्गाली र पहाडी जनताले प्रयोग गर्दै आएका थिए, उनीहरूलाई पुनर्स्थापन गराइयो ।

वातावरण संरक्षण तथा वृक्षारोपणको नाममा हाल वन विभागले स्थानीय आदिबासीको जमिन खोस्नका लागि विभिन्न प्रक्रिया सञ्चालन गरिरहेको छ । यो भूमि संरक्षित वनमा परिणत भएपछि त्यहाँका स्थानीय आदिबासी उनीहरूको अधिकारबाट तथा वन स्रोतको पहुँचबाट वञ्चित छन् । यसका साथै लगभग २,५०,००० बङ्गाली र पहाडी समुदायका जनता भूमिपति छन् तर यसका साथै अन्तहीन सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक वञ्चनको नयाँ कथा सुरु भएको छ । यो प्रक्रिया CHT भरि तीव्र रूपमा फैलिरहेको छ ।

सेनाको कारण भूमि हडप

यसका अतिरिक्त सन् १९८४-१९८५ र सन् १९८९ -१९९१ मा ११४५० एकड जमिन सेनाले तालिमका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नका लागि कब्जा गरेकाले करिब १६ गाउँका अनुमानित ४००० जनजाति र (७०० बङ्गाली आदिवासी परिवार) भण्डारवान जिल्लामा मात्र खेतीयोग्य जमिनको प्रयोगबाट वञ्चित भएका थिए । यसरी जमिन खोसिएका परिवारले नाममात्रको क्षतिपूर्ति पाए जसबाट पुनर्वास हुन सक्तैन । जनता बसेको जमीनलाई जंगलमा परिणत गर्ने प्रक्रिया चिटगाउँ भरि नै चलिरहेको छ ।

त्यसको प्रभाव के भयो भने चिटगाउँमा शताब्दीऔदेखि बसोबास गर्दै आएका आदिवासी आफ्नो भूमि अधिकारबाट वञ्चित भए । सरकारले उनीहरूले गुमाएको अधिकार पुनः दिने कुरामा कुनै संकेत दिएको छैन । चिटगाउँमा विविध प्रकारका प्रशासनिक संरचनाहरू स्थापना भएका छन् । प्रशासनिक संरचनाको कुनै तहमा स्थानीय आदिवासी समुदायका नेताहरूलाई पनि समावेश गरिएको छ । यद्यपि कुनै पनि संरचनाको तहबाट आदिवासी जनताको अधिकार सुनिश्चित गर्नका लागि प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्न सकेको देखिदैन । सुरक्षा सरकारको मुख्य बहाना बनेको छ जसले गर्दा यो मामिला स्थानीय आदिवासी र सरकार बीच द्वन्द्वको कारक बनेको छ ।

छलफलका लागि प्रश्न

- यस क्षेत्रका सामान्य समस्याहरू के के हुन् ? मूलभूत समस्याहरू के के हुन् ? (समस्याका जड कारण के हुन्)
- यी मामिलासम्बन्धी नीतिमा परिवर्तन ल्याउन सक्ने मुख्य कर्ताहरू को को हुन् ?
- गुणस्तरयुक्त जीवन सुनिश्चित गर्नका लागि कुनै उपयुक्त नीति परिकल्पना गर्नु भएको छ ? यी जनताको गुणस्तरयुक्त जीवनमा प्रतिकूल असर गर्ने कुन कुन नीति हुन् जस्तो लाग्छ ?
- कमी कमजोरी वा त्रुटि कहाँ कहाँ छन् ? नीतिमा, नीति लागु गर्ने कुरामा आदि ।

सत्र - ८

खुला सत्र

समय - १ घण्टा

आजको दिनको यस अन्तिम सत्रलाई खुला सत्रको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । यस सत्रमा बाह्य स्रोत व्यक्तिलाई बोलाएर उनीहरूको अनुभव आदानप्रदान, सहभागीहरूको अनुभवको आदानप्रदान वा छोटो स्थलगत भ्रमणका लागि योजना बनाउन सकिन्छ । खुला सत्र राख्नुको अर्थ हो सिकाइप्रक्रियामा रहेका कुनै अपुरा कुरालाई पूरा गर्ने वा सहभागीलाई विश्राम गर्ने अवसर दिन वा तालिम भन्दा फरक नयाँ कुरा सिक्ने मौका प्रदान गर्ने वा फिल्डमा गएर नयाँ क्रियाकलाप गर्नलाई समय दिनु ।

अन्तर्राष्ट्रिय समूहले यस समयको सदुपयोग किनमेल, दृश्यावलोकन तथा तालिम स्थल नजिकका कुनै संस्थाको भ्रमण गर्नका लागि प्रयोग गर्न सक्दछन् । तर स्थानीय स्तरमा हुने तालिमका लागि अन्य कुनै पनि प्रकारको योजना बनाउन सकिन्छ ।

तेस्रो दिन

- नीतिगत सवालको छनोट
- लक्षित श्रोताको छनोट
- सहयोगी र विरोधीको पहिचान

सत्र - ८

जनवकालतका चरणहरू - नीतिगत सवाल, दूरदृष्टि र लक्ष्यको छनोट

समय: २ घण्टा

यस सत्रका समग्र उद्देश्य

छनोट भएका सवालहरूका लागि जनवकालत पहलको लक्ष्य र दूरदृष्टि निर्धारण प्रक्रिया बारे परिचित हुनु ।

यस सत्रका विशेष उद्देश्यहरू

- पूर्व सत्रमा छलफल गरिएका नीतिगत सवालको छनोट प्रक्रियाको समीक्षा गर्नु ।
- जनवकालत पहलका लागि लक्ष्य र दूरदृष्टिको निर्माण गर्ने प्रक्रियाको व्याख्या गर्नु ।
- पूर्व सत्रमा छनोट गरिएका सवालका लागि दूरदृष्टि र ध्येय तयार गर्ने ।

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप ९.१ अघिल्लो दिनको समीक्षा	३०	(३०)
क्रियाकलाप ९.२ नीतिगत सवाल छनोट प्रक्रियाको समीक्षा	२०	(५०)
क्रियाकलाप ९.३ जनवकालतको लक्ष्य र दूरदृष्टि निर्माणको प्रक्रिया	२०	(७०)
क्रियाकलाप ९.४ एउटा सवालका लागि दूरदृष्टि र लक्ष्य निर्माण	५०	(१२०)

पूर्व तयारी

- दूरदृष्टि र लक्ष्य दुवै शब्द योजना कोषबाट आएका हुन् । यी दुवै शब्दले कार्यक्रम सञ्चालन गरिसके पछि आशा गरिएको निश्चित अवस्थालाई दर्शाउँदछ । तर दुवैको आशय वास्तविक रूपमा समान हुँदैन । त्यसकारण सहजकर्ताले दूरदृष्टि र लक्ष्यको पहिचान गर्ने प्रक्रियाका बारे सूक्ष्म रूपमा बुझ्नु आवश्यक हुन्छ । सहभागीबाट उठाइएका महत्त्वपूर्ण प्रश्नहरूको उत्तर दिनका लागि यस निर्देशिकामा दिएका निर्देशनहरू पर्याप्त छैनन् । यी धारणाका बारेमा केही अन्य साहित्यको अध्ययनका लागि सल्लाह दिनु राम्रो हुन्छ ।
- दूरदृष्टि भनेको एक विशेष आदर्श अवस्था हो भन्ने कुरा ध्यानमा राख्नुपर्दछ । त्यसकारण दूरदृष्टि प्राप्तिको जति नजिक पुगे पनि पूर्ण रूपमा प्राप्त गर्न सकिन्न । दूरदृष्टि र लक्ष्य निर्माण गर्ने धारणा सजिलोसित बुझाउने खालका अन्य वैकल्पिक दृश्य साधनहरूका बारेमा पनि सोच्न सकिन्छ ।

यस सत्रका लागि आवश्यक सामग्री

स्रोत सामग्री ९.१ जनवकालत योजनाको ढाँचा -२

स्रोत सामग्री ९.२ दूरदृष्टि र लक्ष्य

अन्य सामग्री

सहजकर्ताहरूका लागि सुभाष - ८

क्रियाकलाप ८.१ दैनिक समीक्षा

समय: ३० मिनेट

दैनिक समीक्षाका लागि आवश्यकताअनुसार अन्य उपयुक्त विधिको प्रयोग गर्न सकिन्छ । (क्रियाकलाप ५.१ हेर्नुहोस् सहयोगी हुनसक्छ)

क्रियाकलाप ८.२ सवाल, दूरदृष्टि र लक्ष्यको छनोट

समय: २० मिनेट

यस क्रियाकलापले सत्रको सामान्य जानकारी गराउँछ । जनवकालतका सवालहरू पहिचानका लागि पूर्वसत्रमा धेरै अभ्यास भइसकेका छन् । त्यसकारण यस सत्रमा पूर्वदिनमा छलफल भएका विषयहरू स्मरण गराउनका लागि मात्र प्रस्तुत गरिएको हो । अरु विस्तृत छलफल सवाल छनोटको क्रममा गरिनेछ ।

- स्रोत सामग्री ९.१ मा उल्लेख भएका विषय वस्तुको प्रस्तुतीकरणबाट यस सत्रको सुरुआत गर्नुपर्छ । यो सत्र सहभागीलाई प्रष्ट पार्नका लागि केही समय प्रश्न उत्तरका लागि अवसर दिन सकिन्छ र सहजकर्ताले पनि सहभागीलाई प्रस्तुत भएका विषयमा स्पष्टताका लागि सोध्न सक्छन् । यद्यपि यस सत्रलाई छोटो समीक्षाको रूपमा पूरा गर्नु उचित हुन्छ ।
- सहभागीलाई प्रश्न गर्न र छलफलका लागि केही समय दिनुपर्छ । छलफल जनवकालतका सवाल तथा नीतिगत सवाल पहिचान बीच के फरक छ भन्ने कुरामा केन्द्रित हुनुपर्छ । नीतिसित सम्बन्धित धेरै सवाल परिचाल गर्न सकिन्छ तर याद गर्नुपर्ने कुरा के हो भने जनवकालतको दृष्टिकोणमा त्यस्ता सबै सवालको व्याख्या एकैसाथ गर्न सकिन्न । पहिचान भएकामध्ये केही प्रमुख सवालको छनोट गरी व्याख्या गर्न आफ्नो क्षमताको प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

क्रियाकलाप ८.३ दूरदृष्टि र लक्ष्यको प्रतिपादन प्रक्रिया

समय: २० मिनेट

- सामान्य सवाल पहिचानका लागि सहभागीलाई पूर्वसत्रको छलफलको विषयमा ध्यानाकर्षण गराउनु पर्दछ । छलफलका लागि एक वा दुईवटा सवाल अघि बढाउनु पर्दछ । यदि दुईवटा सवाल छनोट गरियो भने सहभागीलाई छामिस गरी दुईवटा समूहमा विभाजन गर्ने । यदि एउटा मात्र सवाल छानिएको छ र सहभागीको सङ्ख्या बढी छ भने दुईवटा समूह बनाउने (समूहमा ८ जना भन्दा बढी राख्नु हुँदैन) । धेरै समूह बनाएको भए पनि सबै समूहलाई एउटै सवाल उपर छलफल गर्न लगाउनु पर्दछ ।
- सबै सहभागीलाई गोलो भएर बस्न लगाउने र उनीहरूलाई आफूले काम गर्ने समूहसित गरेको आफ्ना कार्यको परिणामको ढाँचा कस्तो देख्न चान्छन्, आफूले छानेका सवालमा जनतासँगको सहकार्यलाई कसरी देख्न चाहन्छन् केही बेर कल्पना गर्न वा सोचन लगाउने ।

- सहभागीलाई बिस्तारै जानकारी वा ज्ञान दिइयो भने उनीहरूका आँखा खुल्छन् र आफूले प्राप्त गर्न चाहेको अवस्थाका बारेमा समूहमा सबै सहभागी बीच आफ्ना विचार एकआपसमा आदान प्रदान गर्न लगाउने । महत्त्वपूर्ण बुदाँहरू पाटीमा टिपोट गरी चार्टमा प्रस्तुत गर्न लगाउने ।
- सबै समूहलाई सत्रमा साथसाथै आउन लगाउने र प्रत्येक व्यक्तिलाई उसले पाटीमा लेखेका बुँदामा केन्द्रित भई एउटा दूरदृष्टिको प्रतिपादन गर्न लगाउने । केही सहभागीलाई उनीहरूले बनाएको दूरदृष्टि पढ्न लगाउने । यी दूरदृष्टि उपर समूहमा छलफलका लागि सत्र खुल्ला गर्ने । त्यसपछि एक दुइवटा परिकल्पना कुनले के आशा गरेकोछ, यस सवाल उपर के कस्तो दीर्घकालीन काम गर्ने र परिणाम प्राप्त गर्ने सोच रहेको छ व्याख्या गर्न लगाउने । यो नै दूरदृष्टि हो ।
- अर्को प्रश्न माथिको बुदाँबाट लिन सकिन्छ र यसलाई पनि पूर्ण सत्र वा समूहमा छलफल गराउन सकिन्छ । दोस्रो प्रश्न भनेको हामी कसरी दूरदृष्टि प्राप्त गर्न सक्छौं भन्ने हो । दूरदृष्टिको नजिक पुग्न सक्ने बुदाँहरूलाई प्रष्टसँग मापन गर्न सक्ने सूचकहरूको प्रयोग गर्नका लागि प्रोत्साह गर्नुहोस् ।
- यस अभ्यासको अन्त्यमा धेरै तरिकाहरूले लक्ष्य र दूरदृष्टिको पहिचान गर्न सकिन्छ भनी वर्णन गर्नुहोस् । यो नै एक प्रकारको विकास क्षेत्रमा केही समूहहरूद्वारा भर्खरै अभ्यास गरिएको स्वीकार्यपूर्ण खोज प्रक्रियाबाट ग्रहण गरिएको नयाँ विधि हो । तपाईंले भविष्यका तालिम कार्यक्रमहरूमा यस्ता प्रभावकारी विधिहरू अपनाउन सक्नुहुनेछ ।

क्रियाकलाप ८.४ एउटा सवालका लागि लक्ष्य र दूरदृष्टि प्रतिपादन

समय: ५० मिनेट

सहभागीहरूलाई छासमिस गरी चारवटा समूहमा बाड्ने । सहभागीहरू यदि विविध भौगोलिक क्षेत्रको प्रतिनिधित्व गर्छन् भने आवश्यकता अनुसार प्रकृति मिल्ने गरी क्षेत्रीय समूह पनि बनाउन सकिन्छ ।

- समूहलाई समान प्रकृतिको पहिला दूरदृष्टि र लक्ष्य तयारीको क्रमको छलफलमा पहिचान भएको नीतिगत सवाल दिने ।
- सहभागीलाई सानो समूहमा छलफल गर्न पठाउने । लक्ष्य र दूरदृष्टि प्रतिपादन गर्दा अपनाएको प्रक्रिया अपनाई छलफल गर्न लगाउने । छलफल सकिएपछि पूर्णछलफलका लागि समूहकार्यको छोटकरीमा प्रस्तुत गर्न लगाउने ।
- एक जना सहजकर्ताले समूह छलफलमा सहयोग गर्नुपर्छ । समूह छलफलका लागि कति समय लगाउन वा तोकिएको छ भनि समूहलाई बताई दिने ।
- पूर्णछलफल सत्रमा प्रत्येक समूहलाई छोटकरीमा प्रस्तुत गर्न लगाउने । समूहकार्यको प्रस्तुत गर्दा सकेसम्म छोटकरीमा गर्ने लामो व्याख्या र विश्लेषण नगर्न अनुरोध गर्ने । प्रस्तुत गरेका बुँदा आफै बोल्ने वा स्पष्ट हुनुपर्छ ।
- प्रस्तुतीकरणमा छलफल भइसकेपछि दूरदृष्टि र लक्ष्य प्रष्ट्याउने केही स्लाइड प्रस्तुत गरी सत्र समापन गर्न सकिन्छ । (जानकारीका लागि स्रोत सामग्री सेक्सन् हेर्नुहोस्) । यस प्रस्तुतीकरणले यो सत्रको निष्कर्षमा पुग्न सहयोग गर्छ ।
- सत्र समाप्त गर्ने क्रमको निष्कर्ष मन्त्र्यमा तलका बुँदाहरू प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।
 - दूरदृष्टि भनेको समुदायको एउटा आदर्श अवस्था हो जतिखेर सुशासनका लागि कुनै पनि अवरोधक शुन्य हुन्छ । हामी वर्तमान युगमा रामराज्यको आदर्श अवस्थाको आशा गर्न सक्तौं तर पनि धेरै सुधार गर्न सकिने कुरामा आशावादी हुनसक्छौं ।

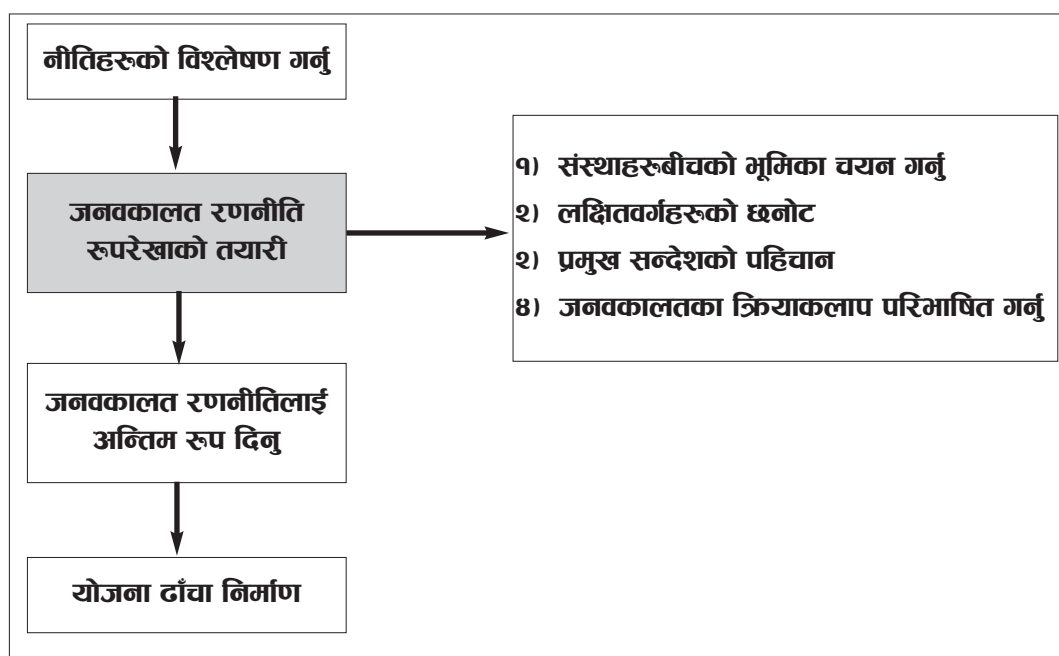
- दूरदृष्टि भनेको धेरै टाढाको अमूर्त विषय हो । जब हामी यसलाई प्राप्त गर्न चाहन्छौं तब हाम्रा चाहना वृद्धि हुन्छन् र हामी अर्को दूरदृष्टिको कल्पना गर्न थाल्दछौं जसमा अझ बढी राम्रो अवस्थाको परिकल्पना गरेको हुन्छ । यद्यपि लक्ष्य हाम्रो जीवन कालमार्ग प्राप्त गर्न सकिने र नाप्न सकिने हुनुपर्छ । दूरदृष्टि र जनवकालत लक्ष्य बीचको महत्त्वपूर्ण भिन्नता भनेको यही नै हो ।

सत्र - ८ का लागि स्रोत सामग्री

८.१ जनवकालत योजनाको ढाँचा - चरण १

स्रोत सामग्री ७.१ मा प्रस्तुत गरेकै रेखाचित्र हो । तर यस सत्रको केन्द्रबिन्दु दोस्रो चरणमा केन्द्रित रहन्छ । जनवकालत योजनाको पहिलो चरण विस्तृत थियो । जनवकालत योजनाका लागि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण सूचना पहिलो चरणमा नै गरिएको भए पनि बुद्धिमान (intelligent) जनवकालतकर्ताले सदा खुला भई कुनै पनि नयाँ रणनीति सम्बन्धी सूचनाको जानकारी राख्नु उचित हुन्छ । पहिलो चरणमा सङ्कलन र छलफल भएका सूचना भन्दा यस चरण पछिका योजना अझ बढी व्यावहारिक बन्दै जानेछन् ।

नीतिगत सवाल छनोटका आधार

पहिलो चरणमा छलफल गरिएका प्रश्नका आधारमा यसपछिका सत्रमा जनवकालत सम्बन्धी सवाल चयनका आधार तयार गरिन्छ । सैद्धान्तिक रूपमा तलका विषय केही आधार बन्न सक्छन् । यद्यपि आफ्नो संस्थाको मान्यता वा इच्छाअनुसार आधार तयार गर्न सकिन्छ । सवालको छनोट गर्दा तल उल्लेख भएका विषयलाई ध्यानमा राखी गर्नुपर्दछ :

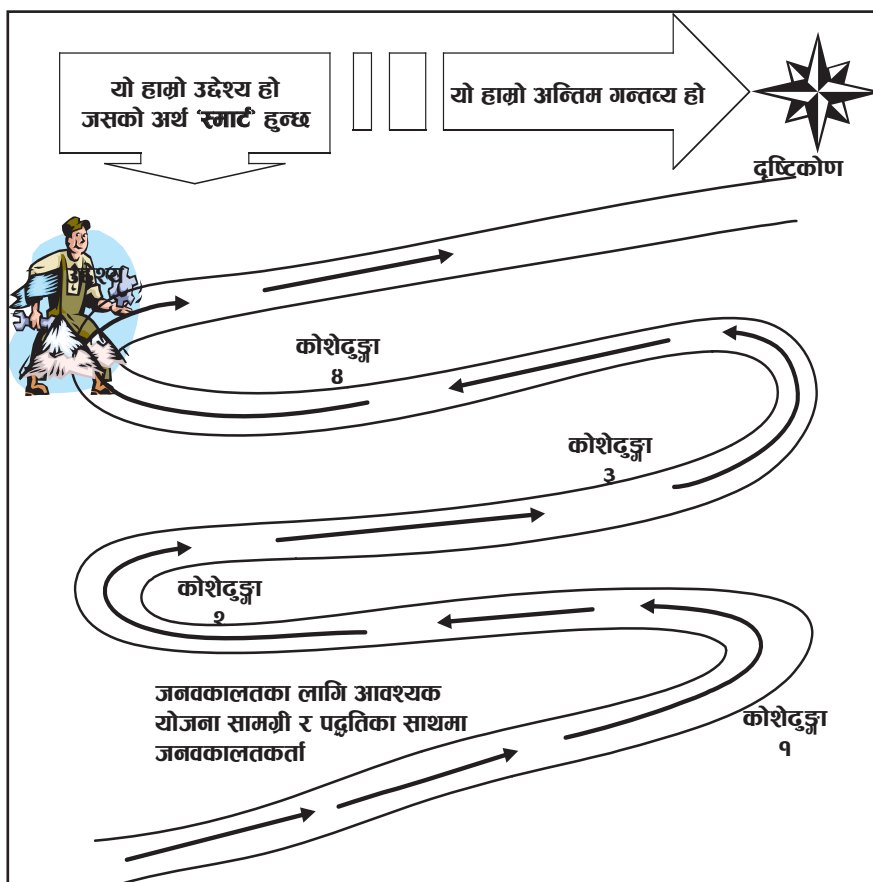
- समस्या समाधानका लागि बढी भन्दा बढी सम्भाव्यता रहेको ।
- अधिकतम जनतामा प्रभाव पार्नसक्ने सम्भावना रहेको ।
- सफल हुनसक्ने सम्भावना रहेको ।
- संयुक्त रूपमा कार्य गर्नसकिने सम्भावना रहेको ।
- न्यूनतम जोखिम रहेको ।
- आफ्नो संस्थाले प्रभावकारी रूपमा जनवकालत गर्नसक्ने सम्भावना रहेको ।

८.२ दूरदृष्टि र लक्ष्य

दूरदृष्टि: दूरदृष्टि नै हामीले पुग्न चाहेको अन्तिम गन्तव्य हो । अर्को अर्थमा भन्नु पर्दा यो कुरा अवास्तविक हो किन कि प्राप्त गरिने यो एउटा आदर्श अवस्था मात्र हो । यद्यपि यसले तल्लो तहबाट काम सुरु गर्ने प्रक्रियाको मार्गदर्शन गर्दछ ।

लक्ष्य : लक्ष्य उपलब्धीको एउटा चरण हो जुन वास्तविक र प्राप्त गर्नसकिने हुन्छ । जब योजनाको लक्ष्य प्राप्त हुन्छ तब समग्र उपलब्धी भई दूरदृष्टिको परिकल्पना नजिक पुगिन्छ । त्यसैले योजनामा कार्य गर्ने कर्मचारीले अझ ठूलो र फरक किसिमको दूरदृष्टि राख्न सक्दछन् र पहिलेको दूरदृष्टि भन्दापर पुग्न सक्दछन् । खासगरी एउटा जनवकालत पहलका लागि एउटा नीतिगत लक्ष्य, नीति, व्यावहारमा परिवर्तन भएको र साथै जनता सशक्त भएको स्तरलाई देखाउँदछ ।

छोटकरीमा दूरदृष्टि र लक्ष्य बीचको फरक तल बताएअनुसार छुट्याउन सकिन्छ :

जनवकालत पहलका लागि निर्धारित सबै कोसेदुङ्गा/उद्देश्यमा भएको प्रगति अनुगमनका लागि कुनै विशेष मापन गर्नसकिने सूचकहरू परिभाषित गर्न सकिन्छ । प्रत्येक कोसेदुङ्गा अन्तरगत निर्धारित उद्देश्यहरू हुन्छन् । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा यिनीहरू स्मार्ट (Smart) हुनुपर्दछ ।

यहाँ “एस” भन्नाले विशेष, “एम” भन्नाले नाप्न सकिने, “ए” भन्नाले प्राप्त गर्न सकिने, “आर” भन्नाले वास्तविक, र “टि” भन्नाले समय सीमा बुझाउँदछ ।

सत्र - १०

जनवकालतका चरणहरू लक्षितगण, मित्र र विरोधीहरूको छनोट

समय: १ घण्टा ३० मिनेट

यस सत्रको समग्र उद्देश्य

लक्षितगण, मित्र र विरोधीहरूको पहिचान गर्ने प्रक्रिया बारे सुपरिचित हुनु ।

यस सत्रका विशेष उद्देश्य

- लक्षितगण र विरोधीहरूको पहिचान प्रक्रियाको व्याख्या गर्नु ।
- लक्षितगण र मित्रहरूको पहिचान गर्दा विचार गर्नुपर्ने तत्त्व बारे प्रकाश पार्नु ।
- विरोधीहरूको पहिचान गर्नु ।

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप १०.१ भकुण्डो गुडाउने अभ्यास	३०	(३०)
क्रियाकलाप १०.२ समूह कार्य	४५	(७५)
क्रियाकलाप १०.३ धारणात्मक प्रस्तुतीकरण र छलफल	१५	(९०)

पूर्व तयारी

- पूर्व सत्रबाट अघि बढ्न यस सत्रले सहयोग गर्दछ । यस अभ्यासका लागि छनोट गरिएका सवालहरूका बारेमा सहभागीलाई अतिरिक्त सूचना र जानकारीको आवश्यकता पर्दछ । यदि छानिएका नीतिगत सवालसित सम्बन्धित नीति, नियम र कानून सम्बन्धी सूचनाको व्यवस्था गर्नसकेमा बढी उपयोगी हुन्छ ।
- अन्तर्राष्ट्रिय तालिम प्रशिक्षणमा व्यावहारिक यथार्थसित सम्बन्धित गराउन कठिन हुन्छ । उदाहरणका लागि यदि यो प्रशिक्षण चिटगाउँ पहाडका (Chittagong Hill Tracts) सहभागीहरूका लागि दिन लगिएको भए बङ्गलादेशको पहाडी क्षेत्रको जमिन र जङ्गल सम्बन्धी नीति र नियम र कानून उपयुक्त सन्दर्भ सामग्री हुन्छन् ।
- यद्यपि आफ्नो कार्य क्षेत्रको अनुभवका आधारमा सहभागीलाई वास्तविकत व्यावहारिक उदाहरण दिन सहजकर्ता तयार रहनुपर्दछ ।

यस सत्रका लागि आवश्यक सामग्री

स्रोत सामग्री १०.१ लक्षितगण, मित्र र विरोधीहरूको छनोट

स्रोत सामग्री १०.२ जनवकालत र लक्षितगण (विरोधीहरू)

स्रोत सामग्री १०.३ लक्षितगणको विश्लेषण (विरोधी)

अन्य सामग्री

एउटा भलिबल र कागजबाट बनाइएको अर्को एउटा भकुण्डोको व्यवस्था गर्ने ।

सहजकर्ताहरूका लागि सुभाष - १०

क्रियाकलाप १०.१ भकुण्डो गुडाउने अभ्यास

समय: ३० मिनेट

- यो सत्रको सुरु भकुण्डो गुडाउने खेलबाट गर्नसकिन्छ । यस प्रक्रियाको तल उल्लेख गरेअनुसार हुन्छ:
 - प्रशिक्षण कक्षमा सबै कुर्सीलाई गोलाकार बनाई सहभागीलाई बस्न लगाउने । एक जना सहजकर्ता खेलको नियम बताउन गोल बनेर बसेका सहभागीहरूको बीचमा उभिने ।
 - खेलका नियम स्पष्टसँग वर्णन गरिदिने क) प्रत्येक सहभागी आफ्नो हात पछाडि बाँधेर बस्नुपर्छ, ख) भकुण्डो एक जनाको खुट्टाले नजिकै साथीको खुट्टामा जमिनमा नखसाईकन पास गर्नुपर्छ ।
 - खेलसुरु हुनेबित्तिकै सहजकर्ताको कुर्सीको (Seat) दायाँपट्टिबाट एकजनाको खुट्टाबाट अर्को जनाको खुट्टाहुँदै बल घुमाउन खेल सुरु हुन्छ भने सहजकर्ताले पुनः अर्को कागतको बल बायाँपट्टिबाट सुरु गर्नुपर्छ ।
 - नियमको पालना भएको छ कि छैन भनेर एकजनालाई निरीक्षण गर्न लगाउनु पर्छ । सहजकर्ता एक जना मात्र भए सहभागी मध्येबाट कुनै दुई जनालाई खेल अवलोकनका लागि छनोट गर्न सकिन्छ ।
 - दुबैतर्फबाट गोल घुम्दै जादा कुनै ठाउँमा दुबै गोल भेट हुन्छन् र पार हुन्छन् । पारहुने बखत सावधानिपूर्वक हेर्नुपर्छ । सहभागीले गोल पार गर्ने बेलामा एक अर्काको एक्कै चोटी विपरित दिशामा भकुण्डो पास गर्ने कार्यमा कसरी सहयोग वा असहयोग गर्छन् ?
 - गोल पार हुनेबित्तिकै यो खेल रोकन सकिन्छ ।
- यस खेलको महत्त्व बारेमा खेल पश्चात् तुरन्त सहजकर्ताले सुरु गर्ने छलफलमा खेलमा भएका घटनालाई सम्बन्ध गासेर व्याख्या गर्नुपर्छ । सहजकर्ताले यस खेलको सम्बन्ध आफ्नो लक्ष्य, आफ्ना मित्र तथा विरोधीको पहिचान र छनोटका साथै विषयवस्तु सँग सम्बन्ध गाँसेर व्याख्या गर्नुपर्छ ।

सहजकर्ताले यस खेलबाट सिकेका पाठलाई छलफलसँग गाँस्न सकेनभने सहभागीले यस अभ्यासलाई केवल एउटा रमाइलोका लागि खेलेको रूपमा मात्र लिन्छन् । खेलबाट सिकेका पाठलाई यदि विषय वस्तुसित सम्बन्धित गराउन सकिएन भने यो केवल समय नष्ट गर्ने काम मात्र हुन्छ । तसर्थ सहजकर्ताले यस्ता खेलपछि खेलबाट प्रस्तुत गर्न खोजेको पाठलाई आवश्यक व्याख्या गर्न र यस बारे प्रश्न गर्नका लागि पूर्णतयारी हुनु अत्यावश्यक हुन्छ । यसको व्याख्या खेल सकिने बित्तिकै सहभागी खेल खेल्दा बसेको कुर्सीबाट नउठीकन गर्नुपर्दछ । खेल सकिएपछि छलफल सुरु गर्नका लागि सहजकर्ताको पालैपालो गरी संलग्न हुनु आवश्यक हुन्छ । खेल सुरु गराउने सहजकर्ताले सहभागीसँग बसेर छलफल सुरु गराउनु पर्दछ र अर्को सहजकर्ताले टिकाटिप्पणी गर्नुपर्छ ।

सहजकर्ताले विभिन्न ठाउँमा खेलाएका खेलको अनुभव सुनाउन सक्दछन् । खेलको सफलता र विफलता उदाहरणको रूपमा देखाउन सकिन्छ । यद्यपि सहजकर्ताले प्रस्तुत गरेका विचार, अनुभव एकअर्कामा विरोधाभाषपूर्ण भने कदापि हुनुहुँदैन ।

क्रियाकलाप १०.२ समूह कार्य

समय: ४५ मिनेट

- सहभागीलाई छासमिसगरी चार समूहमा विभाजन गर्ने । पूर्वसत्रमा पहिचान तथा छनोट गरिएका सवालका आधारमा तयार पारिएका परिकल्पना तथा लक्ष्यका बारेमा चर्चा गर्ने । तीनै सवालमा समूहकार्य गर्न र विषय पहिचान गर्न लगाउनु पर्दछ जुन विषय यस प्रकार छन् (क) लक्षितवर्गको एक सूची -प्राथमिक तथा द्वितीय (ख) सम्भावित मित्रहरूको एउटा सूची र (ग) सम्भावित विरोधीहरूको एउटा सूची ।
- सहभागीहरू समूहमा विभाजित भएपछि स्रोत सामग्री १०.२ र १०.३ को (Handsout) दिनुपर्छ जुन छलफलमा सहयोगी हुन्छ । समूहकार्य सकिएपछि समूहलाई अरु सहभागीले देख्ने गरी आफूले गरेका कार्यको परिणामको निचोड तालिम कक्षको विभिन्न कुनामा देखिने गरी टाँस्न लगाउनु पर्दछ ।
- केही समयपछि सम्पूर्ण सहभागीलाई पूर्णछलफलका लागि बोलाई छोटो छलफल गर्ने । छलफलको सुरुआत विभिन्न प्रश्नबाट गर्न सकिन्छ जस्तै :
 - लक्षितवर्ग, मित्रगण र विरोधीहरूको पहिचान गर्ने काम कतिको सजिलो छ ?
 - कार्यक्षेत्र मै लक्षितवर्ग, मित्रगण र विरोधीहरूको पहिचान गर्नु र तालिम सत्रमा गर्नुमा के कस्तो फरक छ ? (यदि भएमा मात्र)
 - यी विभिन्न समूहहरूको पहिचान गर्नका लागि यो समूह छलफल कतिको उपयोगी भयो ?
 - तपाईंको समूहले अदृश्यवर्ग र विरोधीवर्गको पहिचान गर्न सक्थो कि सकेन ?

क्रियाकलाप १०.३ प्रस्तुति र छलफल

समय: १५ मिनेट

- स्रोत सामग्री १०.१ मा उल्लेख भएजस्तै लक्षितवर्ग, मित्रगण र विरोधीहरूको पहिचान गर्ने विभिन्न सुझाव प्रस्तुत गर्नुपर्छ । प्रस्तुतीकरण सकेपछि सहभागीसित छोटो छलफल गर्नपर्छ जुन निर्धारित समयसीमाभित्र सक्नुपर्दछ ।
- विरोधीहरू सम्बन्धी व्यावहारिक उदाहरणहरू अधिकतम दिनुपर्छ । शक्ति विश्लेषण (Force Analysis) धारणाका बारेमा चर्चा गर्नु धारणा स्पष्ट पार्नका लागि उपयोगी हुन्छ ।
- अन्तिम टिप्पणीसहित सत्रको अन्त्य गर्ने । अदृश्य विरोधीहरूको पहिचान गर्ने कार्य कठिन हुन्छ भन्ने कुरा सहभागीलाई बताउने ।

लक्षित वर्ग र विरोधीवर्ग बीच एकआपसमा थुप्रै कुरा मिश्रित (overlaps) हुन्छन् । के याद राख्नुपर्दछ भने कहिलेकाहीँ एकै व्यक्ति लक्षित व्यक्ति र विरोधी व्यक्ति दुवै पनि हुनसक्दछ । यो कुरा सवाल र सन्दर्भ कस्तो छ त्यसमा भरपर्दछ ।

सत्र – १० का लागि स्रोत सामग्री

१०.१ लक्षितवर्ग, मित्रगण र विरोधीहरूको छनोट

लक्षित वर्ग

लक्षितवर्गको पहिचानविना जनवकालत गर्न सम्भव हुँदैन । सामान्यतः लक्षित वर्गलाई (क) प्रमुख वर्ग र (ख) सहायक वर्ग गरी दुई समूहमा विभाजन गर्न सकिन्छ । प्रमुखवर्गमा नीति परिवर्तन गर्न सक्ने अधिकार भएका व्यक्तिहरू पर्दछन् । प्रमुखवर्गलाई नीतिगत सवालहरूका बारेमा जानकारी दिनु नै जनवकालत रणनीतिको प्रमुख उद्देश्य हो । सहायकवर्गले प्रमुखवर्गले गर्ने निर्णयहरूमा प्रभाव पार्न सक्छन् । यद्यपि सहायकवर्गमा निर्णय लिने प्रत्यक्ष अधिकार रहँदैन ।

मित्रगण

मित्रगण भनेका जनवकालत गर्ने समूहसँग मिलेर साझा लक्ष्य प्राप्तिका लागि कार्य गर्ने सबै व्यक्ति र संस्था हुन् । अर्को अर्थमा समान विचार भएका सबै संस्था र व्यक्ति हुन् । जनवकालतका उपयुक्त सहयोगी पहिचान गर्नका लागि तलका प्रश्न सहयोगी हुन्छन् :

- कुन कुन संस्था, समूह तथा व्यक्तिले नीतिगत सवालमा सरोकार राख्दछन् वा समान नीति उपर काम गर्दै आएका छन् ?
- संयुक्त कार्यदलको पहिलेदेखि नै अस्तित्व छ कि छैन वा स्थापना गर्नुपर्छ ?
- अन्य संस्थाहरूको प्रयासमा हामीले के कस्तो र कसरी सहयोग पुऱ्याउन सक्दछौं ?
- यस्ता संस्थाहरूले तपाईंबाट कस्तो भूमिका र योगदानको अपेक्षा गर्दछन् ?
- एक आपसमा सहकार्य गर्ने सम्बन्ध स्थापना गर्नुका फाइदा र बेफाइदाहरू के छन् ?
- अरु संस्थाको प्रयासमा हामीले के कस्तो सहयोग गर्न सक्दछौं ?
- त्यस्ता संस्थाले हामीबाट के कस्तो भूमिका वा योगदानको आशा गर्दछन् ?
- हाम्रा विरोधीका पनि विरोधी हुनसक्छन् जसले हामीले उठाएका सवालमा चासो राख्दैनन् तर हामीले कमजोर बनाउन खोजेका विरोधीहरूलाई प्रभावित गरी आफ्नो वशमा ल्याउन चाहन्छन् । यस्ता शक्तिसित हामीले आफ्नो अडान नगुमाईकन काम गर्न सक्छौं कि सक्तैनौं ?
- अन्य संस्थाहरूले हाम्रो आफ्नो संस्थासित सहकार्य गर्न तथा सहयोग गर्न सक्तछन् कि सक्तैनन् ?

सहकार्य/साथमा मिलेर जनवकालतको प्रयास गर्दा हुने लाभ

सहयोग वा सहमिलन (coalition) भनेको सङ्गठन र व्यक्तिहरूको एक समूह हो जो एकैसाथ मिलेर समन्वयात्मक रूपमा समान लक्ष्य र उद्देश्य प्राप्तिका लागि कार्य गर्दछन् ।

सहयोग वा सहमिलनमा कामगर्दा हुने लाभ तलका बुँदामा उल्लेख गरिएको छ :

- स्रोत, अनुभव, विश्वसनीयता र पारदर्शितामा वृद्धि हुन्छ ।
- शक्ति वृद्धि भएका कारण नीतिगत परिवर्तनमा सफल हुने सम्भावना वृद्धि हुन्छ ।

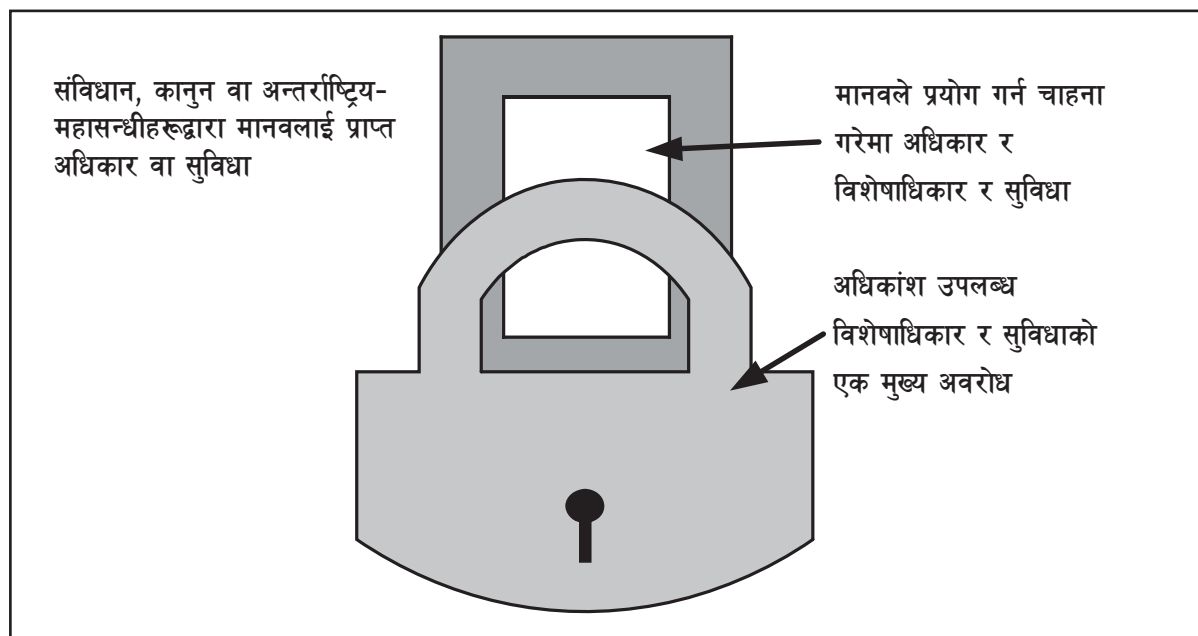
- कम अनुभव भएका सहकर्मी सदस्यहरूको जनवकालत सम्बन्धी क्षमता वृद्धि हुन्छ ।
- सङ्ख्यात्मक रूपमा संरक्षण वा सहयोगीको वृद्धि हुन्छ ।
- विभिन्न सवालहरूमा जनवकालत गर्न सम्मिलित सहकर्मी पक्षहरूलाई प्रोत्साहन र आश्वासन प्राप्त हुन्छ ।

विरोधीहरू (Opponents)

विरोधीहरू भनेका ती व्यक्ति तथा संस्थाहरू हुन् जसले तपाईंले परिवर्तन गर्न चाहेको विषयमा विरोध गर्दछन् । विरोधीहरू छैनन् भने जनवकालतको प्रयास गर्नुपर्ने आवश्यकता पनि हुँदैन । तर वास्तवमा विरोधीहरू जहिले पनि हुन्छन् । तपाईंका लक्षितवर्ग धेरै बलिया विरोधी हुनसक्छन् । प्रस्ट रूपमा हाम्रा विरोधीहरू पहिचानका लागि सामाजिक संरचना जहाँ छेउलगाइएका र विपन्न समुदाय हुन्छन् त्यस समाजको सम्पूर्णपक्षको राम्रोसित विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । विरोधीहरूको पहिचान गर्न तथा परास्त गर्नका लागि तल दिएका प्रश्नले सहयोग पुऱ्याउँन सक्छन् :

- प्रस्तावित नीति परिवर्तनको विरोध गर्ने कुनै संस्था र व्यक्ति छन् कि छैनन् ?
- त्यस्तो विरोधका कारण के के हुन् ? परिवर्तनबाट के हानी हुन्छ भनेर उनीहरू विरोध गर्दछन् ?
- हाम्रो जनवकालतका पहलमा ती संस्था र व्यक्तिले के कस्ता चुनौती दिन्छन् ?
- हाम्रा विरोधीहरूले पार्ने प्रभावलाई के कसरी घटाउन सकिन्छ ?

१०.२ जनवकालत तथा श्रोतागण (विरोधीहरू)

१०.३ श्रोताहरूको विश्लेषण (विरोधीहरू)

कानूनले जनतालाई दिएको सुविधा र अधिकार लागुगर्दा अनेक अवरोध आइपर्दछन् । जनवकालतको सन्दर्भमा भन्नुपर्दा अवरोध भनेका नै विरोधी पक्ष हुन् । हाम्रा विरोधीहरूको विभिन्न शक्तिसित सम्बन्ध रहेको हुन सक्दछ । दुईवटा उदाहरण तल प्रस्तुत गरिएका छन्:

उदाहरण १

गाउँको एउटा नेताले आफ्ना आफन्त र साथीभाइहरूको अधिकारबाहेक अरु साधारण गाउँलेको अधिकारलाई मान्यता नै दिदैनन् । त्यो नेताले त्यस्तो साहस गर्नुको पछि तल उल्लेख भएका कारण हुनसक्दछन् :

- नेताको कुनै एकजना आफन्त लोकप्रिय राजनीतिक दलमा सक्रिय हुनसक्छ ।
- नेताको अन्य वरिष्ठ राजनीतिज्ञहरूसित राम्रो सम्बन्ध हुनसक्छ ।
- ती राजनीतिज्ञहरूको कार्यकारी अधिकारसम्पन्न व्यक्तिहरूसँग राम्रो सम्बन्ध हुनसक्छ ।
- सत्तामा रहेका राजनीतिक दलले आफ्नो फाइदाका लागि कर्मचारीवर्गलाई प्रभावित गर्नसक्दछन् ।
- त्यसकारण कर्मचारीले गाउँले नेताको फाइदाका लागि खुसीसाथ काम गर्नसक्छन् ।

वा किन कि :

- गाउँले नेताको व्यापारीहरूसँग राम्रो सम्बन्ध वा साझेदारी हुनसक्छ ।
- व्यापारीहरूले कर्मचारीलाई विभिन्न तरिकाले आफ्नोहितका लागि प्रभावित वा प्रयोग गर्नसक्दछन् ।
- आवश्यक परेको खण्डमा व्यापारीले राजनीतिज्ञहरूलाई पनि प्रभावित गर्नसक्दछन् ।
- त्यसकारण राजनीतिज्ञ र कर्मचारीले उक्त गाउँले नेतालाई सहयोग गर्नसक्दछन् ।

वा किन कि :

- नेताको एउटा छोरा सरकारी कर्मचारी हुनसक्छ ।
- नेताले वरिष्ठ कर्मचारीसँग राम्रो सम्बन्ध कायम गरेको हुनसक्छ ।
- ती वरिष्ठ कर्मचारीले राजनीतिज्ञहरूलाई प्रभावित गरी प्रयोग गर्नसक्दछन् ।
- ती राजनीतिज्ञले गाउँले नेताको हितका लागि स्थानीय कर्मचारीलाई परिचालित गर्नसक्दछन् ।

उदाहरण २

स्थानीय गैरसरकारी संस्थाले नाफामुखी नभइ काम गर्ने दाबी गरेपनि नाफाकमाउने प्रवृत्ति रहेको हुन्छ र स्थानीय शासनको मूल्य मान्यताको अवहेलना गर्दछन् । यसरी अवहेलना गर्नुको कारण तलका बुँदामा स्पष्ट पारिएको छ :

- ती संस्थाले ठूला दातासँग राम्रो सम्बन्ध कायम गरेको हुन्छ ।
- दाताहरूले उच्च तहका सरकारी अधिकारीहरूसँग घनिष्ठ सम्बन्ध कायम गरेको हुनसक्छ ।
- यस प्रकारको सम्बन्धका कारण गैरसरकारी संस्थाले जे जस्तो काम गरे पनि सरकारी कर्मचारीले त्यस्तो राम्रो भन्ने गर्छन् ।
- त्यस्ता सरकारी कर्मचारीले गैरसरकारी संस्थाको फाइदाका लागि आवश्यकताअनुसार स्थानीय कर्मचारीलाई तत्काल परिचालन गर्न सक्दछन् ।
- त्यसकारण त्यस्ता संस्थाले स्थानीय तहमा जनताको विश्वास हासिल गर्नुपर्छ भन्ने कुरा आश्यकता ठान्दैनन् ।

वा किन कि :

- यस्ता संस्थासित ठूला ठूला प्रतिष्ठान वा कम्पनीबाट प्रशस्त आर्थिक स्रोत सहयोग भएको हुनसक्छ ।
- गैरसरकारी संस्थाले गरिबबाट केही पाइन्छ भन्ने आशा राखेको नहुनसक्छ ।

- प्रतिष्ठान अथवा कम्पनीहरूले व्यापार प्रवर्द्धनका लागि गैरसरकारी संस्थालाई देखाउने दाँतका रूपमा प्रयोग गर्नसक्दछ ।
- यी नेताहरूलाई लोकप्रियताको आवश्यकता पर्नसक्दछ ।
- सरकारी कर्मचारी र स्थानीय नेताले व्यक्तिगत लाभ र आफन्तको जागीरका लागि गैरसरकारी संस्थासँग सम्बन्ध कायम गरेका हुनसक्छन् ।
- आफूलाई आवश्यकता भएअनुसार त्यस्ता गैरसरकारी संस्थाले विविध प्रकारका शक्ति परिचालन गर्न सक्छन् ।
- त्यसकारण गैरसरकारी संस्थाले जनताको आवाजको बेवास्ता गरेपनि आफू सुरक्षित छु भन्ने महसुस गर्नसक्छ ।

छेउलगाइएका समूहहरूलाई कानून, नियम र प्रणालीले प्रदान गरेका अधिकार वा सुविधाको उपयोगको पहुँचबाट वञ्चित गराउने बाधा अडचनहरूलाई हटाउने काम जनवकालतले गर्दछ । कुनै अवरोध नभए जनवकालतको आवश्यकता पनि पर्दैन । जनवकालत पहलका लागि कुनै व्यक्ति वा सङ्घ-संस्थामा रहेका अधिकार वा सुविधाहरूको अवरोधहरू नै वास्तवमा विरोधीहरू हुन् । जनवकालत पहल गर्ने क्रममा त्यस्ता अवरोधको शक्ति र आकार कस्तो र कत्रो छ भन्ने कुरा पता लगाई हटाउनु नै बुद्धिमानी हुन्छ ।

एउटा बलियो विरोधीका लागि पूर्ण रूपमा तयार गरेको जनवकालत पहल आवश्यक पर्दछ । यस्ता जटिल अवरोधलाई हटाउन लामो समय लाग्न सक्छ । कतिपय सवालहरूमा जनवकालतकर्ता असफल पनि हुन सक्छन् । खराब भन्दा खराब अवस्थामा पनि जनवकालत कर्ता सङ्घर्षलाई निरन्तरता दिन तयार हुनुपर्दछ । अवरोधहरू केवल व्यक्तिको प्रवृत्तिका कारणले मात्र उत्पन्न हुने नभई अन्य कारण जस्तै विरोधाभाषपूर्ण कानून तथा सत्ताको माथिल्ला तहबाट आउने निर्देशनका कारणले पनि उत्पन्न हुनसक्छन् । कानूनसँग सम्बन्धित अवरोधहरूका बारेमा जनवकालत गर्नु परेमा यो अत्यन्त चुनौतीपूर्ण हुन गई सफलताको संभावना पनि न्यून हुन जान्छ ।

सत्र – ११

जनवकालतका चरणहरू – मैत्रीगण निर्माण र सञ्जाल

समय: १ घण्टा ३० मिनेट

सत्रको समग्र उद्देश्य

जनवकालत पहलका लागि मैत्रीगण (Alliance) निर्माण एवं सञ्जाल विस्तार प्रक्रियाको महत्त्वका बारेमा परिचित हुनु ।

सत्रका विशेष उद्देश्यहरू:

- जनवकालतका लागि मैत्रीगणको महत्त्वको वर्णन गर्नु ।
- सञ्जालका लागि महत्त्वपूर्ण तत्त्वहरूको पहिचान गर्नु ।
- मैत्रीगण र सञ्जालबीचको भिन्नता छुट्याउनु ।

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप ११.१ मैत्रीगणको आवश्यकता र प्रकृति	३०	(३०)
क्रियाकलाप ११.२ असल मैत्रीगणका लागि आवश्यक तत्त्वहरू	३०	(६०)
क्रियाकलाप ११.३ मैत्रीगण र सञ्जाल बीचका भिन्नता	३०	(९०)

पूर्व तयारी

- यदि विभिन्न देशहरूबाट प्राप्त अनुभवका आधारमा केही सफल मैत्रीगण र सञ्जालका उदाहरणहरू तयार गरी सत्र सञ्चालन गर्न सकिएमा तालिम अझ बढी प्रभावकारी हुन्छ र यस्ता उदाहरणहरूका संक्षिप्त हेन्डआउट (hands out) सहभागीलाई उपलब्ध गराउन सकेमा सिकाई तथा प्रशिक्षणका लागि सहयोगी सिद्ध हुन्छ ।
- वास्तविकतामा आधारित सन्दर्भ सामग्रीको थप जानकारी यस सत्रमा दिनुपर्छ । यदि त्यस्ता थप जानकारी दिन सक्ने सामग्री तालिमका लागि जुटाउन सकिएन भने सहभागीलाई यस्ता सन्दर्भ सामग्री कहाँ र कसरी पाइन्छ भन्ने कुरा छुट्याउन सक्ने गरी निर्देशित गर्नुपर्छ ।

यस सत्रका लागि आवश्यक सामग्री

स्रोत सामग्री ११.१ मैत्रीगण / सहमिलन सञ्जाल निर्माण

स्रोत सामग्री ११.२ सहमिलन र सञ्जाल बीच भिन्नता

अन्य सामग्री

सहजकर्ताहरूका लागि सुभाष - ११

क्रियाकलाप ११.१ मैत्रीगणको आवश्यकता तथा प्रकृति

समय: ३० मिनेट

- यस सत्रको सुरुआत एउटा गैरसरकारी संस्थाले गरेको काम देखाउन काल्पनिक अवस्थाको भूमिका प्रदर्शनबाट गर्न सकिन्छ । भूमिका प्रदर्शनका दृश्य निम्नलिखित छन्:
 - कुनै खास नीति परिवर्तनको दायित्व बोकेका एकजना सरकारी कर्मचारी आफू अधिको टेबुलमा धेरै फाइलहरू छरपट्ट गरी कुसीमा बसिरहेका हुन्छन् ।
 - गैरसरकारी संस्था र सामुदायिक संस्थाका केही मानिस कुनै नीति परिवर्तनका लागि निवेदन गर्न भनी आउँछन् । अभिवादन पश्चात् पहाडी भेकको वन कार्यक्रमको नीति परिवर्तन सम्बन्धमा कुरा गर्न थाल्दछन् ।
 - यस बैठकका लागि पहिले नै समय लिई भेट्ने योजना बनाएको र सोही बमोजिम गैसस तथा सामुदायिक संस्थाका प्रतिनिधिलाई नीति परिवर्तनको सवालमा छलफल गर्न उनीहरूलाई बोलाएको हुन्छ ।
 - केही समय छलफल हुन्छ । अन्त्यमा सरकारी कर्मचारीले तल लेखेका कुरा बताउँदछन् :
 - तपाईंहरूका संस्था जस्ता अन्य विभिन्न संस्थाका मानिसलाई मैले भेटेको छु ।
 - उनीहरूले पहाडी वन व्यवस्थापन नीति सम्बन्धी विभिन्न प्रस्तावहरू ल्याउँछन् ।
 - उदाहरणका लागि ती केही प्रस्तावमा सरकारद्वारा पहाडी वनको संरक्षण हुनुपर्छ भनेको हुन्छ भने तपाईंहरू लगायत अरू केही मानिसले चाहिँ यो दायित्व र अधिकार दुवै जनताको हो भन्छन् ।
 - सबै प्रतिनिधिहरूका कुराबाट मैले के निष्कर्ष निकाले भने तपाईंहरू एकआपसमा भेलाभएर आफ्ना विचार आदानप्रदान गर्नुहुँदो रहेनछ ।
 - जबसम्म तपाईंहरू फरक फरक प्रकारका प्रस्ताव लिएर आइरहुनुहुन्छ तबसम्म हामी केही पनि गर्न सक्दैनौं र स्थिति यथावत रहिरहन्छ ।
 - त्यसकारण मेरो सल्लाह के छ भने तपाईंहरू एउटै विचार र प्रस्ताव लिएर आउनुहोस् ताकि हामी त्यसका बारेमा सोच्न सकौं ।

यस विषयमा गैरसरकारी/सामुदायिक संस्थाका प्रतिनिधिले कुनै प्रतिक्रिया दिदैनन् र उनीहरू त्यहाँबाट विदा हुन्छन् ।

यस भूमिका प्रदर्शनमा सरकारी कर्मचारीको भूमिका विशेष किसिमको छ । अपेक्षित परिवर्तनका लागि नागरिक समाजका सङ्घ संस्थाहरू बीच एकताको अभाव छ र उनीहरू संयुक्त कार्य गर्न सङ्गठित भएका छैनन् भनी देखाउन सक्ने व्यक्तिलाई यो भूमिका गर्न सावधानीपूर्वक तयार गर्नुपर्दछ । कुनै गैरसरकारी संस्था/सामुदायिक संस्थाले यसलाई तार्किक र ठीक छ भने पनि साझा सवालमा साझा आवाज नभएसम्म जनवकालत सफल हुन सक्दैन ।

यस भूमिका प्रदर्शनको योजना खास कार्यशालामा देखाउनका लागि तयार गरिएको हो । यद्यपि सबै तालिममा यस्तै खालको भूमिका प्रदर्शन गर्नुपर्छ भन्ने छैन । सहजकर्ता आफैले यस्तै अन्य उपयोगी भूमिका स्थानीय सन्दर्भका तालिमको आवश्यकताअनुसार तयार गर्नुपर्छ । यसरी तयार गरिने भूमिकामा परिवर्तनका लागि दबाब समूहको एकताविना सफलता प्राप्त गर्न सकिदैन भन्ने सन्देश गर्नुपर्ने कुरामा ध्यान राख्नुपर्दछ ।

- भूमिका प्रदर्शन सकिएपछि सहभागीहरूलाई विभिन्न प्रश्न सोध्नुपर्दछ जस्तै : यस भूमिका प्रदर्शनमा तपाईंले के देख्नु भयो ? यस्तो घटना वास्तविक जीवनमा घट्छन् कि घट्दैनन् ? यसबाट हामीले के सिक्न सक्छौं ? आदि
- केही सहभागीको प्रतिक्रिया सुनिसकेपछि पुनः प्रश्न सोध्नुपर्छ । जस्तै : यस प्रकारको अवस्थामा जनवकालत गर्न सम्भव हुन्छ कि हुँदैन ? एउटा संस्थाले मात्र जनवकालत गर्न सक्छ कि सक्तैन ? नीतिगत परिवर्तन गर्नका लागि यदि कुनै एक संस्थाले अन्य संस्थाको सहयोग नलिइकन जनवकालतको पहल सुरु गरेको खण्डमा के हुन्छ ?
- सहभागीहरूबाट आएका विचार पाटीमा बुँदाबुँदा गरी सान्दर्भिक विषयवस्तुको लाइनमा अर्थात् खासगरी मैत्रीगणको आवश्यकता सम्बन्धी शीर्षकमा लेख्नुपर्दछ ।
- अन्त्यमा जनवकालत पहलमा मैत्रीगणको आवश्यकता प्रष्ट पार्नका लागि स्रोत सामग्री ११.२ का प्रमुख बुँदाहरू सन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्छ । पूर्ण छलफलको बेला सहभागीबाट आएका बुँदाहरूसँग टिप्पणीका बुँदाको सम्बन्ध जोड्नुपर्दछ ।

क्रियाकलाप ११.२ राम्रो मैत्रीगणमा हुनुपर्ने आवश्यक तत्वहरू

समय: ३० मिनेट

जनवकालत पहलको प्रभावकारीताका लागि मैत्रीगणको आवश्यकता पर्दछ भन्ने कुरा अधिल्लो तहमा छलफल भएबाट स्पष्ट भइसकेको छ भन्ने कुरा सहभागीलाई याद दिलाउनुपर्छ । साथै अर्को कुरा पनि भन्नु पर्दछ कि व्यक्तिगत प्रयासबाट मात्र जनवकालतलाई अगाडि बढाउन सकिदैन । यदि यो कुरा सत्य हो भने हामीले मैत्रीगणको विकास कसरी गर्न सक्छौं ? भन्ने विषयमा केही समय छलफल गर्नु उचित हुन्छ ।

- मैत्रीगण निर्माणका लागि ध्यान दिनु पर्ने आवश्यक तत्व सम्बन्धी व्यावहारिक उदाहरण समावेश भएको स्रोत सामग्री ११.३ प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
- समयले अनुमति दिएमा पूर्णछलफलका लागि सहभागीलाई केही समय दिन सकिन्छ । छलफलको सुरुआत यी प्रश्नहरूबाट गर्न सकिन्छ - विभिन्न संस्थाले यस्ता तत्वहरू उपर ध्यान दिन्छन् कि दिदैनन् ? - खासगरी हामीले चिनेका गै.स.सं. र सामुदायिक संस्थाहरूले ? अधिकांश गै.स.सं. किन अरुबाट अलग भएर काम गर्दछन् ? यदि मैत्रीगण सजिलैसित प्रभावित हुँदैनन् भने त्यसका कारण के के हुन् ? हामी त्यस्ता अभाव पूरा गर्न सक्छौं कि सक्तैनौं ? हामी सबैले मनन गर्नुपर्ने प्रश्न यिनै हुन् ।

क्रियाकलाप ११.३ मैत्रीगण र सञ्जाल बीच भिन्नता

समय: ३० मिनेट

- स्रोत सामग्री ११.२ मैत्रीगण र सञ्जाल बीच फरक देखाउने सामग्री प्रस्तुत गर्नुपर्छ । क्षेत्रीयतहमा सफल भएका मैत्रीगण र सञ्जालहरू सम्बन्धी अनेक उदाहरण प्रस्तुत गर्नुपर्छ । यदि त्यस्ता उदाहरणहरूको सूची छ भने प्रदर्शनका लागि एउटा कागजको पाना लेखी भित्तामा टाँस्न पनि सकिन्छ ।

- प्रस्तुत गरिसकेपछि सहभागी ती प्रस्तुत बुँदाहरूमा सहमत छन् कि छैनन् भनी सोधनुपर्छ । छलफलका बेला कुनै विवाद भएमा यी दुई शब्द बीच स्पष्ट सीमारेखा हालसम्म नकोरिएको कुरा सहभागीलाई बताइ दिनुपर्दछ । कुनै खास कामका लागि निर्मित असल मैत्रीगण पछि गएर सञ्जालमा परिणत हुनसक्दछ । त्यसैगरी एक असल सञ्जाल कुनै सवाल विशेषमा काम गर्नका लागि असल मैत्रीगण बन्न सक्दछ ।

त्यसपछि सत्रको अन्तिम निष्कर्ष दिनुपर्दछ । सत्र समापन निष्कर्षका लागि तलका बुँदा सहयोगी हुन्छन्:

- मैत्रीगण निर्माण जनवकालतको मूल तत्त्व हो । जनवकालतकर्ताहरू यदि एउटा साझा मञ्चमा आउन सकेनन् भने उनीहरूले प्रभावकारी रूपमा जनवकालत गर्न सक्दैनन् भन्ने विश्वास गर्न सकिन्छ ।
- सफल जनवकालतको परिणाम स्वरूप व्यापक सुधार हुने हुँदा ती उपलब्धी हासिल गर्नका लागि व्यापक सहभागिता आवश्यकता पर्दछ ।
- जनवकालतलाई फुटबल खेलसँग तुलना गर्न सकिन्छ । यदि कुनै एक समूहले दर्शको शुभेच्छा पाए भने टिमले राम्रो परिणाम देखाउन सक्छ दर्शकको प्रोत्साहनले खेलखेलने सदस्यलाई साहस आउँदछ । यस अवस्थाले उनीहरूलाई सफलताको बाटोतिर डोर्‍याउँछ ।

सत्र – ११ का लागि स्रोत सामग्री

११.१ मैत्रीगण/सहकार्यगण र सञ्जाल निर्माण

मैत्रीगण/सहमलिन (Alliances/coalitions) भनेको समान लक्ष्यका लागि समन्वयात्मक रूपमा सहकार्य गर्ने संस्थाहरूको एक समूह हो । सहकार्यगणको गठन कुनै खास अभियानका वा मामिलाका लागि गरिन्छ । यद्यपि सञ्जाल भनेको संस्थाहरूको छाता वा सङ्घ हो जुन सम्पूर्ण सदस्यको सामूहिक उद्देश्यका लागि गठन गरिन्छ ।

महत्त्व: खासगरी नीतिगत परिवर्तन र जनसशक्तीकरण तथा जनवकालत पहल गर्नका लागि एउटा प्रजातान्त्रिक समाजनमा विविध प्रकारका संस्था पाइनु नै एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । तलका बुँदाहरूमा सहकार्यगण र सञ्जालको आवश्यकता किन हुन्छ भन्ने विशेष कारणहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

- सहकार्य गर्दा कम खर्चिलो हुन्छ ।
- समान लक्ष्य प्राप्तिका लागि स्रोतसाधनको प्रयोग संयुक्त रूपमा गर्न सकिन्छ ।
- दोहोरोपनको सम्भावनालाई घटाउँन सकिन्छ ।
- मनमिल्ने संस्थाहरूको सहकार्यले सङ्घमा शक्ति र क्षमता छ भन्ने कुरा देखाउँदछ ।

मनन गनुपर्ने तत्त्वहरू: एउटा सञ्जाल/सहकार्यगण गठनको काम विशेष रूपले हेर्दा सामान्य लाग्छ । तर जब विस्तृत रूपमा गहिराइमा जाइन्छ तब यो जटिल कार्य वा विषय हो भन्ने लाग्दछ । तल दिएका बुँदाहरूले यस प्रक्रियालाई व्यवस्थित गर्न सहयोग गर्दछन् :

- संस्थागत तहमा पारदर्शिता, सामाजिक न्याय र सहभागिताको स्वसमीक्षा गर्नुपर्छ ।
- अन्य सङ्घ संस्थाहरूले यस विषयमा विश्वास गर्छन् कि गर्दैनन् भनेर संस्थागत विश्वसनीयताको समीक्षा गर्नुपर्छ ।
- व्यक्तिहरू विश्वासयोग्य छन् कि छैनन् भनेर व्यक्तिगत विश्वसनीयताको समीक्षा गर्नुपर्छ ।
- साझा आधार पता लगाउने अभिप्रायले सबै जिम्मेवार सदस्यहरूको दूरदृष्टि र लक्ष्यको समीक्षा गर्नुपर्छ र
- साझा लक्ष्यका लागि न्यूनतम प्रतिवद्धता निर्धारण र सहमति निर्माण गर्नुपर्दछ ।

एक व्यक्ति वा संस्था कुनै एक क्षेत्रमा प्रभावकारी हुनसक्छ सबै क्षेत्रमा होइन । गुजरातको “सेवा”, दक्षिण भारतको “NCAS” र नेपालको “फेकोफन” लाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । यदि यी संस्थाहरूले अन्य संस्थाहरूसँग आफ्नो विषयक्षेत्रमा सम्बन्ध बढाएमा यिनीहरूको प्रभाव बलियो हुनसक्छ । सहकार्य भनेको विभिन्न तहबाट समान किसिमको आवाज उठाउने क्षमता हो । यसले गर्दा नीति निर्माणकर्ताहरूलाई कुरा सुन्न बाध्य तुल्याउँदछ । केही उदाहरणहरू तल दिइएका छन्:

“सेवा”, (SEWA) गुजरात, भारत: बेरोजगार महिलाहरूको सामूहिक सहभागिता जुटाउने “सेवा” एक अगुवा संस्था हो । फलस्वरूप बेरोजगार महिलाहरूको आवाजलाई उठाउन र उनीहरूलाई विभिन्न विकासका क्रियाकलापमा संलग्न गराउने सफल पनि भएको छ । तथापि यस्तै तरिका अरूणाञ्चलमा प्रभावकारी भएको पाइएन ।

“क्यान” (CAN) मेघालय, भारत: मेघालयका ग्रामीण युवा समूहले एउटा सानो “जनवकालत र सञ्जाल केन्द्र (CAN) नामक सञ्जाल गरीबको पक्षमा आवाज उठाउने उद्देश्यले सुरु गरे । यद्यपि उनीहरूले समान प्रकृतिका समस्या भएको नागाल्याण्डसँग सम्बन्ध राखेनन् ।

“फेकोफन” (FECOFUN) नेपाल: सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ नेपालले वन सम्बन्धी जनताका अधिकारका लागि आवाज उठाइरहेको भए तापनि पानी र महिलाहरूका सवालमा कार्यरत अन्य संस्थाहरूले गरेको कामका बारेमा थाहा छैन ।

नेपालमा बाँधाश्रम: बाँधाश्रम आन्दोलन नेपालमा लोकप्रिय छ । आन्दोलनको बेला धेरै सङ्घ संस्थाहरूले सहकार्य गरे । तथापि उनीहरूले गरेको कार्यको अनुभव आदान प्रदान अन्य क्षेत्रमा काम गर्ने संस्थाहरूसित सही ढङ्गले भएन ।

११.२ मैत्रीगण/सहकार्यगण र सञ्जाल बीच भिन्नता

मैत्रीगण र सञ्जाल बीचको भिन्नता छुट्याउनु धेरै गाह्रो छ । यी दुई धारणालाई छुट्याउने कुनै मान्य सिद्धान्त स्थापित भएको छैन । तथापि व्यावहारिक अनुभवका आधारमा भिन्नता प्रष्ट्याउन तयार गरिएका बुँदाहरू तल दिइएका छन् ।

आंकलन	मैत्रीगण	सञ्जाल
उद्देश्य	अल्पकालीन उद्देश्यका लागि बनेका	दीर्घकालीन उद्देश्यका लागि
समेटिएको क्षेत्र	बृहद् क्षेत्र	सीमित भौगोलिक क्षेत्र
कार्य क्षेत्र	एउटा खास कार्य	विविध कार्य
सङ्ख्या	धेरै सङ्घ संस्थाहरू	थोरै सङ्घ संस्थाहरू
समानता	सवालमा समानता	पूर्ण समानता
प्रकृति	अस्थायी	स्थायी
आदान-प्रदान	विचार आदान प्रदान	स्रोत आदान प्रदान
उपस्थिति	आवाजको उपस्थिति	भौतिक उपस्थिति
अपेक्षाहरू	नीतिगत परिवर्तनहरू	सामान्य
वैधानिकता	सामान्य समझदारी	लिखित दस्तावेज

सत्र - १२

जनवकालतका चरणहरू- सञ्चार जनवकालत

समय : १ घण्टा ३० मिनेट

सत्रको समग्र उद्देश्य

विभिन्न राष्ट्रमा भएका सञ्चार जनवकालतका अनुभव आदान प्रदान गरी केही निश्चित पक्षलाई प्रष्ट्याउनु ।

सत्रका विशेष उद्देश्य

- जनवकालतमा सञ्चार माध्यमको महत्त्वको व्याख्या गर्नु ।
- सञ्चार माध्यमको छनोटमा विचार गर्नुपर्ने तत्त्वहरूको पहिचान गर्नु ।
- विभिन्न देशमा सञ्चार जनवकालतमा हासिल गरेका अनुभव आदान प्रदान गर्नु ।

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप १२.१ जनवकालतमा सञ्चार माध्यमको आवश्यकता र महत्त्व	३०	(३०)
क्रियाकलाप १२.२ सञ्चार माध्यम छनोटमा विचार गर्नुपर्ने तत्त्वहरू	६०	(९०)

पूर्व तयारी

- जनवकालतमा सञ्चार माध्यमको प्रयोगका सम्बन्धमा कुनै निश्चित पद्धतिले सधैं काम गर्छ भनेर भन्न सकिन्न किन भने सञ्चार विशेषज्ञहरूले पनि सञ्चार माध्यममा सवालहरू प्रकाशित भए भनेर भन्न सक्तैनन् । तर सञ्चार वकालत भनेको कुनै विषय वा सवाल प्रकाशित गर्नु मात्र पनि ठूलो कुरा हो । जनवकालतकर्ताहरूले गरेर सिकने सिद्धान्तका आधारमा कार्य सञ्चालन गर्नुपर्दछ । यो सत्र विभिन्न सन्दर्भका मामिला तथा विषयहरू आदान प्रदान गर्न महत्त्वपूर्ण हुनेछ ।
- विभिन्न देशमा सञ्चार माध्यमको सफल प्रयोग र दुरुपयोग सम्बन्धी अनेक उदाहरण दिनुपर्छ । यदि कुनै सञ्चार माध्यमको व्यावहारिक तथ्यपरक अध्ययन कुनै सवालमा गर्न सक्नु भएको र त्यसको निष्कर्षको अनुभव सहभागीहरूसित आदान प्रदान गर्नु भयो भने सत्र बढी रोचक र प्रभावकारी हुन्छ । तालिमपूर्व यदि त्यस्तो अध्ययन गर्न सकिएको छैन भने सहभागीलाई तालिमपछि आफ्नो सन्दर्भमा अध्ययन गर्नका लागि सुझाव दिन सकिन्छ ।

सत्रका लागि आवश्यक स्रोत सामग्री

स्रोत सामग्री १२.१ जनवकालतमा सञ्चार माध्यम ।

स्रोत सामग्री १२.२ नेपालमा सामुदायिक वन सम्बन्धी घटना अध्ययनमा सञ्चार माध्यमले ओगटेको स्थान ।

अन्य सामग्री

सहजकर्ताहरूका लागि सुभाष - १२

क्रियाकलाप १२.१ जनवकालतमा सञ्चार माध्यमको महत्त्व र आवश्यकता

समय: ३० मिनेट

- सातगन्ति खेल (Seven up) खेलद्वारा यस सत्रको सुरुआत गर्नुपर्छ । यो धेरै सजिलो खेल हो । यसका नियम तल दिएका छन्:
 - तालिम कक्षमा सहभागीलाई गोलो भएर बस्न वा उभिन लगाउने । यस खेलमा सबै सहजकर्ताले पनि भाग लिन सक्छन् ।
 - खेलका नियम प्रष्टपारी दिनुपर्दछ । समान्य नियम के हो भने एक जनाले १ बाट गन्ति सुरु गर्ने र अर्कोले २, अर्कोले ३ गर्दै बायाँबाट दायाँपट्टिको दिशामा गन्ति गर्दै जानुपर्दछ । गन्तिको क्रममा सातौँ सङ्ख्या पुग्ने व्यक्तिले सात अङ्क भन्नुको साटो माथि (UP) भन्ने । त्यसपछि जब जब सातले गुणनगर्दा आउने सङ्ख्या वा अङ्क, जस्तै : १४, २१ आदि अथवा सातको अङ्क भएको सङ्ख्या पर्ने अङ्क जस्तै : १७, २७ आदि गन्ति गरिँदा सात नभनेर माथि (UP) भन्नुपर्दछ । जसले भुक्किएर ७ भन्दछ त्यो सहभागी खेलबाट बाहिरिन्छ । अङ्क वा माथि (UP) भन्न ढिलो गर्ने वा हिचकिचाउने सहभागी पनि खेलबाट बाहिरिन्छ ।
 - खेल खेल्दा एकदम छिटो छिटो गर्नुपर्दछ । कसैलाई अङ्क वा (UP) भन्नका लागि सोच्ने समय दिनु हुँदैन । जसले (UP) भन्नुको साटो ७ भन्दछ ऊ खेलबाट बाहिरिन्छ ।
 - खेल धेरै पटक दोहोर्‍याउनु पर्छ ताकि अधिकांश सहभागी खेलबाट बाहिरिऊन् ।
 - सात अप (Seven UP) खेलका धेरै प्रकार छन् । सहभागीलाई भुक्किएर गल्ती गराउने तरिका पनि धेरै छन् । त्यसकारण यो खेल खेलाउन चाहने सहजकर्ताहरूले यस खेलको पूर्वअभ्यास गरी अनुभव प्राप्त गरेको हुनुपर्दछ ।
- छलफलको सुरुआत जनवकालत पहलमा सञ्चार माध्यमको भूमिका विषयबाट गर्नुपर्छ । सत्रको सुरुमा सहभागीलाई केही प्रश्न सोध्नु पर्दछ । वैकल्पिक प्रश्नहरूका प्रकार तल उल्लेख भएअनुसार छन् :
 - जनवकालतमा हामीलाई सञ्चार माध्यमको आवश्यकता किन पर्दछ ?
 - जनवकालतमा सञ्चार माध्यमले के कस्ता भूमिका खेल्न सक्छ ?
 - जनवकालतमा सञ्चार माध्यमको के कस्तो महत्त्व छ ?
- सञ्चार माध्यमको आवश्यकता र महत्त्वका बारे एउटा सानो प्रस्तुतीकरण गर्नुपर्छ । यस प्रस्तुतीकरणका लागि स्रोत सामग्री १२.१ को प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- प्रस्तुत गरिएका बुँदाहरूमा छुट्याइएको समय बाँकी भएमा केही समय छलफल गर्नुपर्दछ ।

क्रियाकलाप १२.२ सञ्चार माध्यम छनोटका लागि तत्वहरू

समय : १ घण्टा

- प्रस्तुतीकरण समाप्त हुनेबित्तिकै सहभागीहरूलाई छ्वासमिसे विधिबाट ४ समूहमा विभाजन गर्ने । समूहलाई एउटा घटना अध्ययन (स्रोत सामग्री. १२.३) दिने र यस घटना अध्ययनमा सञ्चार जनवकालत रणनीतिको प्रयोगमा भएको अभाव पता लगाउन सहभागीलाई भन्ने । यस छलफलका लागि प्रत्येक समूहलाई २० मिनेटको समय दिने ।
- पूर्णछलफलको सत्रमा आएपछि सहभागीलाई घटना अध्ययनमा के अभाव थियो सोध्ने । प्रश्न प्रत्येक समूहलाई प्रस्तुतीकरणको शैलीमा अलग अलग सोध्नुपर्दछ ।
- सहभागीबाट आएका सबै बुँदा पाटीमा लेख्नुपर्दछ । यदि समय भएमा केहीबेर छलफल गर्नु राम्रो हुन्छ । विभिन्न देशमा सञ्चार जनवकालतबाट प्राप्त अनुभवहरू आदान-प्रदान गर्नका लागि सहभागीलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ ।
- सञ्चार माध्यमले जनवकालतमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ भन्ने कुरामा प्रकाश पार्दै यस सत्रको अन्त्य गर्नुपर्दछ । तर सञ्चार माध्यमको संलग्नता वा प्रयोगमा जनवकालतकर्ता चयनात्मक वा उपयुक्त सञ्चार माध्यमको छनोट गर्नुपर्दछ । यो जनवकालतका लागि एउटा ठूलो चुनौतीपूर्ण पक्ष हो ।

सत्र – १२ का लागि स्रोत सामग्री

१२.१ जनवकालतमा सञ्चार

सर्वप्रथम सहभागीलाई तल दिएका दुई विषयका बीचमा रहेको वैचारिक भिन्नता प्रष्ट्याउनु आवश्यक हुन्छ ।

१) सञ्चारमाध्यमहरूबाट जनवकालत तथा ।

२) सञ्चारमाध्यमको प्रचार वा सञ्चारमाध्यम मार्फत् जनसम्बन्ध ।

यदि संस्थाको सार्वजनिक प्रतिबिम्ब बनाउने अभ्यासको रूपमा सञ्चारमाध्यमलाई प्रयोग गरियो भने यो सामान्यतया जनवकालत हुँदैन जबसम्म त्यस्तो सार्वजनिक सम्बन्ध प्राविधिक रूपमा वृहद् जनवकालत रणनीतिको एक अङ्गको रूपमा हुँदैन तबसम्म जनवकालत भन्न मिल्दैन । सञ्चार जनवकालत भनेको सार्वजनिक वहसका लागि सञ्चारमाध्यमको प्रयोग हो । त्यसकारण यसलाई सरकारको चौथो अङ्ग भनिन्छ जसले निर्णय तथा नीति निर्माताहरूलाई कुनै एक समूह वा पक्षका लागि काम गर्न दबाब सिर्जना गर्न सक्तछन् । तल प्रस्तुत गरिएका सुझावहरू सञ्चारमाध्यम जनवकालतका लागि मात्र हुन् :

सञ्चारमाध्यमद्वारा गरिने जनवकालतको आवश्यकता

- सरकारको चौथो अङ्गबाट दबाब सिर्जना गर्न समर्थन प्राप्त गर्नु ।
- जनअभियानको सिर्जना गर्नु ।
- लक्षित स्रोतागण माथि प्रभावकारी दबाब ।
- जनसहानुभूति प्राप्त गर्ने साधन ।
- एक सवाललाई अभियान बनाउने एउटा साधन ।
- मैत्रीगणका सदस्यहरूलाई परिचालन गर्ने साधन ।
- साधारण तथा कम लगानीमा अधिकतम जनतालाई प्रभावकारी तरिकाले सन्देश दिनु ।
- शक्तिमा रहेकाहरूको शक्ति सन्तुलन गराउनु सहयोग गर्नु ।

सञ्चारमाध्यमका प्रकार

सम्पूर्ण सञ्चारमाध्यमहरूलाई २ भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ (क) सीमित सञ्चारमाध्यमहरू र (ख) व्यापक सञ्चारमाध्यमहरू । सीमित सञ्चारमाध्यमहरू स्थानीय तहमा मात्र सीमित हुन्छन् (त्यसकारण हाका हाकी सम्बन्ध हुन्छ) भने व्यापक सञ्चारमाध्यमहरूले सामान्यतः ठूलो जमातलाई समेटेको हुन्छ जसको कारण सूचना सम्प्रेषण गर्ने व्यक्तिहरूसित आमने सामने सम्बन्ध हुँदैन । त्यसकारण साना वा सीमित सञ्चारमाध्यमहरू स्थानीय तहमा आमने सामने अन्तरक्रिया गर्ने कुरामा बढी प्रभावकारी र प्रभावशाली हुन्छन् भने ठूला वा व्यापक सञ्चारमाध्यमहरू वृहद् तहमा प्रभावशाली र पहुँच भएका हुन्छन् ।

जनवकालतमा सञ्चारमाध्यमहरूलाई प्रयोगगर्दा ध्यानदिनुपर्ने कुराहरू

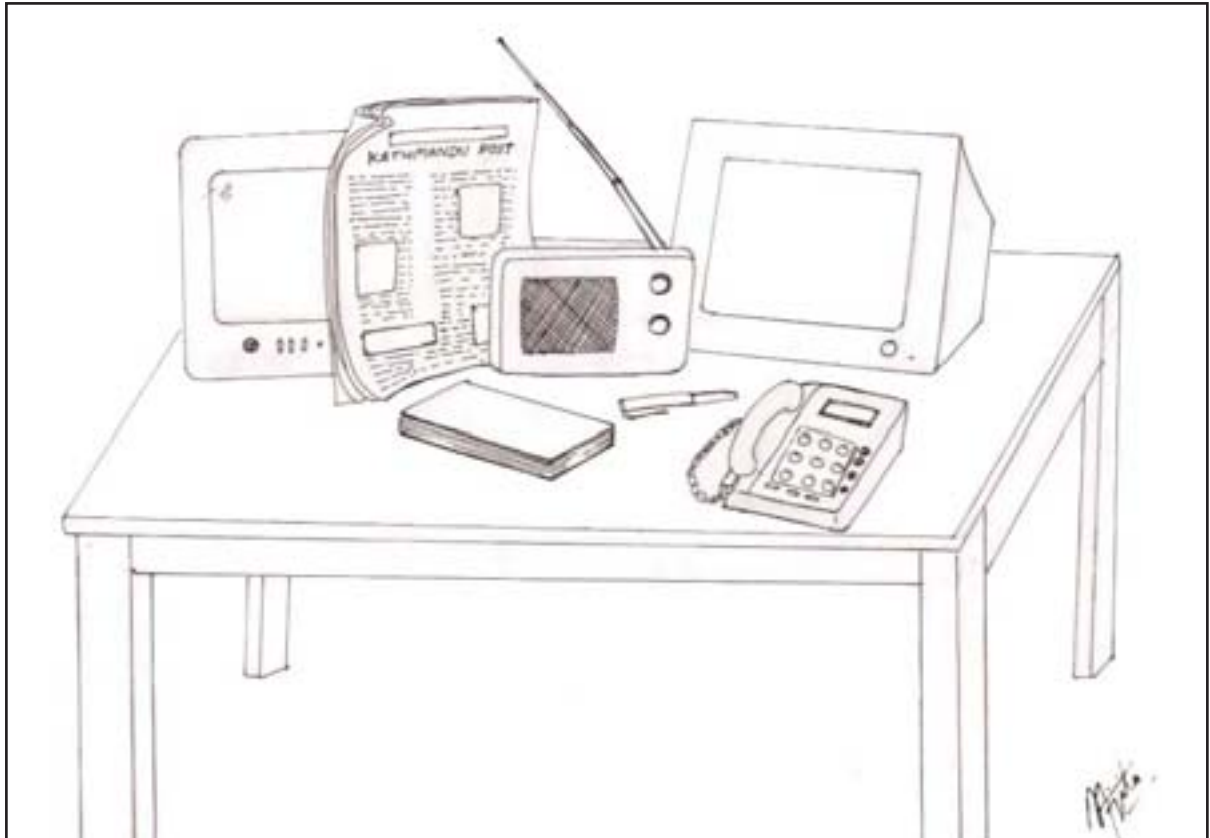
- सञ्चारमाध्यमहरूलाई प्रयोग गर्नु भन्दा अगाडि अनुगमन गर्नुपर्दछ । उनीहरूका अदृश्य नीति वा कुन पक्षका हुन् भन्ने कुरा पता लगाउनु पर्दछ । अन्यथा उनीहरूले हाम्रो विषयका विरोधी सूचनामाध्यमहरूलाई गलत रणनीतिक सूचना प्रवाह गर्न सक्दछन् जसले गर्दा हामीले गर्न चाहेको वकालमा नकारात्मक असर पर्दछ ।
- सर्वप्रथम सूचनामाध्यमरूपित सम्बन्ध स्थापना गर्नुपर्दछ । आफूलाई आवश्यक हुने वित्तिकै सञ्चार-माध्यमहरू खोज्दै जानु हुँदैन । उनीहरूसित दीर्घकालीन सम्बन्ध स्थापना गर्नुपर्दछ ताकि तपाईंलाई उनीहरूका लागि स्थायी र भरपर्दो सूचनाको स्रोतको रूपमा लिनेछन् । यसरी आफ्नो विश्वसनीय सम्बन्ध कायम गर्नु पर्दछ । उनीहरूलाई सुरुमा आफ्ना सवालसित असम्बन्धित सूचना दिनुपर्दछ र राम्रो काम गर्नुभयो भनि प्रशंसा गर्नुपर्दछ । यो प्रक्रियाले उनीहरूसित सम्पर्क स्थापना हुन्छ । जब एक पटक सम्बन्ध स्थापना हुन्छ तब उनीहरूले कुरा सुन्न थाल्दछन् र हाम्रा विचारले वा कार्यक्रमले उनीहरूको सञ्चारमाध्यममा स्थान पाउन थाल्छन् ।

सञ्चारमाध्यमहरूसम्म पुग्नका लागि निर्देशन

- मुख्य सन्देश के हुन् ? सन्देश कसले प्राप्त गर्नुपर्दछ ? कसलाई प्रभावित गर्नचाहनु भएको हो सोही अनुसार सन्देश प्रवाह गर्ने उपयुक्त ढाँचा तयार गरिएको छ कि छैन ? सञ्चारमाध्यमहरूका लागि सवालहरूको उपयुक्त ढाँचा तयार गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । सवालहरू सञ्चारमाध्यमबाट प्रसारण गर्न वा सूचना बनाउन लायक हुनुपर्दछ । यसको आशय हो तपाईंको विचार वा सूचना उनीहरूले महत्त्वका साथ प्रकाशित गर्दछन् । यदि हामीले कुनै नौलो र विशेष प्रभावोत्पादक सूचना दिन सकिएन भने पत्रकारसम्मेलन सूचना प्रसारणयोग्य माध्यम हुनसक्तैन । हाम्रो लागि महत्त्वपूर्ण भए पनि अरुलाई प्रभाव पार्न सक्तैन । नीति निर्माताका लागि कमजोरी वा हामीमाथि राखिने सहानुभूतिको बिन्दु कहाँ छ भन्ने कुरा थाहा पाउनुपर्छ र सोहीअनुसार सवालको प्रसारणका लागि ढाँचा तयार गर्नुपर्दछ । रणनीति पूर्ण नभईकन केवल आफूले देखेका बुझेका सत्य घटना मात्र दिनु कुनै महत्त्वपूर्ण कुरा होइन । आफ्नो अखण्डतामा आँच नआउने गरी सवालप्रसारणको ढाँचा तयार गर्नसक्नु नै सफल सञ्चारमाध्यम जनवकालतका चुनौती हुन् ।
- सञ्चारमाध्यमले कति क्षेत्र ओगट्न सक्दछ ? उसको क्षमता के हो ? भन्ने कुरा पहिचान गर्नुपर्दछ र सोहीअनुसार सन्देश प्रसारणको ढाँचा तयार गर्नुपर्दछ । यदि यी कुरामा ध्यान दिइएन भने प्रसारण गर्न खोजिएको सन्देशको मुख्यभाग छुट्न सक्तछ । उदाहरणका लागि प्रकाशित गर्नका लागि पठाइएको लेख धेरै लामो भयो र प्रकाशकले सम्पादन गर्नु पर्‍यो र लेखमा मुख्य विषय लेखको अन्तिम वा दोस्रो भागमा छ भने त्यो भागलाई छाडेर सुरुको भाग मात्र प्रकाशित हुनसक्छ । यद्यपि लेख प्रकाशित त हुन्छ तर मूल विषयवस्तु छुट्छ र श्रोतालाई दिन खोजेको सन्देश नै हराउन सक्छ । यसका साथै कस्ता प्रकारका र कस्तो शैलीका सञ्चारमाध्यमको प्रयोग गर्न खोजिएको हो त्यसका बारेमा पनि सोच्नु पर्दछ । विद्युतीय सञ्चारमाध्यमहरूबाट प्रकाशित हुने, छापाखानाबाट प्रकाशन गरिने तरिका पनि फरक फरक किसिमका हुन्छन् । समाचारपत्रमा लेखिने तरिका र शैली पनि फरक फरक हुन्छन् । यस सन्दर्भमा होसियारीपूर्वक गृहकार्य गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।
- जुन सवालको लागि काम गरिदै छ त्यसका लागि जुन सञ्चारमाध्यमको चयन गरिएको छ त्यो उपयुक्त हुनसक्त छ कि सक्तैन ? सञ्चारमाध्यमका लागि तपाईंको सम्पर्क व्यक्ति को हुनुपर्छ ?
- सञ्चारमाध्यमलाई अन्तरवार्ताका लागि बोलाउँदा कसले अन्तरवार्ता दिने ? यस सम्बन्धमा सहभागीहरूको विचार लिनका लागि प्रश्न सोध्न सकिन्छ ।

जेखिम

- अनुपयुक्त अथवा बेठीक क्षेत्र - सबै सञ्चारमाध्यमले हामीले चाहेका क्षेत्र समावेश गरेको हुँदैन र हाम्रा लागि मात्र काम गर्छन् भन्ने कुरा रहँदैन । जानिजानि वा अन्जानमा यदाकदा उनीहरूले अनुपयुक्त क्षेत्रको सिर्जना गर्न सक्दछन् ।
- विरोधीहरू परिचालनको सम्भावना - सञ्चारमाध्यमको प्रयोग गर्दा रणनीतिक सूचना विपक्षीहरूकोमा पुग्न सक्दछन् ।
- पत्रकारहरूद्वारा नराम्रा खेलहरू: सबै पत्रकारहरू दक्ष हुँदैनन् र केही पत्रकारहरूमा इमान्दारिकताको कमी हुन्छ ।
- पत्रकारहरूको गन्दा खेल -सबै पत्रकार सक्षम, इमानदार र न्यायनिष्ठ हुन्छन् भनेर विश्वास गर्न सकिँदैन ।
- सञ्चारमाध्यमका मानिसले नचाहिने किसिमका फाइदा लिन सक्ने सम्भावना रहन्छ । यस सम्बन्धमा सहभागीहरूको विचार लिनका लागि प्रश्न सोध्न सकिन्छ ।

१२.२ नेपालको सामुदायिक वनमा सञ्चारमाध्यमले समेटेका समाचारको - एउटा घटना अध्ययन

नेपालको सामुदायिक वन प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनमा दक्षिण एसियाको एक सफलतम कार्यक्रम हो । हालसम्म लगभग १३,००० उपभोक्ता समूह (२,४०,००० जनसङ्ख्या) सङ्गठित भएका छन् र नेपालको जम्मा वन क्षेत्रको लगभग २०% क्षेत्र उपभोक्ता समूहहरूलाई हस्तान्तरण भइसकेको छ । सुरुका वर्षहरूमा यस कार्यक्रमलाई दात्री संस्थाहरूले सहयोग गरेको थियो । यद्यपि पछि आएर यो सवाल श्री ५ को सरकारलाई महसूस भएर

आत्मसात गर्‍यो जसले गर्दा एउटा राष्ट्रिय कार्यक्रमको रूपमा स्थापित भइ हाल आएर सामुदायिक वनको धारणा संस्थागत भएको छ ।

दुर्भाग्यवश नेपाल सरकारले सामुदायिक वन उपभोक्ताको आम्दानीबाट ४०% प्रतिशत राजश्व सङ्कलन गर्ने निर्णय हालसालै गरेको छ । सरकारले यस्तो निर्णय गर्दा भन्ने कुरा उपभोक्ताले आशा गरेका थिएनन् र यो कुरा विद्यमान वन ऐन र नियममा पनि व्यवस्था भएको छैन । यद्यपि सरकारले यस निर्णयलाई बढो कुशलतापूर्वक र योजनावद्ध तरिकाले लागु गर्‍यो ।

यो निर्णयलाई लागु हुनेबित्तिकै सामुदायिक वन उपभोक्ता महासङ्घ (FECOFUN), वन उपभोक्ताको समूहहरूको अधिकार रक्षा गर्नका लागि क्रियाशील नागरिक समाजको एउटा संस्था हो, यसले सरकारको उपर्युक्त निर्णयको विरुद्धमा जनवकालत पहल अभियानको रूपमा सुरु गर्‍यो । यो अभियान विगत दुई वर्षदेखि लगातार सञ्चालन भइरहेको छ । यस सवालमा विभिन्न तहमा कार्यशाला गोष्ठी र छलफलहरू भइरहेका छन् ।

नेपालका विभिन्न सहरबाट दैनिक, साप्ताहिक अन्य आदि धेरै समाचारपत्र प्रकाशित हुन्छन् । सामुदायिक वन उपभोक्ता महासङ्घले (FECOFUN) राष्ट्रिय स्तरमा कार्यक्रम आयोजना गर्दा केही समाचारपत्रले समाचार त प्रकाशित गर्दछन् तर मुख्य पृष्ठमा छापन प्राथमिकता दिदैनन् । उनीहरूले लेखेका समाचार प्रकाशित भए पनि कम प्राथमिकता पाउदछन् ।

राष्ट्रिय स्तरमा झन्डै सातवटा प्रमुख पत्रिका दैनिक रूपमा प्रकाशित हुन्छन् । प्रत्येक पत्रिकामा कुनै न कुनै विचार र लेखहरू प्रकाशित भइरहेका हुन्छन् । यद्यपि यी पत्रिकाले यस सवालका बारेमा कुनै लेख प्रकाशित गरेको पाइँदैन । यसले के देखाउँदछ भने यस सवालसम्बन्धी लेख लेख्ने विज्ञ छैनन् । साथै कुनै पनि विज्ञले यस सवालमा ध्यान नदिएको कुरा प्रस्ट पार्दछ ।

जनवकालत पहलकर्ताले आफैलाई धेरै के प्रश्न गर्नु पर्ने बेला आएको छ भने उनीहरूको सञ्चारमाध्यम जनवकालत प्रयास किन असफल भइरहेका छन् । सानो समूह बनाएर यी सवालमा विचार गर्न र प्रकाश पार्नका लागि सहभागीलाई तलका केही प्रश्न दिनुपर्छ र समूहलाई सहयोग गर्नुपर्दछ ।

- यस मामिलामा सञ्चारमाध्यमको प्रयोग जनवकालतमा किन कमी भयो ?
- यस्ता कमीलाई कसरी हटाउन के गर्नु पर्दथ्यो होला ?
- सञ्चारमाध्यमलाई राम्रोसँग प्रयोग गर्नका लागि के कस्ता क्रियाकलाप प्रस्ताव गर्नसक्नुहुन्छ ?
- अन्य कुनै सुझावहरू छन् कि ?

चौथो दिन

- जनवकालतको रणनीति
- भूमिकाको चयन, सन्देश तथा क्रियाकलाप
- समयसीमा, बजेट तथा अनुगमन

सत्र - १३

जनवकालतका चरण - जनवकालतको रणनीतिलाई अन्तिम रूप दिनु: भूमिका, मूलसन्देश र क्रियाकलापहरू

समय : १ घण्टा ३० मिनेट

सत्रको समग्र उद्देश्य

मुख्य सन्देश, क्रियाकलाप तथा व्यक्तिहरूको भूमिकाका आधारमा जनवकालतका रणनीतिलाई अन्तिम रूप दिने प्रक्रियाका बारेमा परिचित हुनु ।

सत्रका विशेष उद्देश्य

- जनवकालत पहलमा विभिन्न व्यक्तिहरूको भूमिका पहिचान प्रक्रियाको व्याख्या गर्ने ।
- जनवकालतका लागि मुख्य सन्देश पहिचान गर्दा विचार गर्नुपर्ने तत्त्वहरू पहिचान गर्ने ।
- विभिन्न सवालका लागि जनवकालतका क्रियाकलाप पता लगाउने प्रक्रियाका बारेमा व्याख्या गर्ने ।

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप १३.१ अधिल्लो दिनको समीक्षा	२०	(२०)
क्रियाकलाप १३.२ भूमिका	१०	(३०)
क्रियाकलाप १३.३ मुख्य भूमिका र सन्देशको प्रस्तुतीकरण	३०	(६०)
क्रियाकलाप १३.४ प्रस्तुतीकरण भएका विषयमा पूर्णछलफल	३०	(९०)

पूर्व तयारी

- सत्रका लागि पर्याप्त समय छुट्याइएको छ छैन भन्ने कुरा विचार गर्नुपर्छ । भूमिका चयन, लक्षित स्रोतका लागि मुख्य सन्देशको ढाँचा तयार गर्ने आदि कुरामा आफ्नो अनुभवका आधारमा विभिन्न उदाहरणहरू प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । यस्ता उदाहरणहरू सत्र सुरु हुनुपूर्व नै तयार गर्नुपर्दछ ।
- सन्देशको ढाँचा तयार गर्नका लागि यदि सञ्चार सिद्धान्तबाट सन्देश लिनु महत्त्वपूर्ण हुन्छ र यसले सत्र सञ्चालन गर्न थप सहयोग गर्दछ ।
- विशेष भूमिका खेलनका लागि व्यक्तिगत क्षमतामा ध्यान दिनुपर्छ । भूमिका प्रदर्शनका लागि अनुपयुक्त व्यक्तिको छनोटका कारण असफल भएका उदाहरणहरू प्रस्तुत गर्नुपर्दछ जुन कुनै प्रतिष्ठाका कारणले गर्दा भूमिका प्रदर्शनको क्रममा असफल भएको थियो । संक्षेपमा भन्नुपर्दा कुनै सन्देश प्रसार गर्नका लागि उपयुक्त व्यक्तिका लागि उपयुक्त भूमिका दिन सकेमा सन्देश सही तरिकाले प्रसार गर्न सकिन्छ ।

सत्रका लागि चाहिने सामग्री

स्रोत सामग्री १३.१ जनवकालत योजना ढाँचाका लागि तर्कसङ्गत चरणहरू

अन्य सामग्री

सहजकर्ताहरूका लागि सुभाष - १३

क्रियाकलाप १३.१ अधिल्लो दिनको समीक्षा

समय : २० मिनेट

अधिल्लो दिनको समीक्षाका लागि आफूलाई सजिलो लाग्ने कुनै पनि प्रक्रिया अपनाउन सकिन्छ (स्रोत सामग्री ५.१ हेर्नुहोस्)।

क्रियाकलाप १३.२ भूमिका प्रदर्शन

समय : १० मिनेट

- एउटै सवालमा विभिन्न भूमिका प्रदर्शनबाट सत्रको सुरुआत गर्नसकिन्छ । भूमिका प्रदर्शनका लागि सात जना सहभागीको आवश्यकता पर्दछ । सीपको आधारमा भूमिका प्रदर्शन गर्ने व्यक्तिको छनोट गर्नुपर्दछ । उनीहरूले प्रदर्शन गर्नुपर्ने भूमिकाका बारेमा एक दिनअघि नै स्पष्ट रूपमा उनीहरूलाई बताइ दिनुपर्दछ । उनीहरूलाई तयारीका लागि सहयोगको आवश्यकता परेको खण्डमा मद्दत पनि गर्नुपर्दछ । भूमिकाको प्रकृतिअनुसार उनीहरूले विभिन्न भेषभुषा पनि प्रयोग गर्न सक्दछन् ।
- भूमिका प्रदर्शनका लागि सवाल छनोट गर्नुपर्दछ । तालिमको दौरानमा छलफल गरिएका सवालहरूमध्ये कुनै विशेष एक सवाल छान्न सकिन्छ । यस तालिममा भूमिका प्रदर्शनका लागि पहाडी भेकका जनताको वनजन्य स्रोत प्रयोगमा अधिकार नहुनु भन्ने सवाल छान्न सकिन्छ । भूमिका प्रदर्शनको प्रक्रिया निम्नानुसार हुन्छ :
 - एकजना मान्छे पत्रिका बेच्न आउँदै हुन्छ र उसले समाचारपत्रका मुख्य शीर्षक वाचन गर्दै आउँदछ । हलमा एक दुई फन्का लगाई हल छाड्दछ ।
 - त्यसपछि दुई तीन जना तालिम हलमा आएर सोही सवालका बारेमा भाषण (Corner Speech) दिन थाल्दछन् । ती भाषण दिने मान्छेहरू उक्त सवालका बारेमा जानकारी भएका विज्ञ हुन्छन् । दुई तीन मिनेट भाषण दिइसकेपछि उनीहरू पनि हल छाडेर जान्छन् ।
 - त्यसपछि तीन जनाको समूह आएर सोही सवालमा सडक नाटक प्रदर्शन गर्न थाल्दछन् । दुई मिनेट नाटक प्रदर्शन गरी बन्द गर्दछन् ।
- भूमिका प्रदर्शन पश्चात् सबै सहभागीहरूलाई हलमा बस्न लगाउने । तालिम हलमा भएका क्रियाकलापबाट सहभागीहरूलाई के कस्तो ज्ञान प्राप्त भयो भन्ने विषयमा छलफल गर्ने ।

क्रियाकलाप १३.३ मुख्य सन्देश र भूमिकाको प्रस्तुतीकरण

समय : ३० मिनेट

- जनवकालत योजनाको ढाँचा (स्रोत सामग्री १३.१) को बाँकी भाग प्रस्तुत गर्ने । यस प्रस्तुतीकरणमा हतार नगर्ने । यदि सहभागीहरूले थप छलफल गर्न चाहेमा प्रस्तुतीकरणको क्रममा उदाहरण दिनुपूर्व तथा पछि केही समयका लागि प्रस्तुतीकरण रोक्नुपर्दछ । प्रस्तुतीकरणमा एउटा विशेष उदाहरण समावेश गरिनु पर्दछ । आफ्नो अनुभवको आधारमा समान प्रकृतिका एक वा दुई उदाहरण दिनु राम्रो हुन्छ ।

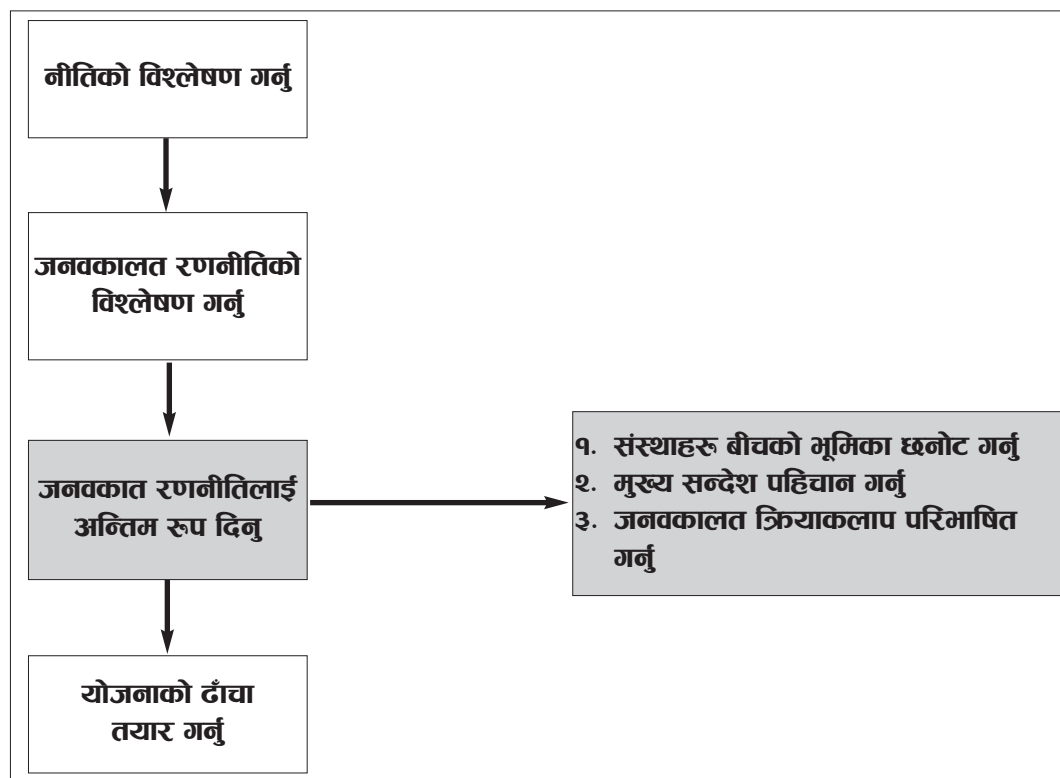
क्रियाकलाप १३.८ प्रस्तुत भएका सूझावमाथि पूर्ण छलफल

समय : ३० मिनेट

- प्रस्तुतीकरण समाप्त भएपछि छलफलका लागि समय दिने । यदि सहभागीहरू शान्त भएर बसेका छन् भने छलफल निम्नलिखित प्रश्नहरू सोधेर सुरुआत गर्न सकिन्छ ।
 - हाम्रो सन्दर्भमा हामीले जनवकालताको योजना तयार गर्दा यी चरणहरू पूरा गछौं ?
 - उपयुक्त श्रोताका लागि उपयुक्त सन्देश निर्माण गर्न यदि असफल भयौं भने के हुन्छ ? यदि हामीले विशेषज्ञ र भूमिकाका बारेमा सोचेनौं भने के हुन्छ ?
- छलफललाई समयले भ्याएसम्म लम्ब्याउन सकिन्छ । चुपलागेर बसेका सहभागीलाई आफ्नो विचार आदान प्रदान गर्नका लागि प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ । जनवकालतका दीर्घकालीन कार्य हो भन्ने तथ्यमाथि प्रकाश पार्दै यस सत्रको अन्त्य गर्नुपर्दछ । तसर्थ उपलब्धी भोलि नै हासिल हुन्छ भन्ने कुरा छैन । त्यसकारण जनवकालतकर्ताहरूले आफ्नो कार्यलाई निरन्तर रूपमा कायम राख्नुपर्दछ ।

सत्र – १३ का लागि स्रोत सामग्री

१३.१ जनवकालत योजना ढाँचाका तर्कसङ्गत चरणहरू

जनवकालत रणनीतिलाई अन्तिम रूप दिनका लागि तलका कुरामा विचार गर्नुपर्दछ ।

- संस्था वा व्यक्तिहरू बीचको भूमिका छनोट गर्ने । यसमा व्यक्ति वा संस्थाले जनवकालतमा भूमिका खेल्नका लागि के कस्ता तरिका अनुसरण गर्ने भन्ने कुरा पर्दछन् ।
- मुख्य सन्देशको पहिचान - भूमिका प्रदर्शनमा देखाएअनुसार कुन सन्देश मुख्य हुन्छन् ।
- जनवकालतका क्रियाकलाप परिभाषित गर्नु - के कस्ता क्रियाकलाप कुन क्रममा सञ्चालन गर्ने भन्ने कुरापर्दछन् ।

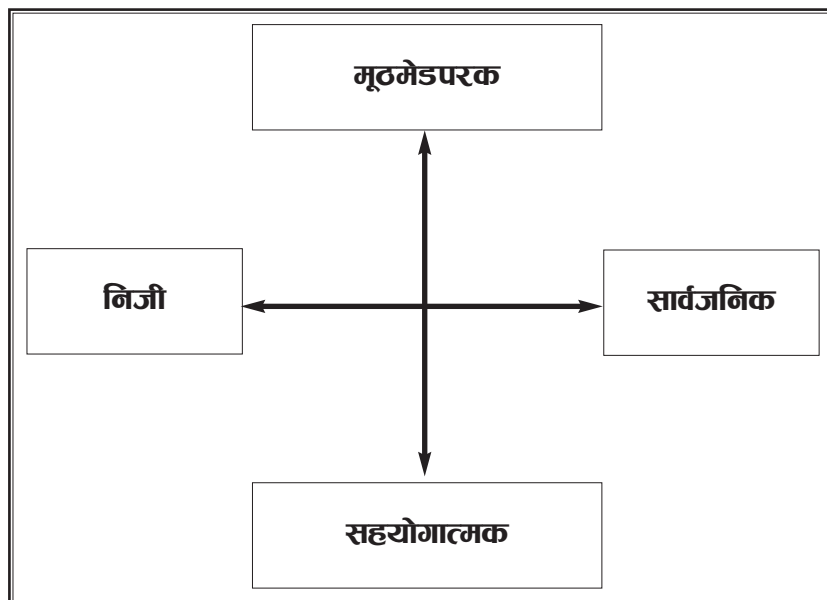
जनवकालतमा भूमिकाको चयन

जनवकालत भनेको एक प्रकारको मुठभेड (confrontation) मात्र होइन । मुठभेड जनवकालतको अन्तिम अवस्थामा अन्य सबै विधिहरू असफल भएपछि मात्र प्रयोग गरिन्छ । मानिसहरूको सोचाइ के छ भने मुठभेडविना जनवकालत अर्थहीन हुन्छ भन्ने कुरा वास्तवमा असत्य हो। मुठभेडविना नै आशा गरिएका परिवर्तन र उद्देश्य हासिल गर्नु जनवकालत गर्दा राम्रो हुन्छ किन भने यसो गर्नु भनेको हामीले विपक्षीलाई राम्रोसित विश्वस्त पारेको देखिन्छ । आफ्नो भूमिकालाई परिभाषित गर्दा नीति विश्लेषण सम्बन्धी सूचनाको प्रयोग यी कुरालाई ध्यानमा राखी गर्नुपर्दछ ।

जनवकालतकर्ताहरूले एकआपसको भूमिका चार पाँच तरिकाले प्रदर्शन गर्न सक्दछन् ।

- **कुशल सूचनादाता** : नीतिगत विश्लेष गर्दा रहेका कमी पूरा गर्न नीति निर्माताहरूलाई प्राविधिक सुझाव दिनुपर्दछ ।
- **इमानदार मध्यस्थकर्ता** : दुबैपक्षले विश्वास गरेका जनवकालतकर्ता नीति निर्माण प्रक्रियामा दुबै निष्पक्ष विशेषज्ञले प्रतियोगी भएर सहभागी हुन सक्दछन् ।
- **क्षमता वृद्धिकर्ता** : जनवकालतकर्ताहरूले सहकर्मी संस्थारूपको क्षमता विकासका लागि विविध प्रकारको सहयोग प्रदान गर्न सक्छन् । यसले गर्दा उनीहरू नीति निर्माणकर्ताहरूलाई प्रभाव पार्न सक्षम हुन्छन् ।
- **पक्षपोषकको भूमिका खेल्ने** : नीति निर्माण प्रक्रियामा पूर्णसहभागीको रूपमा प्रवेश गर्न सक्नुका साथै एकलै वा सामूहिक रूपमा नीतिलाई प्रभावित गर्नु तहसम्म पुग्न सक्दछन् ।
- **समुदाय परिचालक** : जनवकालतमा जनकेन्द्रित भावना लुकेकाले जनताको सशक्तीकरण गराउँदछ ताकि उनीहरूले परिवर्तनका लागि प्रभावित गर्न सकून् । सामुदायिक परिचालकहरूले जनतालाई सङ्गठित गराउने कार्यमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन् जनवकालतकर्तालाई होइन ।

जनवकालतका तरिकाहरू (Approaches)

जनवकालतका भूमिका तथा लक्षित श्रोतागण

भूमिका प्रदर्शनमा देखिए भैं जनवकालतकर्ताहरूको भूमिका लक्षित समूह तथा जनवकालतका लागि चयन गरेको तरिकामा भरपर्दछ । तल दिएका उदाहरण थप स्पष्टताका सहयोगी हुन्छन् :

- यदि लक्षित समूह/समुदाय भएमा भूमिका क्षमता वृद्धि तथा समूह परिचालन सम्बन्धी हुनसक्छ ।
- यदि लक्षित समूह सम्बन्धित मन्त्रालय, मन्त्रीहरू भएमा जनवकालतकर्ताको भूमिका विशेषज्ञ सूचनादाताको हुनसक्दछ । यो भूमिका व्यक्तिगत तथा सार्वजनिक तरिका अपनाएर गर्न सकिन्छ ।
- यदि सहयोगी भूमिका अपनाइएको छ र लक्षित समूह व्यापारी, नेताहरू हुन् भने आफ्नो लक्षित वर्गको पक्षमा बोल्ने मान्छेको भूमिका प्रदर्शन गर्न सक्नुहुन्छ ।
- यदि मुठभेडको तरिका अपनाउनु भएको छ र लक्षित समूह सरकारी कर्मचारीतन्त्र हो भने एक इमान्दार मध्यस्थकर्ताको भूमिका उपयुक्त हुन्छ ।

मुख्य सन्देश

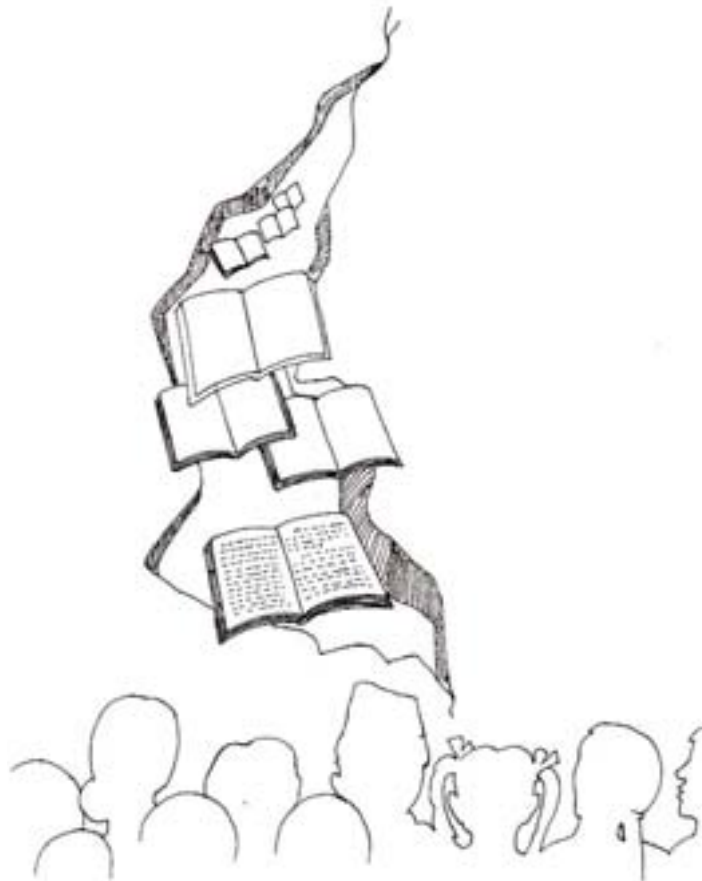
जनवकालतका मुख्य सन्देशको चयन लक्षित समूह कस्तो छ त्यसको आधारमा हुनुपर्दछ । जनवकालतका लागि दिइने सन्देशमा तलका कुराहरू समावेस हुनुपर्दछ :

- हामी के कुरा प्राप्त गर्न चाहन्छौ ?
- हामी ती कुरा किन प्राप्त गर्न चाहन्छौ ?
- हामी ती कुरा कसरी प्राप्त गर्न चाहन्छौ ?
- स्रोताले के कस्ता विशेष कार्य गर्नुपर्दछ ?

जनवकालतका क्रियाकलाप

जनवकालतकर्ताको भूमिका तथा सवालको प्रकृतिअनुसार जनवकालतका क्रियाकलाप र तरिका तय गरिनुपर्दछ । यद्यपि साधारण जनवकालतको सुरुवातका लागि तल बताइएका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

- सवाल सम्बन्धी सूचना सङ्कलन- प्रभाव, असर, हुनसक्ने फाइदा र बेफाइदाहरू ।
- सवालका बारेमा बौद्धिक योगदान गर्न सक्ने विशेषज्ञहरूसँग अन्तरक्रिया गर्नुपर्दछ ।
- मुख्य व्यक्तिहरूसित भेटघाट गर्ने जहाँ आशा गरिएका परिवर्तन भएका छन् । प्रभावित क्षेत्रको भ्रमणका लागि त्यस्ता व्यक्तिहरूसित समन्वय गर्ने ।
- सम्बन्धित सहकर्मीहरूसँग बारम्बार अनौपचारिक बैठक गर्ने ।

सत्र - १४

जनवकालतका चरण - क्रियाकलाप, समयसीमा र बजेट

समय : १ घण्टा ३० मिनेट

सत्रको समग्र उद्देश्य

भूमिका छनोट, मुख्य सन्देशको ढाँचाको तयारी र जनवकालत पहलका लागि क्रियाकलाप छनोटका बारेमा केही व्यवहारिक अनुभव प्राप्त हुने ।

सत्रको विशेष उद्देश्य

- प्रदत्त सवालहरूमा जनवकालतको सुरुआत गर्नका लागि व्यक्तिहरूको विभिन्न भूमिकाको चयन गर्नु,
- प्रदत्त सवालहरूमा मुख्यसन्देश र क्रियाकलाप परिभाषित गर्नु ।

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप १४.१ ध्यानाकर्षक समूह नाच	१०	(१०)
क्रियाकलाप १४.२ भूमिका, सन्देश र क्रियाकलाप चयन सम्बन्धी समूहकार्य	४५	(५५)
क्रियाकलाप १४.३ प्रस्तुतीकरण तथा छलफल	३५	(९०)

पूर्व तयारी

- यो सत्र व्यवहारिक अभ्यास भएकाले यसमा पहिलेकै समूहमा प्रस्तुत गरिएका जनवकालतका सन्देशका बारेमा छलफल गरिन्छ । यो सत्रमा धेरै कुरा प्रस्तुत गरिन्न तसर्थ पूर्व सत्रका छलफलमा सक्रिय रूपमा भाग नलिएका सहभागीमा पूर्णध्यान केन्द्रित गर्नुपर्दछ ।
- यो सत्रले सहभागीहरूलाई आफ्ना विचार, धारणा उनीहरूका वास्तविक यथार्थसँग जोडेर हेर्न प्रोत्साहित गर्दछ । तसर्थ समूहकार्यमा सहभागीलाई सहजकर्ताले मद्दत गर्नुपर्दछ ।

सत्रका लागि चाहिने सामग्री

स्रोत सामग्री १४.१ भारतको उत्तराञ्चलको बीज बचाउ आन्दोलनको घटना अध्ययन
स्रोत सामग्री १४.२ जनवकालतका लागि बजेट तथा समयसीमा निर्धारण गर्ने सन्देशहरू

अन्य सामग्री

सहजकर्ताहरूका लागि सुभाष - १४

क्रियाकलाप १४.१ ध्यानाकर्षक - समूह नृत्य

समय १० मिनेट

तालिम विधिबमोजिम नै यस सत्रको सुरुआत गर्नुपर्दछ ताकि सहभागीहरू बढी लाभान्वित हुन सकून् । अर्को अर्थमा यसले सहभागीहरूमा जोस जोगाउँदछ भने अर्कोतिर पछि हुने छलफलको सत्र सकिएका सत्र भन्दा अझ बढी रोचक हुन्छ । तसर्थ तालिम सुरुआतका लागि यस सत्रमा ध्यानाकर्षक खेल प्रयोगको योजना बनाइएको हो । यहाँ प्रस्तुत भएको जस्तै ध्यानाकर्षकको प्रयोग सबै तालिममा गर्नुपर्छ भन्ने आवश्यकता छैन । सहजकर्ताले आफ्नो इच्छा, सुविधा र आवश्यकताअनुसार अन्य ध्यानाकर्षकको चयन र प्रयोग गर्न सक्दछन् ।

- सत्रको सुरुमै सहभागीलाई हचुवाका आधारमा दुई समूहमा विभाजन गर्ने । दुबै समूहलाई प्रतिस्पर्धात्मक समूह नृत्यका लागि तयारी गर्न लगाउने । विजयी समूहले राम्रो पुरस्कार प्राप्त गर्न सक्ने कुराको जानकारी दिने । समूह नृत्य तयारीका लागि पाँच मिनेटको समय दिने ।
- तालिम हलमा नृत्य प्रस्तुत गर्न लगाउने । समूह नृत्य प्रस्तुतीकरणका लागि दुई मिनेटको समय दिने । सहभागीले तालिम हलमा उपलब्ध भएका बाद्ययन्त्रहरूको प्रयोग गर्नसक्दछन् ।
- सामूह नृत्य सकिसकेपछि प्रतिस्पर्धाका लागि उनीहरूले कसरी फरक भूमिका चयन गरे ? । नर्तक, गायक र संगीतकारको छनोटका आधार के थिए ? भनि प्रश्न गर्ने ।
- सहभागीहरूले व्याख्या गरेका कुरा केही बेर सुने पनि यस विषयलाई जनवकालतसित सम्बन्ध गाँसेर हेर्ने । भूमिका, सन्देश र क्रियाकलापको चयन विविध अवस्थामा, व्यक्ति, उनीहरूको अनुभव तथा इच्छामा भर पर्दछ भन्ने कुरा स्पष्ट पर्ने । अन्त्यमा उनीहरूलाई अब यस्तै प्रकारको अभ्यास गरिने कुराको जानकारी गराउने ।

क्रियाकलाप १४.२ क्रियाकलाप, समयसीमा तथा बजेटविषयमा समूह कार्य

समय : ४५ मिनेट

- हचुवाको भरमा सहभागीलाई चार समूहमा विभाजन गर्ने । उनीहरूलाई सातौँ सत्रको (स्रोत सामग्री ७.५ र ७.६) मा छलफल भएका दुईवटा चुरे र चिटगाउँ (CHT) घटनाका बारेमा स्मरण दिलाउने ।
- यस सत्रको सुरुमा गरिएका ध्यानाकर्षकसँग यस समूह कार्यलाई जोड्ने । समूह कार्य अभ्यास निम्नलिखित प्रकारले हुने छ :
 - समूह छलफलका लागि : ४५ मिनेटो समय
 - समूह कार्य:
 - ♦ जनवकालतका लागि प्राथमिक तथा द्वितीय लक्षित समूहको पहिचान गर्ने ।
 - ♦ प्राथमिक लक्षित समूहका लागि विशेष सन्देशको तयार गर्ने ।
 - ♦ जनवकालतका लागि समय र बजेटसहित कम्तिमा पनि दुईवटा क्रियाकलाप तयार पार्ने ।
 - समूह कार्यको प्रस्तुतीकरणका लागि खबरकागतमा तयार गर्ने - समूह कार्यको फरमेट यस प्रकार हुनेछ : समूह कार्य बारे सहभागीलाई स्पष्ट पारिसकेपछि तलको फरमेट बाडिदिनु पर्दछ :

छानिएका नीतिगत सवालहरूः जनवकालतको तरिका लक्षित स्रोत (प्राथमिक)		
जनवकालतका क्रियाकलापहरू	समयसीमा	अनुमानित बजेट

समूह छलफलमा सहभागीलाई अलमल हुन सक्ने भएकाले सबै सहजकर्ताहरूले समूहलाई सहयोग गर्नका लागि प्रतिसमूहमा पठाउने ताकि उनीहरूले समूहलाई स्पष्ट पार्न सकून् । यस समूहकार्यबाट विभिन्न महत्त्वपूर्ण विषय पहिचान गर्नुपर्ने हुन्छ भन्ने कुरा बिर्सनु हुँदैन ।

क्रियाकलाप १४.३ प्रस्तुतीकरण र छलफल

समय : ३५ मिनेट

- समूहको कुनै एक जनालाई छोटकरीमा समूहकार्यको प्रस्तुतीकरण गर्न लगाउने । प्रस्तुत गर्दा कुनै पनि बुँदाको व्याख्या नगर्न भन्ने । केवल कागजमा जे लेखेको छ त्यही मात्र पढ्न लगाउने ।
- सबै समूहले प्रस्तुत गरिसके पछि केही समय प्रस्तुतीकरण भएका बुँदाहरू भूमिका, सन्देश तथा क्रियाकालमाथि छलफल गर्ने । छलफलको सुरुवात तल दिएका प्रश्नबाट गर्नसकिन्छ ।
 - विभिन्न व्यक्तिको भूमिका पहिचाल गर्न कतिको सजिलो छ ?
 - दिइएको अवस्थाका लागि सन्देश तयार गर्दा कस्तो अनुभव भयो ?
- प्रस्तुत भएको बुँदामा सहजकर्ताको असहमति भएमा प्रश्न उठाउँनुपर्दछ ताकि सहभागीलाई यसले छलफल गर्नका लागि सहयोग गर्दछ ।
- अन्त्यमा यस सत्रको समापनको क्रममा सहभागीलाई अब हामी वास्तविक व्यावहारिक जनवकालततिर जादैछौं भन्ने कुरा प्रकाश पार्दै समापन गर्ने ।
 - भूमिका र क्रियाकलापको विभाजन योजना तर्जुमाको एक साधन हो । कामको आधारमा धेरै कुरा परिवर्तन गर्न सकिन्छ । यद्यपि सुरु मै यथार्थपरक योजना तर्जुमा गर्न सक्नुपर्दछ । यथार्थपरक योजनाको लक्ष्य तथा उद्देश्य प्राप्त गर्नसकिन्छ ।
 - विभिन्न लक्षित समूहहरूका लागि जनवकालत गर्न सन्देश तयार गर्ने काम महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यदि स्पष्ट र निश्चित सन्देशविना कुनै मन्त्री कहाँ गइयो भने त्यस्तो भेटघाटले आफ्नो लक्ष्य प्राप्तमा कुनै ठूलो महत्त्व राख्दैन ।

सत्र – १४ का लागि स्रोत सामग्री

१४.१ भारतको उत्तराञ्चलमा बीज बचाउ आन्दोलन घटना अध्ययन:

भारतको उत्तराञ्चलमा चलेको बीज बचाउ आन्दोलन वास्तवमा चिपको आन्दोलनबाट (Chipko Movement) उत्पन्न भएको एक सकारात्मक आन्दोलन हो । सुरु भएको निकै पछि मात्र यो आन्दोलन सफल त भयो त्यसपछि आन्दोलनकारीहरू आफ्नो कृषि पेशा गर्नका लागि गाउँ फर्केर रचनात्मक सामाजिक कार्य गर्न थाले । धेरै वर्षसम्म हरित क्रान्ति (Green Revolution) पनि चलेको थियो र शिखरमा पुगेको थियो । यसका बारेमा धेरै चर्चा भएको कारण यो हरित क्रान्ति व्यापक रूपमा फैलिएको थियो । तर हरित क्रान्ति पर्याप्त मात्रामा पानी पाउने मैदानी क्षेत्रमा मात्र सञ्चालन गर्नका लागि तयार गरिएको थियो यो आकासे पानीको भरमा खेती गर्नु पर्ने कृषि नै मेरुदण्डको रूपमा रहेको पहाडी भागमा भएको थिएन । वास्तवमा हरित क्रान्तिको कृषिसित त्यति सरोकार थिएन किन कि यो आन्दोलन बजार धारणासित बढी सम्बन्धित थियो । यस आन्दोलनले धेरै बाचा गरेको भए तापनि उपलब्धी भने निकै कम भयो बरु हानी बढी भयो ।

समयका साथ साथै के अनुभव भयो भने खेतीमा रासायनिक मल र किटनाशक विषादिको प्रयोगले जमिन, पानी, मानव स्वास्थ्य, पशु स्वास्थ्यमा निकै बढी बेफाइदा गरेपनि यसका लागि केही हुन सकेन । पहाडी भेगका केही कृषकले मात्र आफ्नो खेतमा विषादिको प्रयोग गर्न छाडे । यद्यपि हरित क्रान्तिको एक भागको रूपमा उन्नत बिउको प्रयोग गरी खेती गर्ने कुरा प्रचार प्रसार भइसकेको हुँदा रासायनिक मल र विषादिको प्रयोगविना खेती गर्न कठिन प्राय भइसकेको थियो । यद्यपि कृषकले पछि महसूस गरी उन्नत बिउ र रासायनिक मलको प्रयोगविना परम्परागत स्थानीय बिउको प्रयोग गरी खेती गर्न थालेका थिए । यस्तो निर्णय गरेपनि उनीहरूलाई के अनुभव भयो भने दशकौंको हरित क्रान्तिको कारण स्थानीय जातको बिउबिजान नाश भइसकेको थियो । बीज बचाउ आन्दोलन सुरु हुनुको कारण यही थियो ।

दुईवटा बिउ बचाउन सुरु गरेको आन्दोलन आज गाउँको संरक्षणको भाग भइसकेको छ जसले ३०० भन्दा बढी प्रकारका धान, १८० बढी जातका गेडागुडीको सङ्कलन गरीसकेको छ । स्थानीय जातका धानको बिउ भन्ने धारणा आइसकेको थियो । परम्परागत कृषिको सिद्धान्त जसले खाद्य सुरक्षा र सम्पन्नता ल्याउन सक्छ र साथै मानिस, पानी, हावा, पशु, पृथ्वी बीच राम्रो सन्तुलन प्रभावकारी रूपमा कायम स्थापित गर्न सक्छ भन्ने सोचको विकास भएको थियो । यसरी डेढ शताब्दी भन्दा बढीसम्म परम्परागत बिउ जीवन र समृद्धिको प्रतीक भएको छ । साना कृषक बढी सङ्गठित तथा सक्रिय भएको कारणबाट बीज बचाउ आन्दोलन परम्परागत ज्ञान, विचार र मूल्यको सिद्धान्तका रूपमा स्थापित हुन पुगेको छ । यसले के दर्शाउँदछ भने कृषकले आफ्नो निर्णय आफै गर्दछन् । प्राकृतिक स्रोतमा नियन्त्रण गर्ने उनीहरूको अधिकार हो तथा यसले नीतिगत निर्णयमा निर्देशन दिने गर्दछ । यसले के देखाउँदछ भने इतिहासका विविध कालखण्डमा कृषकले वैज्ञानिक रूपमा विविध प्रयास गरे, परीक्षण गरे, त्यसमा सुधार गरे तथा कृषी स्वास्थ्य विधालाई संरक्षण गरी स्थायी बनाउँदै आएका छन् । यस अनुभवबाट किसान तथा बीज बचाउ आन्दोलनका आन्दोलनकारी (Chipko Movement) दुबैथरको अनुभवले चिपको आन्दोलनमा उनीहरूलाई लाभ भएको छ । उनीहरूले यस कुराको प्रचार प्रसारमा

उपलब्ध सबै साधनहरूको जस्तै मौखिक प्रचार, सञ्चार मध्यमको प्रयोग तथा प्रत्यक्ष रूपमा विचार आदान प्रदान आदि गरेका छन् ।

छलफलका लागि प्रश्नहरू

- यो सफलताको कथा प्रचार गर्नका लागि कसले के भूमिका खेल्नु पर्दछ ?
- जनवकालतका लागि प्राथमिक र द्वितीय लक्षित समूह वा व्यक्ति को हुनुपर्दछ ?
- प्राथमिक लक्षित समूहका लागि विशेष सन्देश के हुन्छ ?
- जनवकालतका लागि कुनै क्रियाकलापका बारेमा सोच्न सक्छौं भने ती के हुन् ?

१४.२ जनवकालतका लागि समयसीमा र बजेट निर्धारणका लागि केही सन्देश

समय निर्धारण

यसभन्दा अघिल्लो सत्रमा नै जनवकालत रणनीति योजना प्राय पूरा भइसकेको छ । अन्य योजनाका क्रियाकलापहरूका लागि जसरी समय छुट्याइन्छ त्यसै गरी जनवकालत योजनाका लागि पनि समयसीमा निर्धारण गर्नुपर्दछ । यद्यपि जनवकालत योजना सेवाप्रदान गर्ने कार्यक्रमभन्दा बढी लचिलो हुनुपर्दछ किन कि जनवकालतका धेरै पक्ष जनवकालतकर्ताको आफ्नो नियन्त्रणमा रहँदैनन् । उदाहरणमा लागि राजनीतिक वातावरण जसरी परिवर्तन हुन्छ त्यसै गरी जनवकालतका लक्षित श्रोतसमूह पनि परिवर्तन हुन सक्तछन् । यस मामिलामा जनवकालतकर्ताले आफूले तोकेको समय परिवर्तनका साथै जनवकालत रणनीतिमा पनि परिवर्तन गर्नुपर्ने हुनसक्दछ ।

त्यसैगरी कहिलेकाहीँ अकस्मात् लक्षित समूहलाई प्रभावित गर्नसकिने बहुमूल्य अवसरहरू आउन सक्दछन् । यस्तो बेलामा जनवकालतकर्ताले त्यसरी प्राप्त भएका अवसरहरूलाई बढीभन्दा बढी उपयोग गर्नुपर्दछ । कुनै कुनै विषयमा वा सवालमा पाँचवर्षमा हासिल गर्न सोचिएका नीति परिवर्तनका कुरा पनि एक वर्षमा नै हासिल गर्न पनि सकिन्छ अथवा लक्षित समूह परिवर्तनका कारण कहिलेकाहीँ आफूले नसोचिएका विरोधी पनि उत्पन्न हुन सक्दछन् । यसले गर्दा जनवकालत प्रक्रियाको (Advocacy Process) थालनी पुनः सुरुको अवस्थादेखि सुरु गर्नुपर्ने हुन सक्तछ ।

खासगरी तलका बुँदाहरू महत्त्वपूर्ण छन् :

- नीतिगत वातावरण जनवकालतकर्ता समूहको नियन्त्रणमा रहँदैन । यो शीघ्र शीघ्र परिवर्तन हुन्छ । परिवर्तित नीतिगत वातावरण अनुसार उत्तर दिन सक्षम बन्न सक्नुपर्दछ ।
- जनवकालत पहलले नसोचिएको विषयमा नौलो अनुभव हासिल हुन सक्छ जसलेगर्दा जनकालतले आफ्नो लक्ष्यलाई प्रभावित गर्ने नीतिमा प्रभाव पार्नका निम्ति जनवकालतका पक्षमा महत्त्वपूर्ण अवसर हुनसक्दछ । त्यस्ता अवसरको उपयोग गर्नका लागि जनवकालत कर्ता लचिलो हुनुपर्दछ ।
- आश नगरेका घटनाले गर्दा जनवकालत पहलका लागि नयाँ कार्यक्रमहरू सुरु गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी आइपर्ने घटनाका लागि जगेडा स्रोतको व्यवस्था मिलाउनु आवश्यक छ ।
- निर्धारित समयभन्दापूर्व लक्ष्य (mission) हासिल गर्न सकिएमा अझ बढी प्रभावकारी हुन सक्तछ र तपाईंलाई अरुले सफल ठान्दछन् । त्यसकारण योजना बनाउँदा प्राप्त गर्नसकिने कम लक्ष्य राखेर बनाउनु उचित हुन्छ र आफूचाही सिर्जनशील हुनुपर्दछ ।

बजेटको तयारी

जनवकालत योजनाका लागि बजेट पनि तयार गर्नुपर्दछ । यद्यपि जनवकालत योजनाका लागि बजेट अनुमान गर्न निकै कठिन हुन्छ किनकि बीचमा आउनसक्ने नयाँ क्रियाकलापहरू पनि योजनामा समावेश गर्नुपर्ने आवश्यकता पर्नसक्दछ जसका लागि अतिरिक्त खर्चको खाँचो पर्दछ । जनवकालतका लागि बजेट र सेवाप्रदायक योजनाको बजेट बीच पाइने मूल फरक भनेको यही नै हो ।

यदि आफ्ना लक्षित श्रोतले प्रभावित जनता भएको ठाँउको भ्रमण गर्न चाहेमा उनीहरूलाई त्यस ठाँउको भ्रमण गराउन सक्नुपर्दछ । यसले गर्दा प्रस्ताव गरेको नीति परिवर्तनका लागि श्रोतागणलाई प्रभाव पार्न सक्ने एक महत्त्वपूर्ण अवसर प्राप्त हुनसक्छ । बीचमा आउने यस प्रकारका इच्छालाई योजनामा समावेश गर्न सकिन्न तर बजेट पहिले नै छुट्याउन सकिन्छ ।

तथापि उल्लेख भएका शीर्षकहरूमा बजेटको अनुमान गरी अग्रिम रूपमा लचिलो भई बजेट तयार गर्न सकिन्छ :

- कर्मचारी खर्च, सामग्री, पारिश्रमिक, कार्यालयका लागि ठाँउ, कार्यालयका लागि उपकरण, सञ्चारका लागि खर्च, भ्रमणका लागि खर्च, भ्रमण, विविध खर्च, व्यवस्थापन खर्च इत्यादि ।
- जनवकालत सम्बन्धी क्रियाकलाप - बैठक, सेमिनार, प्रदर्शनी, सडक नाटक आदि ।
- जनवकालतका लागि क्षमता अभिवृद्धि - आन्तरिक तथा बाह्य क्षमता अभिवृद्धि आदि ।
- परामर्श सेवा - अनुसन्धान तथा अन्य ।

सत्र - १५

जनवकालतका चरणहरू - अनुगमन र मूल्याङ्कन

समय : १ घण्टा ३० मिनेट

सत्रको समग्र उद्देश्य

जनवकालत पहलहरूको अनुगमनका बैचारिक निर्देशनहरूका बारेमा परिचित हुनु ।

सत्रको विशेष उद्देश्य

- जनवकालतलाई सामान्य योजना प्रक्रियाका साधनभिन्न (tools) समावेश गर्ने तरिकाको व्याख्या गर्नु ।
- जनवकालत पहलको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्नका लागि केही सहयोगी निर्देशनहरूको व्याख्या गर्नु ।

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप १५.१ व्यावहारिक निर्देशनहरूको प्रस्तुतीकरण	३०	(३०)
क्रियाकलाप १५.२ प्रस्तुत गरिएका निर्देशनका आधारमा घटना अध्ययनको समीक्षा गर्नु	३०	(६०)
क्रियाकलाप १५.३ पूर्ण छलफल	३०	(९०)

पूर्व तयारी

- यो लगफ्रेम (Log frame) कसरी तयार गर्ने भन्ने बारेको तालिम होइन । यद्यपि सहजकर्ताको नाताले योजना बनाउने लगफ्रेम विधिका बारेमा जानकारी राख्नु आवश्यक हुन्छ । केही अध्ययन सामग्री सङ्कलन गरी तालिमहरूको एउटा कुनामा प्रदर्शनका लागि राख्नु उचित हुन्छ । यदि कुनै सहभागीले त्यस बारेमा बढी जानकारी राख्न चाहेमा कुनामा राखेका अध्ययन सामग्री हेर्न लगाउन सकिन्छ ।
- यदि तपाईंलाई लगफ्रेम बाहेक योजना तर्जुमाका अरु नै साधन प्रयोग गर्न सजिलो लाग्छ भने लगफ्रेको स्थानमा तिनै साधनको प्रयोग गर्न सक्नुहुन्छ । जनवकालत योजना तर्जुमाका लागि मात्र लगफ्रेको योजना तर्जुमा विधि सिक्नु आवश्यक छैन ।

सत्रका लागि चाहिने सामग्री

स्रोत सामग्री १५.१ अनुगमन र मूल्याङ्कन

स्रोत सामग्री १५.२ अन्तर पता लगाउनका लागि समस्यात्मक घटना अध्ययन

अन्य सामग्री

अनुगमन र मूल्याङ्कनका धारणामा आधारित राम्रोगरी तयार गरेको एउटा कार्टुन ।

सहजकर्ताहरूका लागि सुभाष - १५

क्रियाकलाप १५.१ अनुगमन र मूल्याङ्कनको धारणा

समय : ३० मिनेट

- सत्रको सुरुआत कार्टुनबाट गर्नुहोस् । अनुगमन र मूल्याङ्कनको धारणाको छोटकरीमा अर्थभल्काउने खालको कार्टुन राम्रोसित तयार गर्न सकिन्छ । कुनै विशेष किसिमको कार्टुन यस सत्रमा प्रयोगका लागि समावेश गरिएको छैन । सहजकर्ताले विविध सामग्रीबाट उपयुक्त हुने खालको कार्टुनको चयन गरी आवश्यकताअनुसार आफूले तयार गर्नसक्दछन् ।
- कार्टुनको विषयबाट नै जनवकालत पहलको अनुगमन र मूल्याङ्कनका बारेमा छलफल सुरु गर्न सकिन्छ । सामान्यतया सहभागीहरू अनुगमन र मूल्याङ्कनका बारेमा जानकारी छन् भन्ने कुरा मान्नुपर्दछ । छलफल अन्य सामान्य सेवाप्रदायक योजना र जनवकालत अनुगमन र मूल्याङ्कन बीच के फरक छ भन्ने कुरामा केन्द्रित हुनुपर्दछ ।
- अनुगमनका लागि एउटा ढाँचा (स्रोत सामग्री १५.१) प्रस्तुत गर्नुपर्दछ तथा त्यसमाथि सहभागीलाई वैचारिक प्रश्न गर्न दिनुपर्दछ । प्रस्तुतीकरणका क्रममा तपाईंले दिएका उदाहरणहरू जनवकालत त्रियाकलापसँग सम्बन्धित हुनु आवश्यक हुन्छ ।
- अनुगमनका प्रमाणित गर्नसकिने सूचकहरू समावेश भएका योजनाका अन्य केही साधन जस्तै लगफ्रेमको उदाहरण दिन सकिन्छ । तर लगफ्रेमका बारेमा विस्तृत छलफल गर्नु आवश्यक हुँदैन । यदि कुनै सहभागीले लगफ्रेमका बारेमा प्रश्न गरेमा यस सत्रमा लगफ्रेम प्रक्रियाका बारेमा विस्तृत छलफल हुनसक्ने कुरा सहभागीलाई भद्रतापूर्वक बताउनु पर्दछ ।

क्रियाकलाप १५.२ घटना अध्ययनको समीक्षा गर्नु

समय : ३० मिनेट

यस सत्रका लागि एउटा समस्यात्मक घटना पहिचान गर्न सक्नुपर्दछ । यदि एउटा चित्र जसमा जनवकालतका विविध पक्ष समावेश नभएको र यसले गर्दा जनवकालत महत्त्वपूर्ण रूपमा अधि बढ्न नसकिरहेको होस् । यस्तो चित्र प्रस्तुत गर्नाले सत्रलाई अझ बढी महत्त्वपूर्ण, रोचक र अर्थपूर्ण बनाउँदछ । स्थानीय तहको वास्तविकतामा आधारित कुनै घटना प्रस्तुत गर्न सकिएमा सिकाइका लागि अति सहयोगी बन्न सक्दछ । यस प्रकारको घटना पाउन नसकिएमा आफैले एउटा काल्पनिक घटना बनाउन पनि सकिन्छ ।

स्रोत सामग्री १५.२ मा उल्लेख गरिएको घटना अध्ययन सहभागीलाई दिने । सहभागीहरूलाई हल बाहिर गएर यो घटना १५ मिनेटभित्र पढी सक्न लगाउने । घटना अध्ययनको समीक्षा व्यक्तिगत तवरमा पूर्वसत्रमा छलफल भएको धारणाका आधारमा गर्न लगाउने । त्यसपछि यो घटनामा छुटेका बुँदाहरू र पहिलेको घटना र यसमा के अन्तर छ पता लगाउन लगाउने ।

क्रियाकलाप १५.३ पूर्ण छलफल

समय : ३० मिनेट

- घटनाका बारेमा आफ्ना धारणा आदान प्रदान गर्नका लागि सहभागीलाई पूर्णछलफल गर्न लगाउने । घटनामा अनुगमन र मूल्याङ्कनमा के अन्तर वा छुटेको छ ? भन्ने प्रश्नबाट सहजकर्ता आफैले छलफलको सुरुआत गर्न सक्दछन् । घटनाको अन्त्यमा उठ्ने सान्दर्भिक प्रश्नहरूसित छलफललाई जोड्नु पर्दछ ।
- छलफल अनौपचारिक र खुला रूपमा गर्नुपर्दछ । सहभागीहरूले ठूलो फोरममा सामान्यतः आफ्ना धारणा आदान प्रदान गर्दछन् । क्रमवद्ध रूपमा पालैपालो प्रस्तुतीकरणको आवश्यकता हुँदैन । सहभागीको इच्छाअनुसार छासमिस गरी छलफल गर्ने ।
- सत्रको समापन अर्थसङ्कलन, पारदर्शिता, कोषको प्रयोग तथा जनवकालतको अनुगमनमा केन्द्रित गर्दै गर्नुपर्दछ । जनवकालतको नाममा कोषको दुरुपयोग भएको कुनै उदाहरण भएमा छलफलमा त्यसबारे प्रकाश पर्नु उपयुक्त हुन सक्दछ ।

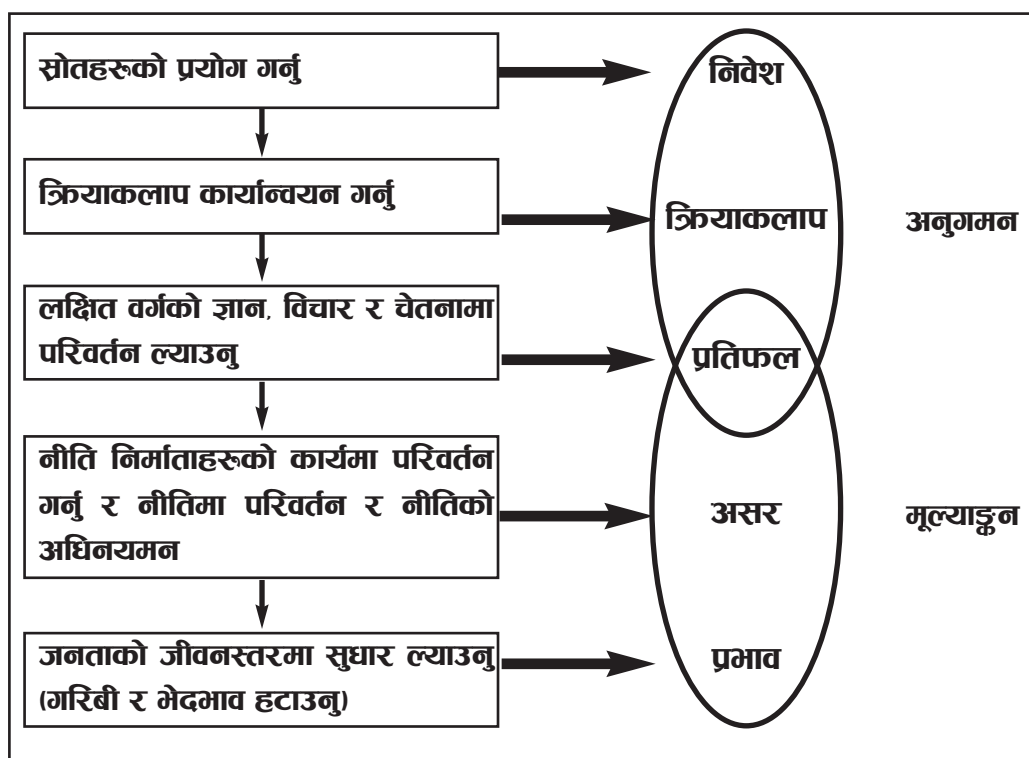
जनवकालतको खर्च के कस्ता क्रियाकलापहरूबाट तयार गरिएको छ कसरी पूरा गर्न चाहेको छ भन्ने कुरामा भरपर्दछ । उदाहरणका लागि कुनै ठूलो होटलमा पत्रकारसम्मेलन गर्दा धेरै खर्च लाग्छ । यस्तो प्रकारको पत्रकारसम्मेलन नजिकमा उपलब्ध हुने कुनै विद्यालयमा गरियो भने निशुल्क पनि हुन सक्दछ । व्यवसायीहरूले नीतिगत अनुसन्धान, नीतिगत विश्लेषण, जनवकालतका सन्देश तयार गर्ने, वृत्तचित्र तयारी गर्ने आदि जस्ता धेरै क्रियाकलाप गर्न सक्छन् । यस प्रकारका क्रियाकलापले जनवकालतलाई बढी खर्चिलो बनाउँदछ । आफ्नै क्षमता अनुसार सञ्चालन गर्दा यस्ता क्रियाकलाप कम खर्चिला हुन्छन् ।

सत्र – १५ का लागि स्रोत सामग्री

१५.१ अनुगमन र मूल्याङ्कन

अनुगमन र मूल्याङ्कनको यो ढाँचा सबै प्रकारका योजना र कार्यक्रममा प्रयोग गरिन्छ । यद्यपि यो सत्रमा जनवकालतसँग सम्बन्धित क्रियाकलापको अनुगमन र मूल्याङ्कनमा केन्द्रीत रह्यो । तल बताइएका बुँदामा जोड दिनुपर्दछ ।

- जनवकालतमा पनि अनुगमन र मूल्याङ्कनको यही ढाँचा प्रयोग गर्नसकिन्छ ।
- अनुगमन र मूल्याङ्कनको उद्देश्य अन्य कार्यक्रमको जस्तै हुन्छ ।
- तर जनवकालत क्रियाकलापका उपलब्धीहरू भने फरक र अदृश्य हुन सक्दछन् ।
- जनवकालतका असरहरू अन्ततः देख्न सकिन्छ तर सामान्यतया असर देख्न लामो समय लाग्दछ ।
- जनवकालतको अनुगमन र मूल्याङ्कन बढी गुणात्मक सूचनामा भरपर्दछ ।

जनवकालतको मूल्याङ्कन

जनवकालतका क्रियाकलापहरूको मूल्याङ्कन गर्नका लागि तलका बुँदाहरूलाई ध्यानमा राख्नुपर्दछ ।

- नीतिगत परिवर्तनको असर प्रत्येक परिवारमा आइपुग्न धेरै समय लाग्न सक्छ ।
- नीतिगत परिवर्तन परिवारको तहमा नभई अन्यत्र स्थानमा हुनसक्दछ । नीति परिवर्तनको प्रभावको लक्षण पता लगाउन गाह्रो हुन्छ ।

१५.२ नेपालमा बाँधाश्रम अभियान : एक घटना अध्ययन

नेपालमा बाँधाश्रमिक आन्दोलन प्रसिद्ध छ । सरकारले कमैया प्रथा उन्मूलनको घोषणा गरेपछि आन्दोलनको सफलता एक कदम अगाडि बढ्यो । यद्यपि मुक्त कमैयाको पुनः स्थापनाको काम भने अझै चलिरहेको छ ।

यो आन्दोलन थारुजातिका समुदायका लागि कार्य गरिरहेको संस्थाहरूले सानो रूपमा सुरुवात गरेका थिए । अधिकांश यी बाँधुवा मजदूर थारु समुदायका हुन् । आन्दोलन सुरु हुँदा यी समुदायसित काम गर्ने संस्थाहरूको लक्ष्य, उद्देश्य, योजना, बजेट तथा नियमका बारेमा स्पष्ट थिएनन् । आन्दोलनको आकार वृद्धिका साथै समयको आवश्यकता अनुसार यी पक्षहरू सबैका सामू स्पष्ट रूपमा अधि आए ।

भाग्यवश धेरै संस्था र सहयोगी समूहले आन्दोलनाई समर्थन गर्नका लागि एउटा मैत्रीगणको गठन गरे । परिणामस्वरूप सरकारले बाँधुवा श्रमिक वैधानिक रूपमा उनीहरूका मालिकबाट मुक्त भएको घोषण गर्‍यो । घोषणा भए लगत्तै सबै श्रमिक धनी मालिकका घरमा बस्दै आएका थिए फुकुवा भएपछि खाना पिना घरवारविहीन भएर सडकमा बस्न बाध्य भए । उनीहरूको आधारभूत मानव अधिकारको कुरा त परै जाओस् उनीहरूको जीवननिर्वाह पहिलेको भन्दा बढी खराब भयो । यस आन्दोललाई सहयोग गर्ने जनवकालतकर्ता संस्थाहरूको बाँधुवा श्रम मुक्त भएपछि के गर्ने भन्ने योजना, दृष्टिकोण र रणनीति स्पष्ट नभएको अवस्था छर्लङ्ग देखायो । यहाँसम्म कि उनीहरू आफूले के कस्ता सहयोग गर्ने र कुन सङ्गठनले के गर्ने भन्ने कुरामासमेत स्पष्ट थिएनन् । आन्दोलन सुरु हुँदा बाँधुवा श्रम मुक्त भएपछिको अवस्थाका बारेमा केही पनि सोचिएको थिएन । यसपछि प्रश्नहरू उठे कि जनवकालतको पहल बाँधुवा श्रमिकका लागि गरिदैछ या कोसित गरिदैछ ? उनीहरूलाई मुक्त मात्र गरियो या उनीहरूको आफ्नो स्वतन्त्रताको अधिकारको माग गर्न सक्ने क्षमताको विकास पनि गरियो ?

कुनै पनि मामिलामा केही संस्थाहरूले सरकारको विरोधमा रीट दायर गर्न थाले, केही संस्थाले उनीहरूलाई सरकारी जग्गा अतिक्रमण गरी बसोबास गर्न प्रेरित गरे भने अन्य केही संस्थाले बाटोमा नै छाप्रा बनाई बस्न र सरकारसँग मोलतोल गर्न सुझाव दिए । यीमध्ये केही प्रक्रिया अझ पनि चलिरहेका छन् । यद्यपि केही मुक्त श्रमिकको मुक्ति भएपछिको अवस्था पहिलेको भन्दा कष्टकर हुँदै गएको छ भने केही मुक्त श्रमिकहरूले पहिले आफू बसेका मालिक कै घरमा पुनः शरण लिन बाध्य भएका छन् । केही अन्यले सामाजिक रूपमा अमर्यादित काम जस्तै वेश्यवृत्ति, अवैधानिक रूपमा काठ सङ्कलन गर्ने, बजारमा बिक्री गर्ने तथा न्यून ज्यालामा घरायसी कामदार वा नोकरका रूपमा काम गर्न थाले ।

माथि उल्लेख गरिएका प्रयासका कारण केही श्रमिकले सरकारबाट जमिन र सहयोग प्राप्त गरी घर निर्माण गरेर बसेका छन् । यद्यपि उनीहरूमध्ये धेरै श्रमिकहरूले कुनै पनि सहयोग प्राप्त गरेका छैनन् । उनीहरू राहत क्याम्पमा बसेका छन् । क्याम्पमा बसेका मुक्त कमैया श्रमिकहरूलाई केही दात्री संस्थाहरूले कल्याणकारी कार्यक्रममार्फत सहयोग गरिरहेका छन् । मैत्रीगण र सहयोगीगणका संस्थाहरूले जसले आन्दोलनको अगुवाई गर्ने कार्यमा अग्रपंक्तिमा रहेका र थारु समुदायका मुक्त कमैयासित काम गरिरहेका संस्था अहिले मुक्त कमैयालाई बसोबास नगराइकन लोप भइसकेका छन् किन भने करीब ४५,००० परिवारलाई पुनर्स्थापना गराउने कार्य उनीहरूको क्षमता र पहुँच भन्दा बाहिरको कुरा हो ।

छलफलका लागि प्रश्न

- यस आन्दोलनका बलिया पक्ष के के हुन् ?
- यस आन्दोलनमा कुन् कुन् कुरा कमी छन् ?
- आगामी दिनमा यस्तो आन्दोलनका लागि कस्तो खालको नयाँ ढाँचा बनाउनु पर्छ भन्ने कुरामा सुझाव दिनुहुन्छ ?

सत्र - १६

आधारभूत अवस्था र बातचीतका रणनीति

समय : १ घण्टा ३० मिनेट

सत्रको समग्र उद्देश्य

जनवकालत पहलमा बातचित रणनीति बारे धारणा बनाउनु ।

सत्रको विशेष उद्देश्य

- जनवकालतका आधारभूत अवस्थाका बारेमा व्याख्या गर्नु ।
- आधारभूत अवस्था तय गर्दा ध्यानदिनुपर्ने तत्त्वहरू निर्धारण गर्नु ।
- जनवकालतमा वार्ता रणनीति तयार गर्दा ध्यानदिनुपर्ने तत्त्वहरूका बारेमा व्याख्या गर्नु ।

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप १६.१ आधारभूत अवस्था	३०	(३०)
क्रियाकलाप १५.२ वार्ता रणनीति	६०	(९०)

पूर्व तयारी

- यस सत्रका लागि अभिनय र अनुकरण खेलहरू छान्नु । यस सत्रको सफलता अभिनय र अनुकरण खेलको कतिको पर्याप्त रूपमा तयार गरेको छ भन्ने कुरामा भरपर्दछ । यी खेलका लागि उपयुक्त पात्रको चयनमा ध्यान दिनुपर्दछ । आवश्यक परेको खण्डमा अघिल्लो दिनमा नै चयन गर्नुपर्दछ र अनुकरण खेल राम्ररी तयार गर्न लगाउनु पर्दछ ।
- विभिन्न मामिलामा जनवकालत समूहका आधारभूत अवस्थाका उदाहरणहरू दिन सकिन्छ । हामीले राजनीतिक पार्टीहरूले सहकार्यका लागि आधारभूत रेखा कति छिटो तय गर्दछन् भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा देख्न सक्छौं । यस सत्रमा राजनीतिक क्षेत्रका उदाहरण पनि दिन सकिन्छ ।

सत्रका लागि आवश्यक सामग्री

स्रोत सामग्री १६.१ जनवकालतमा बातचित रणनीतिहरू

स्रोत सामग्री १६.२ जनवकालतमा आधारभूत अवस्था तय गर्नका लागि केही निर्देशक बुँदाहरू

स्रोत सामग्री १६.३ बातचितको अनुकरण खेलका केही दृश्यहरू

अन्य सामग्री

सहजकर्ताहरूका लागि सुझाव - १६

क्रियाकलाप १६.१ जनवकालतमा आधारभूत अवस्था

समय ३० मिनेट

जनवकालत शक्तिशाली तथा शक्तिविहीन वर्ग बीचको व्यवसायिक सङ्घर्ष हो । सङ्घर्ष जहिले पनि आधारभूत तहमा नै लडिन्छ । यद्यपि प्रायः मानिसहरू आफ्नो आधाररेखाका बारेमा सोच्दैनन् । यो कुरा सामाजिक वास्तविकता हो । त्यसकारण भूमिका प्रदर्शनका लागि तयार गर्दा तल दिएका बुँदाहरूलाई आधार मानेर गरेमा राम्रो हुन्छ । एउटा उपयुक्त भूमिका प्रदर्शनको परिदृश्य तल दिइएको छ ।

- वास्तविक जीवनमा जसरी बैठक हुन्छ त्यसमा कुनै बनावटी नगरीकन जनवकालतकर्ता र स्थानीय विशिष्ट वर्गसित एउटा बैठक गर्ने ।
- जनवकालतकर्ता विनातयारी केवल उनीहरूलाई भेट्न जान्छ ।
- स्थानीय विशिष्ट व्यक्तिहरूले जनवकालतकर्तालाई विभिन्न प्रकारका प्रश्न गर्दछन् तर उसले तयारी नगरी गएको हुँदा सवालको जवाफ गर्न सक्तैन ।
- जनवकालतकर्ताले जनवकालतको विषय वस्तुका बारेमा आफूमा पूर्ण आत्मविश्वास भएको कुरा सावित गर्न नै सक्तैन ।
- जनवकालतकर्ताले स्थानीय विशिष्ट व्यक्तिहरू सामू पर्याप्त तर्क प्रस्तुत गर्न सक्तैन ।

यस विषयवस्तुमा भूमिका खेलनका लागि सहजकर्ताले सत्र सुरुहुनुपूर्व नै विभिन्न सहभागीहरूलाई छान्न सक्तछन् । भूमिका प्रदर्शन गर्ने पात्रको चयन, उनीहरूले गर्नुपर्ने सम्वादको भाषा, आशय र अभिनयले यस भूमिका प्रदर्शनपछि सिकाइको महत्त्व के हुन्छ भन्ने कुरा निर्धारण गर्दछ । त्यस कारण सहजकर्ताले पात्र चयन गर्दा उसको भूमिका कस्तो चरित्रको हुन्छ भन्ने कुरामा बढी ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ ।

- भूमिका प्रदर्शन ताली बजाएर रोक्नु पर्दछ । भूमिका प्रदर्शन सकिएपछि पूर्णछलफल सुरु गर्नुपर्दछ । तल दिएका प्रश्नले छलफल समाप्त गर्न सहयोग गर्दछन् ।
 - भूमिका प्रदर्शनमा के देख्नु भयो ?
 - भूमिका प्रदर्शनमा कुन् कुन् पक्ष बलिया पाउनु भयो ?
 - भूमिका प्रदर्शनमा कुन् कुन् कुरा कमजोर पाउनु भयो ?
 - यी कमजोरीलाई सच्याउन के गर्नुपर्छ ?
- मुख्य प्रश्नहरूको प्रयोग गरी सहभागीलाई जनवकालतका लागि आधाररेखा तयार गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुरामा सुझाव दिनुपर्दछ । सहभागीले बताएका मुख्य बुँदाहरू टिपोट गर्नुपर्दछ ।
- स्रोत सामग्री १६.१ मा उल्लेख गरिएका आधारभूत अवस्था तयगर्दा ध्यान दिनुपर्ने निर्देशनहरू प्रस्तुत गरी छलफल समाप्त गर्नुपर्दछ ।

क्रियाकलाप १६.२ जनवकालतमा बातचीतका रणनीतिहरू

समय : १ घण्टा

- वार्ता रणनीतिमा (स्रोत सामग्री १६.२) उल्लेख गरिएका विषयहरू प्रस्तुत गरी यस सत्रको सुरुआत गर्नु पर्दछ । प्रस्तुत गरिएका निर्देशनहरू पुष्टि गर्ने खालका व्यावहारिक उदाहरणहरू दिनुपर्दछ ।
- प्रस्तुतीकरण सकेपछि सहभागीहरूलाई वार्ता रणनीतिका बारेमा अनुकरण खेल गर्न लगाउनुपर्दछ । खेलको प्रक्रिया तल उल्लेख गरिएअनुसार छ :
 - ६/६ जनाको दुईवटा समूह बनाउने जसमध्ये ३ जना वहसकर्ता हुने र ३ जना सरकारका प्रतिनिधि बनाएर वार्ताको टेबलमा बस्न लगाउने ।
 - हरेक पक्षलाई वार्ताका लागि आधारभूत अवस्थाका शर्तहरूको छुट्टाछुट्टै सूची दिने ।
 - उनीहरूलाई आआफ्ना वार्ताका रणनीति अलग अलग बनाउन लगाउने ।
 - तालिम हलको बीचमा कुर्सी राखी सहभागीहरूलाई वार्ता गर्न लगाउने ।
 - उनीहरूले वार्ताको छलफल कसरी सुरु गर्दछन् र सम्झौता कसरी गर्दछन् भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हुन्छ । अन्य सहभागीहरूलाई ध्यानपूर्वक हेर्न लगाउने ।
- तालिमका लागि अनुकरण खेलको परिदृश्य (स्रोत सामग्री १६.४) मा दिइएको छ । यद्यपि अन्य तालिम र कार्यशालामा अरु नै अनुकरण खेल आफैं पनि बनाउन सकिन्छ ।
- तल दिएका बुदाँहरूमाथि प्रकाश पार्दै यस सत्रको समापन गर्नुपर्दछ :
 - वार्ता जनवकालतको अन्तिम र अत्यन्त चुनौतिपूर्ण अवस्था हो । जनवकालतको पूर्णसफलता वार्ताकारको वार्ता गर्ने सीपमा भरपर्दछ । त्यसकारण यो अति चुनौतिपूर्ण छ ।
 - सम्झौता लागि टेबलवार्ता गर्दा सञ्चार सीपमा भरपर्दछ । यस चरणमा सहभागी हुने व्यक्तिहरूमा प्रभावकारी सञ्चार सीप हुनु आवश्यक छ ।
 - टेबलवार्ताका लागि वार्ताकार व्यक्तिको छनोट तथा सम्झौता गर्नु अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

नोट गर्नु पर्ने कुरा

जनवकालतमा आधारभूत तह भन्ने शब्दको आशय त्यस्तो एक अवस्था हो जुन जनवकालतकर्ताबाट लक्ष्य प्राप्त गर्नुपर्ने आशा गरिएको न्यूनतम अवस्था हो । उदाहरणका लागि समुदायका उपभोक्ता समूहमा यदि तपाईंले गरेको सवाल उठाउनु भएको छ भने उनीहरूका विविन्न प्रकारका आशा हुन सक्छन् । उदाहरणका लागि एउटा अवस्था सरकारले ४०% कर लगाएको हुनसक्छ र सामुदायिक बन उपभोक्ता समूहले आफूलाई करमुक्त संस्था बनाउने कानूनको माग गरिरहेका हुन सक्छन् । यस मामिलामा तपाईंको न्यूनतम आशा ४०% करको ठाँउमा ०% कर दिउन भन्ने हुन सक्तैन । यदि सरकारले कर ४०% बाट घटाएर २०% मा ल्यायो भने तपाईं खुसी हुने अवस्था आउन सक्दछ । यदि यो मामिला हो भने २०% तपाईंको जनवकालतको आधाररेखा (bottom line) हो ।

सत्र – १६ का लागि स्रोत सामग्री

१६.१ जनवकालतमा आधाररेखा (bottom line) तय गर्नका लागि केही निर्देशक

आधाररेखा रणनीति

कुनै पनि सङ्घर्षमा आधारभूत रणनीति हुन्छन् । जनवकालतमा त्यस्तै सिद्धान्त लागु हुन्छ । आधाररेखा रणनीतिले जनवकालतकर्ता समूहले के स्वीकर गर्नुपर्दछ भने न्यूनतम उपलब्धी हुनुपर्दछ भन्ने कुरालाई इङ्गित गर्दछ । सबै मामिलामा यो कुरा लागु हुन्छ भन्ने छैन । कुनै विशेष मामिलामा सञ्चालन भइरहेको सङ्घर्षमा जितभएका कुराहरूले जनवकालतको वास्तविक आधारभूत तहको निर्धारण गर्दछ । यद्यपि योजनाका चरणका लागि सुरुमा नै अनुमानित आधार रेखा तय गरिनुपर्दछ । यसको प्राप्तिका लागि तलका बुँदाहरू/प्रश्नहरूले यसमा ध्यान आकृष्ट गर्नका लागि सहयोग गर्न सक्दछ । नीतिगत सवालहरू प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सरकारी निकायसित सम्बन्धित हुन्छन् जसले तपाईं वा तपाईंको संस्थाविरुद्ध कुनै पनि बेला आदेश दिन सक्दछन् । यस्तो अवस्था आएको खण्डमा के गर्नुहुन्छ ?

- जनवकालत पहलको अन्तिम विपक्षी भनेको सरकारी संयन्त्र नै हो । यो संयन्त्रले तपाईं वा तपाईंको संस्थाको मनोबल गिराउनका लागि प्रयोग हुनसक्दछ । व्यक्तिको मनोबल गिराउनका लागि पनि यस्तो काम हुनसक्दछ ।
- तपाईंको कर्मचारीलाई सरकारी निकायहरूले पक्रन सक्छ । उनीहरूले नचाहिँदो आरोप लगाउन सक्दछन् ।
- सरकारी सेना वा पुलिसले तपाईंका कर्मचारीहरूलाई पकड्न सक्छन् । उनीहरूलाई विभिन्न आरोप लगाउन सक्दछन् ।
- जनवकालत गर्ने संस्थाका कुनै कर्मचारीलाई हिरासतमा राख्न सक्छन् ।
- विरोधीहरूले तपाईंका कुनै कर्मचारीको अपहरण गर्न सक्छन् ।
- तपाईंको संस्थाका कुनै कर्मचारीलाई पदबाट हटाउनका लागि दबाब दिन सक्दछन् ।
- तपाईंका विरोधीले फुटाऊ र राज गर भन्ने नीति प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गर्न सक्दछन् ।
- तपाईंका केही साथीहरूलाई किन्न सक्दछन् ।
- जनवकालत प्रयासमा प्रभावकारी बल वा सहयोग नागरिक समाजबाट प्राप्त हुन सक्दछ जस्तै तपाईंका धेरै समर्थक हुन् । तपाईंको पछि वा समर्थक कति छन् भनेर समीक्षा गर्नुभएको छ कि छैन । तपाईंका विरोधीले आफ्ना समर्थकहरूलाई पहिले नै आफूतर्फ आकर्षित गरिसकेका हुन सक्दछन् ।

१६.२ जनवकालतमा वार्ता रणनीति

वार्ता भनेको सम्झौताको एक प्रकार हो जुन दुई पक्षका आधारभूत कुरामा मेलखाने गरी घटित हुन्छ । जनवकालतको प्रयासका बेलामा आफ्नो मान्यता, सिद्धान्त र विषयमा तलमाथि नगरीकन वा आफ्ना लागि अनुपयुक्त कुरा छाड्नु हो । वार्तामा यो तरिका बढो होसियार भएर प्रयोग गर्नुपर्दछ । वार्ता सुरुहुनुभन्दापूर्व तलका मूलभूत प्रश्नहरूमा स्पष्ट हुन आवश्यक हुन्छ ।

- वास्तवमा वार्ताकर्ता के प्राप्त गर्न चाहन्छ ?
- विपक्षीले के चाहन्छ ?
- विपक्षीले अस्वीकार गरेभने तपाईं के गर्नुहुन्छ ?
- कुनै सवाल बढी महत्त्वपूर्ण हो भनेर समर्थनका लागि के कस्तो चाहना राख्नु भएको छ ?
- विपक्षीका कमजोरी के के हुन् थाहा पाई ती क्षेत्र वा विषयमा तपाईं दबाब हाल्न सक्नु हुन्छ (जस्तै सार्वजनिक छवि) ?

वार्ताको तयारी

वार्ता भनेको सामान्यतः परिस्थिअनुसार हुन्छ । कहिले र केका लागि वार्ता गर्ने भन्ने कुराको निर्धारण जनवकालत प्रयासको परिस्थितिले तय गर्दछ । यद्यपि तलका बुँदाहरूले वार्ताकर्तालाई सहयोग गर्न सक्दछन् ।

- वार्ताका लागि विषय, रणनीति र सवालसित सम्बन्धित (सिद्धान्त होइन) तथ्य तयार गर्नुपर्दछ ।
- वार्ताहुनुभन्दा पहिले नै के कस्ता सम्भावित राम्रा र खराब नतिजा हुन्छ भन्ने कुराको विकल्पको परिकल्पना गर्नुपर्दछ । यिनै कुरा वार्ताकारका आधारसीमा हुन् ।
- सबै पक्षको विजय भई समस्या समाधान हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दै सबैको जितका लागि काम गर्ने प्रयास गर्नुपर्दछ । (win-win situation)
- आफ्ना तर्कलाई बलियो बनाउन आवश्यक पर्ने सबै सूचना सङ्कलन गर्नुपर्दछ ।
- सरल र बुझिने भाषाको प्रयोग गर्नुपर्दछ । धेरै प्रश्न सोध्नुपर्दछ र त्यसको उत्तर ध्यानपूर्वक सुन्नुपर्दछ ।
- कुनै कुरामा असहमत हुनुपूर्व त्यसको कारण बताउनुपर्दछ । सामान्य सहमतिमा पुग्न सकिएन भनेर धैर्यता गुमाउँनु हुँदैन । भविष्यका लागि पनि सम्बन्ध बिगार्नु हुँदैन । यस्तो अवस्थाको सिर्जना भए मात्र पुन वार्तामा आउन सकिन्छ ।

१६.३ वार्ताका लागि अनुकरण खेलको परिदृश्य

स्थानीय सन्दर्भ भल्किने खालको कुनै पनि अवस्थामा यो अनुकरण खेलको अभ्यास गर्नसकिन्छ । तथापि अधिकांश सहभागीलाई विषयवस्तु र चलि रहेको सङ्घर्षका बारेमा राम्रो जानकारी हुनुपर्दछ । यहाँ दिइएको परिदृश्य क्षेत्रीय तहमा गरिने तालिमका लागि तयार गरिएको हो ।

समूह १

- **घटना :** सामुदायिक प्रभावित वन समूहकातर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने जनवकालतकर्ताका लागि आधार रेखा के हो भने आधारभूत १० % कर मात्र बुझाउने त्यसमा पनि आफ्नो समूह बाहिरका मानिसलाई काठ बेचेर आएको आमदानीबाट मात्र । वन उपभोक्ता समूहले आर्जन गरेको आम्दानीमा ४०% कर
- सरकारकोतर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने वार्ताकारका आधाररेखा अवस्था : उपभोक्ता समूहले सबै आर्जन गरेको सबै प्रकारको आमदानीमा १० % कर भन्दा कम गर्न नसकिने ।

तालिम हलमा यी आधाररेखा रणनीतिका आधारमा छलफल सुरु हुन्छ । यद्यपि समूहलाई एकअर्काका आधारभूत सीमा के हो भन्ने कुरा थाहा हुनुहुँदैन । वर्तमान अवस्थामा वार्ताबाट समाधान हुन सक्तैन भन्ने कुरा आधार रेखा रणनीतिले अर्थ्याएको कुरा निर्देशन दिने व्यक्तिको माध्यमबाट सहभागीलाई थाहा हुन सक्तछ । दुई समूहले गरेको छलफल, सहभागीले पेश गरेका तर्क, प्रस्तुत तथ्यको सवालसितको सन्दर्भ आदि कुरामा सहजकर्ता र अन्य सहभागीले निरीक्षण गर्नुपर्दछ । यसका साथै समूहले भावी छलफलका लागि भेला हुन सकिने वातावरण बनाए कि बनाएनन्, कुन विशेष कुरामा बढी उपयुक्त नयाँ आधार रेखा तयार पारे भन्ने कुरा निरीक्षण ध्यानपूर्वक गर्नुपर्दछ ।

समूह २

घटना : भान गुजार्सको मताधिकार

- भान गुजार्सकोतर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने वार्ताकारका लागि अवस्था : सबै भान गुजार्सका लागि अरु नागरिक सरह मताधिकार (फिरन्ते जाति भान गुजार) । कहिलेकाहीँ वार्ता परिस्थितिअनुसार वार्ताकारले आफ्नो विवेकको प्रयोग गरी उपयुक्त तथा अनुपयुक्त भनेर छुट्याउने ।
- सरकारको प्रतिनिधित्व गर्ने वार्ताकारका लागि आधार रेखा : स्थायीरूपले एकै ठाँउमा बस्ने मानिसलाई मात्र मतदानको अधिकार हुन्छ । यद्यपि यस समूहसित सवालको समाधानका लागि सबैसित गई दिनु आवश्यक हुन्छ ।

समूह ३

दुवै समूहको अवस्था अनुसार वार्ता तथा सम्झौता हुन सक्तछ । यद्यपि यसको सफलता भने समूहको गतिशीलतासित सम्बन्धित हुन्छ । समूहले वार्ता तथा सम्झौता गर्न असफल हुनुले समूहले पर्याप्त तयारी नगरेको, वार्ता ठीकसित नभएको देखिन्छ । कमजोरीको विश्लेषण गरी अनुकरण खेल पछि पता लगाउनु पर्दछ ।

पाँचौ दिन

- जनवकालतका साधन
- जनवकालतका क्रियाविधि
- राज्यका लागि जनवकालत रणनीति
- समापन

सत्र – १७

जनवकालत क्रियाविधि: जनवकालत पहलका समसामयिक क्रियाविधि

समय: २ घण्टा

यस सत्रका मुख्य उद्देश्य

जनवकालत पहलका लागि विभिन्न सन्दर्भमा प्रयोग गरिएका समसामयिक क्रियाविधिहरूका बारेमा परिचित हुनु ।

यस सत्रका विशेष उद्देश्यहरू

- जनवकालतका विभिन्न सन्दर्भमा प्रयोग भएका समसामयिक क्रियाविधिहरूको व्याख्या गर्नु ।
- जनवकालतमा विविध क्रियाविधिहरू प्रयोग गर्दा विचार पुऱ्याउनु पर्ने कारणहरू पहिचान गर्नु ।
- विभिन्न देशको अनुभवबाट नयाँ क्रियाविधिहरू पता लगाउनु ।

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप १७.१ अधिल्लो दिनको समीक्षा	३०	(३०)
क्रियाकलाप १७.२ साधनहरूको सूची प्रस्तुतीकरण	३०	(६०)
क्रियाकलाप १७.३ नयाँ क्रियाविधिका लागि समूहकार्य	६०	(१२०)

पूर्व तयारी

- यो सत्र साधनहरूमा केन्द्रित हुने सत्र हो । सम्भव भएसम्म त्यस्ता साधनहरूको एउटा लामो सूची तयार गर्नुपर्दछ । यद्यपि यस साधनको लिस्टमा प्रस्तुत भएको कुनै पनि सूचीसित सम्बन्धित एउटा उदाहरण प्रस्तुत गर्न सक्नुपर्दछ ।
- सम्भव भएसम्म यस सत्रका लागि केही सन्दर्भ सामग्री दिनुपर्दछ । यदि पर्याप्त भएमा विभिन्न सङ्घ-संस्थाहरूले विभिन्न सन्दर्भमा अभ्यास गरिसकेका साधनहरूको एउटा सूची तयार गर्नुपर्दछ ।

यस सत्रका लागि आवश्यक सामग्री
स्रोत सामग्री १७.१ जनवकालतका साधनहरू

अन्य सामग्री

सहजकर्ताहरूका लागि सुभाष - १७

क्रियाकलाप १७.१ अधिल्लो दिनको समीक्षा

समय : ३० मिनेट

अधिल्लो दिनको समीक्षा गर्नका लागि आफ्नै सुविधा अनुकूल कुनै विधिको प्रयोग गर्न सकिन्छ (सहयोगका लागि क्रियाकलाप ५.१ हेर्नुहोस्)

क्रियाकलाप १७.२ साधन पहिचानका लागि समूहकार्य

समय : ३० मिनेट

- यस सत्रको सुरुवात हातेखेलबाट (fist opening game) गर्नुपर्दछ । यो खेल निम्नअनुसार खेलिन्छ ।
 - सबै सहभागीलाई एक एक जोडी बनाउनु पर्छ यसका लागि एक दुई एक दुई गन्ति गर्न लगाउँदै एक हुने एक जोडी दुई हुने अर्को एक जोडी हुने गरी विभाजन गर्ने ।
 - एक नम्बर हुने सबै सहभागीलाई दायाँहात माथि उठाउन लगाउनुपर्दछ र बुढी औला हत्केलाभित्र दबाएर कसेर मुठ्टी बनाउन लगाउनुपर्दछ । सबैले हात बलियो मुठ्टी बाँधेर माथि उठाएका र सिधा छन् कि छैनन् राम्रोसित हेर्ने ।
 - त्यसपछि दुई नम्बरमा पर्नेहरू सबैलाई जसरी भएपनि आफ्नो जोडीको मुठ्टी खोल्न लगाउनुपर्दछ
 - धेरै प्रयास पछि कोही सहभागीले मुठ्टी खोल्न सक्छन् भने कुनैले खोल्न सक्दैनन् ।
 - जुन सहभागीका मुठ्टी खोलिएका हुँदैनन् उनीहरूलाई हात माथि उठाइराख्न लगाउनुपर्दछ । त्यसपछि सहजकर्ताले उनीहरूलाई एक एक गरी मुठ्टी खोल्न लगाउने । सामान्यतः सबै सहभागीहरूले मुठ्टी खोलिसक्दछन् र कसैको बाँकी भए पनि खोल्न लगाउने ।
- त्यसपछि खेल सम्बन्धी दुईवटा मुख्यप्रश्न सोधेर छलफल अघि बढाउनुपर्दछ । प्रश्न यस प्रकार छन् : सुरुमा आफ्ना जोडी साथीको मुठ्टी खोल्न अर्को साथीले बल लगाएर खोल्ने प्रयास गरे ? आफ्नो बलको प्रयोग गरे ? दोस्रो पटक सहजकर्ताले मुठ्टी खोल्न लगाउँदा कुनै बल प्रयोग नगरीकन सजिलैसित खोलिए ? यस कार्यमा कुन कुराले फरक पार्छ ?
- हामी कुनैपनि कार्य गर्दा छिट्टै समाप्त गर्नका लागि बल प्रयोग गर्न चाहन्छौं भन्ने कुरा सहभागीलाई बताउने । यो कुरा पहिलो चोटी मुठ्टी खोल्ने खेलमा प्रष्टसित देखियो । तपाईंहरूलाई मुठ्टी खोल्न लगाइयो तर कसरी खोल्ने भन्ने कुरा प्रष्टसित भनिएको थिएन । विविध विकल्प र साधन थिए तरपनि तपाईंहरूले मुठ्टी खोल्नका लागि शारीरिक बल प्रयोग गर्नु भयो किन भने यो हाम्रो समाजको एउटा परम्परागत व्यवहार हो । जनवकालतमा पनि हामी यस्तै प्रवृत्ति देख्न सक्छौं । जनवकालतको नाममा मानिस मुठभेड गर्न रुचाउँदछन् ।
- त्यसपछि यस खेललाई हामीले कुनै कार्य सम्पन्न गर्नका लागि प्रयोग गर्ने विविध तरिकाको धारणासित जोड्दै भन्नुपर्दछ कि सबै प्रकारका कार्यमा बल प्रयोग गर्ने विधि उत्तम हुँदैन । यस्तै तरिका जनवकालत पहलका सन्दर्भमा पनि लागु गर्न सकिन्छ । लक्षित श्रोतालाई अभिप्रेरित गर्नका लागि विविध प्रकारका सूचना प्रवाह गरी काम पूरा गर्न सकिन्छ जसरी मुठ्टी खोल्नका लागि सूचनाको प्रयोग गरियो । यो कार्य कसरी प्रभावकारी रूपमा गर्नु हुन्छ ? यो कुरा कसरी सही साधनको छनोट हुन्छ त्यसमा भरपर्दछ । कुनै काम सफलतासाथ गर्न उचित साधनको चयन गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा यहाँ देखाइएको हो ।

- छासमिस गरी सहभागीहरूलाई चार समूहमा विभाजन गर्नुपर्दछ । सबै सहभागीहरूलाई कुर्सी घुमाएर गोलो बनाइ छलफल सुरु गर्न गलाउने । सहभागीहरूलाई समूहमा छलफल गर्न तथा उनीहरूले प्रयोग गरिरहेका जनवकालतका क्रियाविधिहरूका बारेमा विचार आदान-प्रदान गर्न र सम्भव भएसम्म धेरै त्यस्ता क्रियाविधिहरूको एउटा सूची मेटाकार्डमा (Meta cards) तयार गर्न लगाउनुपर्दछ ।
- छलफल समाप्त भएपछि प्रत्येक समूहलाई ती मेटाकार्डलाई (Meta Cards) सामूहिक रूपमा पालैपालो प्रस्तुतीकरण गर्न लगाउनुपर्दछ । यसो गर्दा विषयअनुसार मेटाकार्डको वर्गीकरण भएको हुनुपर्दछ ।

क्रियाकलाप १७.३ साधनहरूको प्रस्तुतीकरण

समय: १ घण्टा

- विभिन्न देश तथा सन्दर्भमा प्रयोग भएका जनवकालतका साधनहरूको सूची (स्रोत सामग्री १७.१) मा उल्लेख गरिएको प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । अधिल्लो क्रियाकलापमा मेटाकार्डमा प्रस्तुत गरिएका बुँदाहरूसित सन्दर्भ जोड्नु पर्दछ ।
- प्रस्तुतीकरण पछि Hands out को रूपमा स्रोत सामग्री १७.१ वितरण गर्नुपर्दछ ताकि सहभागीहरूले सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा घर लैजान सकून् ।
- सहभागी समूहले जनवकालतका सूचीमा केही नयाँ साधनहरू थप गर्न सफल भएका छन् । यी साधन भविष्यमा उपयोगी सिद्ध हुनेछन् । यसमा सहभागीको विशिष्ट योगदान रहेको छ भन्दै सत्र समापन गर्ने ।

सत्र – १७ का लागि स्रोत सामग्री

१७.१ जनवकालतका साधनहरू

जनवकालतका साधनहरूलाई यान्त्रिक औजारहरूसँग तुलना गर्नसकिन्छ । यदि तपाईंले यान्त्रिक सामग्रीको बाकस देख्नु भएको छ भने त्यसमा विभिन्न प्रयोजनमा प्रयोग हुने धेरै औजार हुन्छन् । साथै एउटै कामका लागि प्रयोग हुने अनेक औजार पनि हुन्छन् ।

औजारको सङ्ख्या र प्रकार एकै किसिको मात्र हुँदैन । नयाँ साधन सिर्जना गर्ने कार्य निरन्तर चलिरहन्छ । यदि १० वर्ष अगाडि प्रयोग भएका सामग्रीहरूलाई हाल प्रयोग भइरहेका सामग्रहरूसँग तुलना गरियो भने धेरै अन्तर भइसकेको पाउन सकिन्छ । यस्तो नियम जनवकालतमा पनि लागु हुन्छ ।

बाकसमा धेरै साधन थप गर्न सकियो भने हाम्रो जनवकालतको कार्य सञ्चालनमा पनि सरलता हुनुका साथै गरीबलाई पनि निकै बढी लाभ हुनसक्छ । क्षेत्रीय स्तरमा तालिम सञ्चालन गर्नुको मुख्य र महत्त्वपूर्ण उद्देश्य यही हो ।

विभिन्न स्थान र समयमा प्रयुक्त जनवकालतका साधनहरू

ऐतिहासिक रूपमा नीति निर्मातालाई प्रभावित गर्न तथा जनपरिचालन गर्नका लागि विभिन्न स्थान तथा समयमा जनवकालत पहलमा विविध प्रकारका साधनहरूको प्रयोग भएका छन् । जनवकालतका सामान्य साधनहरू हुन् आम सञ्चार, न्यायपालिका, न्यायको पक्षमा बोली दिने, सञ्जाल निर्माण गर्ने, संसद्मा प्रश्न उठाउने, सूचनामा पहुँच बढाउन सङ्घर्ष गर्ने, मतमिल्ने संस्थासित सहकार्य गर्ने, मैत्रीगणसित एकता गर्ने, घरदैलो चेतना अभियान, प्रदर्शनका लागि जनपरिचालन गर्ने, भद्रअवज्ञा गर्ने, भोक हडताल गर्ने आदि इत्यादि ।

खोजपूर्ण साधनहरू

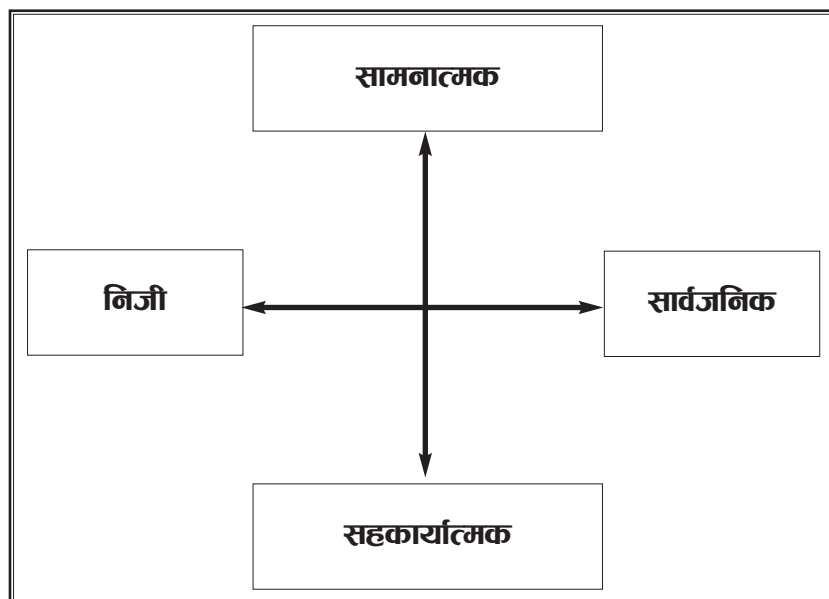
- **बजेट विश्लेषण:** बजेट विश्लेषणको वैचारिक विकास सन् १९८५ को सुरुदेखि यस भारतीय उपमहाद्विपमा खास गरी भारतको गुजरातमा सुरु भएबाट चलनमा आएको देखिन्छ । परिणम स्वरूप यो धारणा सम्पूर्ण भारत वर्षमा लोकप्रिय हुन पुग्यो ।
- **जनवकालत अद्यावधि गर्नु :** जनवकालत एउटा क्रियाकलाप मात्रले हुनसक्दैन । यो एउटा सवालबाट अर्को सवाल हुँदै परिवर्तन हुँदै सञ्चालन भइरहने एउटा चक्राकार वृत्त हुन्छ । उदाहरणका लागि नेपालमा बधुवा श्रमको सवाल सुरुमा मुक्त गरिनु पर्ने सवाल थियो भने हाल आएर मुक्त कमैयाहरूको पुनर्स्थापनको सवालमा परिवर्तन भएको छ भने यस सवालमा कार्य गर्ने संस्थाले पनि आफ्नो कमी कमजोरीलाई

विश्लेषण गरी आलोचना गर्न थालेका छन् । त्यसकारण जनवकालतका सवाल तथा तरिकामा कहाँ के कस्ता विधिको प्रयोग भइरहेको छ भन्ने कुरा विचार गरी आधुनिकीकरण गर्नु आवश्यक छ । यसरी आधुनिकीकरण गर्दै लैजाँदा व्यक्तिको व्यवसायिक सीपको विकासका साथै प्रोत्साहन मिल्दछ ।

- **सञ्चारको सर्वेक्षण:** जनवकालतमा सञ्चारले स्पष्ट र महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । जनवकालत गर्दा उचित सञ्चार माध्यमको चयन गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा स्पष्ट छ । त्यसकारण जनवकालतकर्ताले सञ्चार माध्यमको सर्वेक्षण गर्दै रहनुपर्दछ ताकि कुनै उचित सवालको वकालत सही तरिकाले सही दिशातर्फ अधि बढिरहेको छ भन्ने कुरामा विश्वस्त हुन सकियोस् ।
- **सामाजिक शक्तिको विश्लेषण:** प्रत्येक सवालका लागि सामाजिक शक्तिलाई तीन वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ : जस्तै सहयोगी शक्ति, विरोधी शक्ति तथा तटस्थ । सहयोगी र विरोधी शक्ति प्रायः आ-आफ्नै खेमामा रहन्छन् तर अधिकांश मानिस तटस्थ रहन्छन् । आदर्श रूपमा हेर्ने हो भने सवाल समाधान गराईदा तटस्थशक्तिलाई सहयोगी शक्तिका रूपमा परिवर्तन गर्नसकिन्छ । यद्यपि यो समय लाग्ने प्रक्रिया हो र कहिलेकाहीँ तटस्थशक्ति विरोधीशक्तिसित मिल्न पनि सक्छ ।
- **क्षमता अभिवृद्धि:** क्षमता वृद्धिका सबै कार्यक्रम जनवकालतका साधन हुन सक्तैनन् भन्ने कुरामा सबैले स्पष्ट हुनुपर्दछ । तथापि सुशासन वृद्धि सम्बन्धित सबै क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमले जनवकालतको साधनका रूपमा काम गर्दछन् किन भने धेरै क्षेत्रमा थाहै नपाइकन कुशासन भइरहेको हुन्छ ।

साधनहरूको प्रकृति

जनवकालतका विभिन्न तरिका लागु गर्नका लागि विभिन्न साधनहरूको आवश्यकता पर्दछ । एकै समयमा एउटै सवालका लागि जनवकालतकर्ताका आफ्ना सहयोगी बीच विभाजन गरिएको काम र उद्देश्यका आधारमा भिन्न भिन्न विधिको प्रयोग गर्न सक्छन् । उदाहरणका लागि कसैले मानिसलाई अभिप्रेरित गर्ने कार्य गर्नसक्छन् भने कसैले सार्वजनिक बैठक सञ्चालन गर्नसक्दछन् ।

- **मुठभेड हुनेखालका साधनहरू:** प्रदर्शन, च्याली, पोष्टकार्ड अभियान, धर्ना, घेराउ, बन्द, जुलुस, आम हडताल, भोक-हडताल आदि ।
- **सहयोगात्मक साधनहरू:** संयुक्तकार्य, परामर्श, जानकारी, सूचना आदान-प्रदान, भ्रमण, तालिम, गोष्ठी आदि ।
- **निजी खालका साधनहरू:** मैत्रीगण, बैठकहरू, प्रतिनिधि मण्डल, सम्बन्ध स्थापन, सामूहिक कार्य, सूचना आदान प्रदान आदि ।
- **सार्वजनिक प्रकृतिका साधनहरू:** पत्रिका प्रकाशन, गोष्ठी, कार्यशाला, कार्यपत्र प्रस्तुतीकरण, शान्तिपूर्ण प्रदर्शन आदि ।

कानुनी रूपमा दर्ता भएका सामुदायिक संस्था तथा गैरसरकारी संस्थाहरूले जनवकालका पहल गर्दा निजी तथा सहकार्य तथा व्यक्तिगत तरिकाले सुरु गर्नुपर्दछ । धेरै प्रयास गरेपछि पनि केही हुन नसकेमा अन्य तरिका तथा उपयुक्त साधनहरूको प्रयोग गरी जनवकालत गर्नुपर्दछ ।

सत्र - १८

जनवकालतका साधन: जनवकालत पहलका केही क्रियाविधि

समय: १ घण्टा ३० मिनेट

यस सत्रको समग्र उद्देश्य

जनवकालत पहलका लागि विभिन्न सन्दर्भमा प्रयोग गर्न सकिने क्रियाविधिहरूका बारेमा परिचित हुनु ।

यस सत्रको विशेष उद्देश्य

- विभिन्न सन्दर्भमा प्रयोग भएका क्रियाविधिहरू आदान प्रदान गर्नु ।
- सहभागीहरूका अनुभवका आधारमा केही नयाँ क्रियाविधिहरू पहिचान गर्नु ।

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप १८.१ जनवकालतका क्रियाविधिहरूको प्रस्तुतीकरण	४५	(४५)
क्रियाकलाप १८.२ पूर्णछलफल	४५	(९०)

पूर्व तयारी

- विभिन्न साहित्यबाट क्रियाविधि शब्दको एउटा विधीसम्मत परिभाषा तयार गर्नुपर्दछ । यस परिभाषालाई सत्रमा प्रस्तुत गर्नु आवश्यकता छैन तर यदि कुनै सहभागीले सोधेको खण्डमा स्पष्टीकरणका लागि बताउनु पर्दछ ।
- जनवकालत पहलको प्रयासमा प्रयोगका लागि पूर्व निर्धारित क्रियाविधिहरू तयार गर्न सजिलो छैन । कार्य सञ्चालन गर्ने क्रममा कहिलेकाही संयोगले कुनै नयाँ क्रियाविधिहरू सिर्जना गर्ने विचार उत्पन्न हुन सक्छ । तालिममा गरिने अन्तरक्रियाबाट पनि कहिलेकाही उपयुक्त क्रियाविधि पत्ता लगाउन सकिन्छ ।
- साधन र क्रियाविधि बीचको भिन्नता बारे प्रष्ट हुनुपर्दछ । यद्यपि साधन र क्रियाविधि बीच भिन्नता छुट्याउन कठिन हुन्छ । तर यस बारे तालिममा कुनै विवाद गर्नु उचित हुँदैन ।

यस सत्रका लागि आवश्यक सामग्री

स्रोत सामग्री: १८.१ जनवकालतका क्रियाविधिहरू

अन्य सामग्री

सहजकर्ताहरूका लागि सुभाष - १८

क्रियाकलाप १८.१ जनवकालत क्रियाविधिहरूको प्रस्तुतीकरण

समय: ४५ मिनेट

- यस सत्रको सुरुवात सकेसम्म लामो खेलबाट गर्नुपर्छ । खेल निम्नअनुसार खेलन सकिन्छ :
 - सहभागीहरूलाई महिला र पुरुषको सन्तुलन मिलाएर दुईवटा समूहमा विभाजन गर्ने ।
 - दुईवटा लाइनमा आमने सामने गरी सहभागीहरूलाई उभिन लगाउने ।
 - खेल प्रतिस्पर्धाका आधारमा खेलिने कुरा सहभागीहरूलाई बताउने । विजयी समूहले राम्रो पुरस्कार पाउने कुरा जानकारी गराउने ।
 - यस खेलमा आफ्नो लाईन सकेसम्म लामो बनाउनु पर्दछ भनि सहभागीहरूलाई बताउने । यसका लागि जुनसुकै सामग्रीको प्रयोग गर्न सकिन्छ तर लाइन भने जोडिएको हुनुपर्दछ आफ्नो शरीरका लुगा खोल्न पाइने छैन ।
 - लाईनका लागि पर्याप्त ठाउँको व्यवस्था गर्ने तथा सहभागीले चाहेमा एक पटक परीक्षणका लागि खेलाएर देखाउन सकिन्छ ।
 - खेल पूरा गर्नका लागि ३ मिनेटको समय प्रदान गर्ने ।
- खेल खेल्दा खेल जित्नका लागि कुन समूहले के के सामग्री प्रयोग गर्दछन् राम्रोसँग अवलोकन गर्ने । उनीहरूले प्रयोग गरेका चालाकी (Tactics) पछि हुने छलफलसँग जोड्न उपयोगी हुन्छन् ।
- यो खेल खेलाउनका लागि खुला ठाउँ चाहिन्छ । तालिम कक्षाभन्दा बाहिरको खाली चउर वा ठाउँ उपयुक्त हुन्छ । समूहको लाईन लामो बनाउनका लागि लामो घरको बरण्डा वा यस्तै अन्य ठाउँ पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- स्रोत सामग्री १८.१ मा उल्लेख भएको जनवकालतका क्रियाविधि छोटकरीमा प्रस्तुत गर्ने । खेलमा सहभागीले आफ्नो लाइन लामो बनाउन प्रयोग गरेका क्रियाविधिसित प्रस्तुतीकरणसित जोड्ने ।

क्रियाकलाप १८.२ पूर्ण छलफल

समय: ४५ मिनेट

- प्रस्तुतीकरण सकिएपछि पूर्णछलफल गर्ने । जनवकालतका क्रियाविधिका बारेमा आफ्ना विचार आदान प्रदान गर्न सहभागीलाई प्रोत्साहित गर्ने ।
- पूर्णछलफलबाट आएका सबै क्रियाविधिहरूलाई पाटीमा लेख्नुपर्दछ । यदि आवश्यक भएमा केही समय ती क्रियाविधिहरूका बारेमा छलफल गर्ने ।
- अन्त्यमा तलउल्लेख गरिएका बुँदाहरूमा जोडिदिदै यस सत्रको समापन गर्ने ।
 - सबै क्रियाविधिहरू पूर्वनिर्धारित हुँदैनन् । केही क्रियाविधिहरू तर्कयुक्त दिमागको उपजका रूपमा निस्कन्छन् र कामको सिलसिलामा वा समस्या परेको बेला प्रयोग गरिन्छ ।
 - अनुभवका आधारमा तयार गरिएको सङ्ग्रह हामी सबैका लागि उपयोगी हुन सक्दछन् तर तिनीहरूलाई जस्ताको तस्तै अर्को सन्दर्भमा प्रयोग गर्न सम्भव नहुन पनि सक्दछन् ।
 - यो गरेर सिक्ने एउटा प्रक्रिया हो । कुनै पनि क्रियाविधिले सधैं र सबै सन्दर्भमा काम गर्दैन ।

सत्र – १८ का लागि स्रोत सामग्री

१८.१ जनवकालतका क्रियाविधिहरू

हालसम्म कुनै साहित्यमा जनवकालतका क्रियाविधिहरूको पूर्वपरिभाषित सिद्धान्त छैन । विभिन्न सन्दर्भमा सञ्चालन भएका प्रस्तुतीकरण र अनुभवबाट सङ्कलन गरिएका केही बुँदाहरू मात्र हुन् । नीतिगत विचारहरू प्रस्ट रूपमा राजनीतिक छलफलसँग सम्बन्धित छन् । यस वास्तविकताका सन्दर्भमा कसरी र के साधनहरूको उपयोग गरी प्रभाव पार्ने विषयमा सोच्नु पर्दछ । उनीहरूलाई प्रभाव पार्ने केही क्रियाविधिहरू तल दिएका छन् ।

- **चुनाव घोषणा पत्रको प्रयोग:** प्रत्येक राजनीतिक पार्टीले चुनाव हुनुपूर्व आफ्नो घोषणा पत्र प्रकाशित गर्दछन् । उनीहरूका घोषणा पत्रमा नीति परिवर्तन गर्ने आफ्ना प्रस्तावहरू समावेश गर्नका लागि पहल गर्नुपर्दछ । पहलगर्दा आफूले समर्थन गर्ने राजनीतिक पार्टिलाई मात्र नगरी देशका सबै प्रमुख राजनीतिक पार्टीहरूसँग पनि गर्नुपर्दछ । यो वकालतकर्ताका लागि एउटा चुनौती हो ।
- **राजनीतिक नेताहरूसँग सहकार्य:** सबै राजनीतिक नेताहरूले आफू सहभागी हुने कार्यक्रममा दिने भाषण तयार गरेका हुँदैनन् । अधिकांशले अरू मानिसलाई लेखन लगाउँदछन् । कहिलेकाहीँ त उनीहरूलाई निमन्त्रण गर्ने आयोजकहरूलाई समेत आफ्ना लागि भाषण लेखन लगाउँदछन् । यस्ता अवसरहरूको प्रयोग गर्न सके आफ्ना विषयवस्तुलाई उनीहरूका भाषणमा समावेश गराउन सकिन्छ । यदि हामीलाई त्यस्तो अनुरोध भएन भने पनि कसले त्यस्तो भाषण तयार गर्छ उनीहरूको पहिचान गरी उनीहरूमार्फत् आफ्ना विषयवस्तुलाई त्यस भाषणमा समावेश गर्न अनुरोध गर्नसकिन्छ ।
- **आफ्ना विरोधीलाई प्राथमिकता दिनु:** तपाईंका विरोधीहरूसँग पनि आफ्ना प्रस्ताव, कार्यक्रम तथा तपाईंले उठाएका सवालहरूका बारेमा एक प्रकारको सोच रहेको हुनसक्छ भन्ने कुरा ख्याल गर्नुपर्दछ । हामीले उनीहरूलाई जसरी प्रभावित गर्ने प्रयास गर्दछौं त्यसैगरी उनीहरू पनि हामीलाई प्रभावित गर्न खोजिरहेका हुन्छन् । त्यसकारण विरोधीका प्रस्तावहरूको सावधानीपूर्वक विश्लेषण गरी आफ्ना आफ्ना विषय वा प्रस्तावमा सावधानीपूर्वक समावेश गर्ने प्रयास गर्नुपर्दछ ।
- **विभिन्न माध्यमद्वारा आफ्ना विरोधीहरूलाई मान्यता प्रदान गर्नु:** आफ्ना कार्यक्रममा विरोधीहरूलाई सहभागी गराई उनीहरूको उपस्थितिलाई मान्यता प्रदान गर्नुपर्दछ ।
- **आफ्नो बलियोपक्षको प्रदर्शन गर्नु:** आफ्नो बलियो पक्ष भनेको के हो भने हाम्रा आफ्ना समर्थकको मानिसको सङ्ख्या हो । विरोधीहरूलाई हामीसित प्रशस्त मानिसको साथ छ भन्ने कुरा उनीहरूलाई थाहा गराउनु पर्दछ । यद्यपि हामीले आफ्नो बलियोपक्ष प्रदर्शन गर्दा नम्रतापूर्वक तथा व्यवसायिक रूपमा गर्नुपर्दछ ।

- **अवकाश प्राप्त व्यवसायीहरूलाई आमन्त्रण गर्नु:** आफ्नो समाजका सबै न्यायधीश, कानून व्यवसायीहरू तथा सरकारी कर्मचारी समावेश हुनुपर्दछ । उनीहरू मध्ये केहीलाई हामीले अधिसारेका सवाल मन पराएको हुनसक्छ । उनीहरूका आफ्ना सीमा हुन सक्दछन् भन्ने कुरालाई मध्यनजर राख्दै उनीहरूको ज्ञान आफ्नो जनवकालतको अभियानमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- **विद्वानहरूको सङ्लग्नता:** गरीब जनताका आवाज उठाउने विविध तरिका र साधनहरू हुन्छन् । बौद्धिकक्षेत्रबाट उठाइएको एउटा आवाजले हामीले उठाएका सवालका लागि कहिलेकाँही बल प्रदान गरी अझ बलियो बनाउँदछ । यदि हामीलाई त्यस्तो अवसर प्राप्त छ भने उपयोग गर्नुपर्दछ ।
- **सञ्चार माध्यमको सङ्लग्नता:** वर्तमान अवस्थामा विषयगतक्षेत्र हेर्ने विविध सञ्चार माध्यम छन् । आफ्नो सवालका लागि उपयुक्त सञ्चारमाध्यम वा प्रकाशको छनोट गर्न सकिन्छ । यदि त्यस्ता माध्यम छैनन् भने सिर्जना गर्नका लागि प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ ।

सत्र - १८

राज्यस्तरका रणनीति - घरफर्केपछिको योजना

समय: १ घण्टा १५ मिनेट

यस सत्रको मुख्य उद्देश्य

जनवकालत अभियानका लागि भविष्यमा सञ्चालन गरिने राष्ट्रिय रणनीतिहरूका विषयमा छलफल गर्नु ।

सत्रका विशेष उद्देश्यहरू

- राष्ट्रिय स्तरका जनवकालत रणनीति तयार पार्नु ।
- राष्ट्रिय स्तरका जनवकालत रणनीतिका आधारमा संस्थागत रणनीति तयार पार्नु ।

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप १९.१ बिचारको परिचय	१५	(१५)
क्रियाकलाप १९.२ रणनीति निर्माणका लागि समूहकार्य	७५	(९०)

पूर्व तयारी

- यस सत्रका लागि सान्दर्भिक कागजपत्र, कार्यक्रमका बारेका कागजपत्र, आफूसित सहकार्य गर्ने विभिन्न संस्थाका जनवकालत कार्यक्रमको नीति, कार्यक्रमहरूको आवश्यकता पर्दछ । यस तालिमकालागि इसिमोडका (ICIMOD) सान्दर्भिक कागजपत्र समूह छलफलका लागि सिफारिस गर्नुपर्दछ ।
- भावी वैकल्पिक रणनीतिका लागि केही अन्य महत्त्वपूर्ण महसूस गरिएका विषयका बारेमा यस तालिम अवधिमा छलफल गर्नसकिन्छ । त्यस्ता सामग्री यस सत्रमा छलफल गर्नका लागि सङ्कलन गर्नु उचित हुन्छ जसले गर्दा सहभागीहरूले भविष्यका रणनीतिहरूका बारेमा सोचनका लागि सहयोगी हुन्छन् ।
- स्थानीय स्तरको तालिममा तालिम पश्चात् सञ्चालन गरिने कार्ययोजना तयार गर्नसकिन्छ । यस्ता कार्ययोजना एउटा विशेषक्षेत्र विषय वा कुनै सवालका लागि हुनसक्छन् ।

यस सत्रका लागि आवश्यक सामग्री

स्रोत समाग्री १९.२ कार्ययोजना बनाउने फरमेट

अन्य सामग्री

सहजकर्ताहरूका लागि सुझाव - १८

क्रियाकलाप १८.१ विचारको परिचय

समय: १५ मिनेट

- समूह कार्यबाट आशा गरिएका अपेक्षाहरूको छोटो प्रस्तुतिबाट यस सत्रको सुरुवात गर्नुपर्दछ । यदि कार्ययोजनाको कुनै ढाँचा वा फरमेट (Format) तयार भएको भए त्यसको छोटकरीमा प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । यदि छैन भने समूहकार्यबाट के आशा गरिएको छ त्यसलाई छोटकरीमा प्रस्तुत गर्नुपर्दछ ।

क्रियाकलाप १८.२ रणनीति तर्जुमाका लागि समूहकार्य

समय: १ घण्टा १५ मिनेट

- सहभागीहरूलाई राष्ट्र वा भौगोलिकताका आधारमा समूहमा विभाजन गर्नुपर्दछ । जिल्ला र क्षेत्रका आधारमा पनि विभाजन गर्नसकिन्छ ।
 - सहभागीहरूलाई अधिल्लो सत्रमा पहिचान गरिएका सवालहरू पुनः ध्यानाकर्षण गराउने ।
 - यदि त्यस्ता सवालहरूको सूची बनाइएको भए समूहकार्यको सुरुमा नै सहभागीहरूलाई वितरण गर्नुपर्दछ ।
 - सहभागीहरूलाई यो तालिम पछि घर वा आ-आफ्ना संस्थामा फर्केपछि कार्यान्वयन गरिने वैकल्पिक रणनीतिका बारेमा छलफल गरी पहिचान गर्न लगाउने ।
- समूह कार्य सकिएपछि हरेक समूहले आफूले पत्ता लगाएका विषय र रणनीतिहरू पूर्णछलफलको सत्रमा प्रस्तुतीकरण गर्नुपर्दछ । प्रस्तुत विषयमा केही बेर छलफल गरी स्पष्ट पार्नुपर्दछ र अन्य समूहका सदस्यहरूबाट सुझाव लिइ समावेश गर्नुपर्दछ ।
- तलका बुँदाहरूमाथि प्रकाश पार्दै सत्रको समापन गर्नुपर्दछ ।
 - समूहले पहिचान गरेका रणनीति विशेष गरी सङ्गठनका तहमा कार्यान्वयन गर्नका लागि उपयुक्त नहुन सक्छन् तथापि यसले राज्यका तहमा जनवकालत पहलका लागि संक्षिप्त रूपमा दृष्टिकोण प्रदान गरेको छ ।
 - यी सामान्य उपलब्धीलाई विशेषक्षेत्र वा संस्थागत तहको जनवकालत पहलको निम्ति लागु गर्न सकिन्छ ।

सत्र - २०

मूल्याङ्कन र समापन

समय- २ घण्टा

यस सत्रको समग्र उद्देश्य

तालिमलाई संक्षेपीकरण गरी अनौपचारिक रूपमा एउटा समापन समारोहको आयोजना गर्ने ।

यस सत्रका विशेष उद्देश्यहरू

- जनवकालत पहलका लागि आधारको व्याख्या गर्ने - तालिमको संक्षेपीकरण गर्ने ।
- तालिमको मूल्याङ्कन गर्ने ।
- सहभागीहरूबाट पृष्ठपोषण प्राप्त गर्ने ।
- तालिमका विषयमा विभिन्न विचार आदान प्रदान गर्ने ।
- औपचारिक रूपमा समापन समारोह गर्ने ।

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप २०.१ जनवकालतका लागि आधार	३०	(३०)
क्रियाकलाप २०.२ तालिमको मूल्याङ्कन	१५	(४५)
क्रियाकलाप २०.३ पृष्ठपोषणको सङ्कलन	१५	(६०)
क्रियाकलाप २०.४ औपचारिक समापन कार्यक्रम	६०	(१२०)

पूर्व तयारी

- समापन सत्र भनेको तालिमको विषयसूचीमा भार थप्नु मात्र होइन । यसमा सम्पूर्ण तालिमको संक्षेपीकरण गर्नका लागि एउटा विषय मात्र हुन्छ । तालिमको संक्षेपीकरण सकेपछि सहजकर्ताले मञ्च आयोजकलाई हस्तान्तरण गर्नुपर्छ । यस सत्रका केही औपचारिक प्रक्रियाहरू निम्न बमोजिम हुन्छन् ।
 - तालिम मूल्याङ्कनसितको व्यवस्था मिलाउने ।
 - पृष्ठपोषण सङ्कलन गर्नका लागि पद्धति र साधनको व्यवस्था गर्ने ।
 - कार्यशाला समापन गर्नका लागि प्रक्रिया, व्यक्तिहरूको रोलक्रमको पहिचान र व्यवस्था गर्ने ।

यस सत्रका लागि आवश्यक सामग्री

स्रोत सामग्री २०.१ जनवकालतका आधारशीला

स्रोत सामग्री २०.२ तालिम मूल्याङ्कन सिट

अन्य सामग्री

सहजकर्ताहरूका लागि सुभाष - २०

क्रियाकलाप २०.१ जनवकालतको आधारशीला

समय: ३० मिनेट

- यो सत्रको अधिल्लो दिनका अन्तिम बुँदाहरूको (Ending notes) चर्चाबाट सुरुवात गर्ने जसले अधिल्ला दिनहरूका विषयवस्तुका बारेमा केही जानकारी दिन्छ ।
- आधारशीला भनेको के हो ? भनि प्रश्न गर्ने र यसलाई भवनको आधारशीलासँग सम्बन्ध जोड्ने र यसको सम्बन्ध स्थायित्व वा दीर्घकालीन असरसित सम्बन्ध राख्ने कुरा देखाउन सकिन्छ । अन्त्यमा कुनै कार्य गर्नका लागि आवश्यक पर्ने धारणा एउटा संस्थाको निश्चित आधारशीला हो भन्ने कुरा स्पष्ट पार्नुपर्दछ । सहभागीहरूलाई केही बेर आफ्ना सामान्य विचार व्यक्त गर्न दिनुपर्दछ ।
- संस्थागत तहमा जनवकालतको आधारशीला बारेको एउटा छोटो प्रस्तुतीकरण गर्ने (स्रोत सामग्री -२०.१) । यस प्रस्तुतीकरणले तालिमका सबै दिनका विषयवस्तुको संक्षेपीकरण गर्नुपर्दछ । यदि कुनै सहभागीले प्रश्न गर्न चाहेमा केही समय छलफलका लागि दिनुपर्दछ ।
- अन्त्यमा हाम्रो संस्थाका आधारशीलाको समीक्षा गर्नुपर्दछ र कुनै कुराको कमी छ भन्ने त्यसको पुननिर्माण गर्न हामी सक्षम हुनुपर्दछ भन्ने कुरा दर्शाउँदै सत्रको यो भाग अन्त्य गर्नुपर्दछ ।

क्रियाकलाप २०.२ तालिमको मूल्याङ्कन

समय: १५ मिनेट

- सबै सहभागीलाई गोलो भएर बस्न लगाई सहभागीतामूलक मूल्याङ्कन सत्रको आयोजना गर्न सकिन्छ । छानिएका सबै सहभागीको विचार प्राप्त भइसकेपछि स्रोत सामग्री २०.२ मा उल्लेख भएअनुसारको मूल्याङ्कन सिट वितरण गरिदिनुपर्दछ ।

क्रियाकलाप २०.३ पृष्ठपोषण सङ्कलन

समय: १५ मिनेट

- सबै सहभागीहरूलाई आफ्नो पृष्ठपोषणका बुँदा एउटा मेटाकार्डमा लेखेर दिन अनुरोध गर्नुपर्दछ । यसरी दिएका पृष्ठपोषण उनीहरूको व्यक्तिगत विचार भएकाले गोप्य राख्नुपर्दछ । कसैले पनि कार्डमा आफ्नो नाम लेख्नु पर्दैन । मेटाकार्ड आवश्यक मात्रामा दिनुपर्दछ र कार्डलेखी नसकुनजेलसम्म बसेको ठाउँ परिवर्तन गर्न आग्रह गर्नुपर्दछ ।
- सबै सहभागीबाट मेटाकार्ड सङ्कलन गरिसकेपछि कुनै एकजना सहभागीलाई कस्ले के लेखेको छ भन्ने कुरा उल्लेख नगरी सबै मेटाकार्ड समूह सामू पढ्न लगाउने ।

क्रियाकलाप २०.८ अनौपचारिक समापन समारोह

समय: १ घण्टा

- समापन समारोहको काम पूर्ण रूपमा आयोजकको इच्छामा भरपर्दछ । तर समापन समारोहको योजना आफ्नो इच्छाअनुसार पनि बनाउन सकिन्छ । यस सत्रको अयोजना राम्रोसँग गर्नुपर्दछ । यस तालिम वा कार्यशालाका लागि सामान्यतः निम्नलिखित प्रकार तयार गर्नुपर्छ ।
 - कम्तिमा एउटा देशको एकजनालाई समापन मन्तव्य दिनका लागि अनुरोध गर्ने ।
 - सहजकर्तामध्ये एकजनालाई समापन मन्तव्यका लागि अनुरोध गर्ने ।
 - प्रमाण-पत्र प्रमाणित गर्ने प्रक्रिया र विशिष्ट व्यक्तित्वबाट वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
 - कार्यशालाको सन्दर्भअनुसार एकजना वरिष्ठ कर्मचारीलाई समापन मन्तव्य दिनका लागि अनुरोध गर्ने र औपचारिक रूपमा तालिम समापन भएको घोषणा गर्न लगाउने ।
 - आयोजकको हैसियतले एकजनाले धन्यवाद ज्ञापन गर्दै मैत्रिपूर्ण रात्रीभोजमा सबैलाई सामेल हुन अनुरोध गर्ने । भोजको समय र स्थानका बारेमा जानकारी दिने ।

सत्र – २० का लागि स्रोत सामग्री

२०.१ जनवकालतको एक आधारशीला निर्माण

जनवकालत एउटा छुट्टै कार्यक्रम र अतिरिक्त क्रियाकलाप होइन । यसलाई आफ्नो संस्थाको एउटा नियमित कार्यक्रमको रूपमा समावेश गरिनु पर्दछ भन्ने कुरा प्रष्ट पार्न सक्नुपर्दछ । जनवकालतलाई एउटा कार्य तरिकाका रूपमा लिनका लागि तलका सीमालाई आधारशीला रूपमा विचार गर्नुपर्दछ ।

सूचना सङ्कलन: जनवकालतका पहल सुरुगर्नुभन्दा अगाडी कार्यान्वयनका वर्तमान नीति, व्यावहार र लागुगराउने संयन्त्र तथा नीति परिवर्तनका लागि जिम्मेवार निकायहरूका बारेमा थाहा पाउनुपर्दछ । निर्णय गर्ने जिम्मेवार व्यक्ति को को हुन् भन्ने कुरा विभिन्न माध्यमको प्रयोग गरी अनुसन्धान गर्नुपर्दछ । यसका लागि उठान गरिएका सवालहरूका प्रकृतिका आधारमा औपचारिक वा अनौपचारिक कुनै पनि माध्यम अपनाउन सकिन्छ ।

जोखिमको आँकलन: कुनै पनि जनवकालतको पहल जोखिममुक्त हुँदैनन् । तथापि ती जोखिमको मात्राको आँकलन गर्न सक्नुपर्दछ । अधिकांश जोखिम कार्य भइरहेको क्षेत्रको राजनीतिक वातावरणसँग सम्बन्धित हुन्छन् । यदि जोखिमको राम्रो विश्लेषण गरियो भने तपाईंका सहयोगी, आफूले काम गरिरहेका समुदायले कठिनाईको सामना गर्नुपर्ने सम्भावना कम हुन्छन् ।

रणनीतिक सम्बन्ध निर्माण: समाजमा धेरै संस्था हाम्रा आफ्ना संस्था जस्तै हुन्छन् भन्ने कुरा बिर्सनु हुँदैन । एकलो प्रयासले मात्र नीति परिवर्तन गर्न सम्भव हुँदैन । त्यसकारण आफ्नो विचारसित विचार मिल्ने अन्य संस्थाहरूसित राम्रो सम्बन्ध कायम गर्नसक्नुपर्दछ ।

विश्वसनीयताको आँकलन: यो पक्ष आन्तरिक सुशासनसँग घनिष्ट रूपले सम्बन्धित हुन्छ । जनवकालतको क्षेत्रमा कार्य गर्न चाहने संस्थाले संस्थागत तहमा सुशासन सम्बन्धी सबै मूल्य, मान्यता तथा नीति नियमहरूको पालना गर्नुपर्दछ जसले गर्दा आफू वरिपरि भएका मानिस तथा संस्थाले विश्वास गर्न सक्न् ।

विश्वसनीयताको चेकलिस्ट

- कुनै सवालमा पीडित मानिसका लागि के तपाईं वैधानिक रूपमा बोल्न सक्नुहुन्छ ?
- पीडित वा प्रभावित समुदायका लागि बोल्ने वैधानिकता तपाईंसँग छ कि छैन ?
- राजनीतिक रूपमा तटस्थ त हुनुहुन्छ ? तपाईंले तटस्थताको छवि आर्जन गर्नु भएको छ कि छैन ?
- कुनै सवालसँग सम्बन्धित पर्याप्त जानकारी र क्षमता तपाईंसँग छ कि छैन ?
- कुनै सवालका विषयमा नीति निर्माण गर्ने व्यक्तिहरूले तपाईंलाई राम्रोसित चिन्छन् तथा सम्मान गर्दछन् कि गर्दैनन् ?
- नीति निर्माताहरू तपाईंले उठाएका आवाज सुन्न उत्सुक छन् कि छैनन् ?
- तपाईंको संस्थाले जुन उपदेश बाहिर दिन्छ ती आन्तरिक रूपमा व्यवहारमा ल्याउँछ कि ल्याउँदैन ?

संस्थाको उद्देश्य र दूरदृष्टिसँग जनवकालतको तालमेल : जनवकालत एकलै सञ्चालन गर्न सकिने खालको कार्यक्रम वा क्रियाकलाप होइन । यसका लागि संस्थाको एउटा आधारभूत रणनीति हुनुपर्दछ ।

ध्यान केन्द्रित गर्नु: जनवकालत छोटो समयमा गर्न सकिने सजिलो कार्य होइन । कुनै सवालमा नीतिगत परिवर्तन गर्नका लागि लामो समय लाग्न सक्छ । त्यसकारण विशेष सवालमा लामो समयसम्म आफ्नो विचार केन्द्रित गरिरहन सक्नुपर्दछ ।

२०.२ तालिम मूल्याङ्कन सिट

कृपया यी प्रश्नहरूको उत्तर निष्पक्ष रूपमा दिनुहोला । भविष्यमा यस्तै प्रकारका कार्यक्रम (कार्यशालाको सन्दर्भमा) आयोजना गरी सञ्चालन गर्नका लागि तपाईंहरूले दिएका सुझाव महत्वपूर्ण तथा धेरै उपयोगी हुन्छन् ।

१. तालिमका विषयवस्तु तपाईंले मन पराउनु भयो ? सबभन्दा अधिक मन परेका तीनवटा विषय उल्लेख गर्नसक्नुहुन्छ ?
२. अर्को समयका लागि उपयोगी हुने यस तालिमका विषयवस्तुसँग सम्बन्धित केही सुझाव दिन चाहानु हुन्छ कि?
३. यस तालिममा उपलब्ध गराइएका सामग्रीसँग सम्बन्धित कुनै सुझाव वा सल्लाह छन् ?
४. यस तालिममा प्रदर्शित सहजीकरणका सीपहरूको तपाईं कस्तो मूल्याङ्कन गर्नुहुन्छ ?
५. तालिमको व्यवस्थापन सम्बन्धी सुधारका लागि कुनै सुझाव छन् ?
६. समग्र सुझावहरू ?

(यदि नम्बरका आधारमा मूल्याङ्कन गर्न चाहेमा एउटा छुट्टै मूल्याङ्कन सिटको ढाँचा तयार गरी प्रयोग गर्नसकिन्छ) ।